

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

INSTITUT MEZINÁRODNÍCH STUDÍÍ

NEPOKRADNEŠ!

NÁLADY A POSTOJE SLOVENSKEJ SPOLOČNOSTI K TZV.

ŽIDOVSKÉJ OTÁZKE, 1938-1945

HANA KLAMKOVÁ

DISERTAČNÍ PRÁCE

PRAHA 2010

Autorka práce: Hana Klamková, M.A.

Vedúci práce: Doc. PhDr. Jiří Vykoukal, CSc.

Oponent práce:

Oponent práce:

Dátum obhajoby:

Hodnotenie:

BIBLIOGRAFICKÝ ZÁZNAM

KLAMKOVÁ, HANA. *Nepokradneš! Nálady a postoje slovenskej spoločnosti k tzv. židovskej otázke, 1938-1945*. Praha: Inštitút medzinárodných štúdií, FSV UK, 2010. Vedúci doktorskej práce: Doc. PhDr. Jiří Vykoukal, CSc.

ANOTÁCIA: Doktorská práca skúma reakcie slovenskej verejnosti na oficiálny antisemitizmus v rokoch 1938-1945. Práca odpovedá na dve výskumné otázky: Aké boli nálady a postoje väčšinovej spoločnosti k takzvanej židovskej otázke v období medzi vyhlásením autonómie Slovenskej krajiny a zánikom vojnového štátu? A čo tieto nálady a postoje najviac ovplyvňovalo?

ANNOTATION: This dissertation presents an analysis of public reactions towards official anti-Semitism in Slovakia from 1938 until 1945. There are two research questions that this thesis answers: What was the mood and attitude of the Slovak society towards the so-called Jewish question between the establishment of Slovak autonomy and the collapse of the wartime state? What influenced the general mood and attitude the most?

KLÚČOVÉ SLOVÁ: holokaust, perzekúcie, slovenská spoločnosť

KEYWORDS: Holocaust, persecutions, Slovak society

Prehlasujem, že som túto prácu vypracovala samostatne, len s použitím uvedených prameňov a literatúry. Súhlasím s tým, aby bola moja práca v súlade s autorským právom sprístupnená v príslušnej knižnici a prostredníctvom elektronickej databáze vysokoškolských prác v depozitári Univerzity Karlovej.

V Prahe, dňa

Hana Klamková

OBSAH

POĎAKOVANIE	7
ÚVOD.....	8
CIEĽ PRÁCE	10
PRÍNOS A AKTUÁLNOSŤ TÉMY	11
METODOLÓGIA PRÁCE.....	16
SITUAČNÉ SPRÁVY	17
ARCHÍVNY VÝSKUM, MIKROHISTÓRIA A HISTÓRIA KAŽDODENNÉHO ŽIVOTA	23
ŠTRUKTÚRA PRÁCE.....	26
PREHĽAD LITERATÚRY	28
VÝCHODISKOVÁ LITERATÚRA.....	30
SEKUNDÁRNA LITERATÚRA.....	38
1. KAPITOLA: VŠEOBECNOSŤ ANTISEMITIZMU A JEDINEČNOSŤ HOLOKAUSTU, PRÍPAD SLOVENSKA (TEORETICKÉ VYMEDZENIE A HISTORICKÝ KONTEXT)	49
1.1. JUDEOFÓBIA A VYTVORENIE POJMOVÉHO ŽIDA	51
1.2. MODERNÉ FORMY ANTISEMITIZMU.....	54
1.3. ANTISEMITIZMUS V SLOVENSKOM HISTORICKOM KONTEXTE	58
1.3.1 ANTISEMITIZMUS V ČESKOSLOVENSKEJ REPUBLIKE.....	71
1.3.2. ANTISEMITIZMUS AKO OFICIÁLNA POLITIKA 1938-1945.....	75
1.4. VZŤAH HOLOKAUSTU A ANTISEMITIZMU	80
1.5. ZHRNUTIE.....	84

2. KAPITOLA: USMIEVAVÉ SLOVENSKO, NOVÝ SLOVENSKÝ ČLOVEK A ZAČIATKY PROTIŽIDOVSKÉJ POLITIKY, OKTÓBER 1938 AŽ JÚL 1940	86
2.1. AUTONÓMIA SLOVENSKEJ KRAJINY: ZA NÁS A PROTI VŠETKÝM.....	89
2.2. POSTOJE A NÁLADY SPOLOČNOSTI, OKTÓBER 1938 AŽ MAREC 1939.....	103
2.2.1. OD VYHLÁSENIA SLOVENSKEHO ŠTÁTU AŽ PO SALZBURGSKÉ ROZHOVORY	105
2.2.2. SLOVÁCI O PRENASLEDOVANÍ ŽIDOV, MAREC 1939 AŽ JÚL 1940 ...	120
2.2. ZHRNUTIE.....	123
3. KAPITOLA: MEDZI SALZBURGOM A POVSTANÍM.	125
3.1. SALZBURG A NÁLADY A POSTOJE SLOVENSKEHO OBYVATEĽSTVA	134
3.2. RADIKALIZÁCIA PROTIŽIDOVSKÉJ POLITIKY A REAKCIE VEREJNOSTI.....	141
3.3. ZHRNUTIE.....	148
4. KAPITOLA: POTLAČENIE POVSTANIA AŽ ZÁNİK SLOVENSKEHO ŠTÁTU.....	149
4.1. ZÁVEREČNÁ ETAPA „RIEŠENIA ŽIDOVSKÉJ OTÁZKY“ V NÁLADÁCH A POSTOJOCH VÄČŠINOVÉHO OBYVATEĽSTVA	161
4.2. ZHRNUTIE.....	177
5. KAPITOLA: NEZÁUJEM, PASIVITA ČI SPOLUPÁCHATEĽSTVO?	178
5.1. PROCES ZAJINTERESOVANIA SLOVENSKEJ SPOLOČNOSTI.....	187
ZÁVER.....	223
SUMMARY	229
BIBLIOGRAFIA.....	232

POĎAKOVANIE

Po šiestich rokoch zhromažďovania prameňov, písania a prepisovania predkladaného rukopisu by som sa na tomto mieste chcela poďakovať tým, bez ktorých by som túto prácu nikdy nedokončila.

Moja vďaka predovšetkým patrí môjmu školiteľovi, Jiřímu Vykoukalovi, a to nielen za trpezlivé čítanie a pripomienkovanie všetkých možných verzí tejto práce, ale tiež za podporu a inšpiráciu počas celého doktorského štúdia.

Za všetky rady a pripomienky tiež ďakujem Ivanovi Kamencovi zo Slovenskej akadémie vied, ktorého vlastný výskum a ľudský prístup bol a je pre mňa motiváciou a príkladom. Rovnako ďakujem Gabriele Kiliánovej zo Slovenskej akadémie vied, Raphaelovi Vagovi z Tel Aviv University, Yehudovi Bauerovi z Yad Vashem a Davidovi Cesaranimu z University of London za užitočné rady a postrehy k tejto práci.

Moja doktorská práca by určite nevznikla bez inštitucionálnej podpory Tel Aviv University v Izraeli, Slovenskej akadémie vied a predovšetkým amerického Center for Advanced Holocaust Studies, ktoré je súčasťou United States Holocaust Memorial Museum vo Washingtone, D.C. Z posledne menovanej inštitúcie ďakujem predovšetkým Traci Tucker, Michlean Amir a Vincentovi Slattovi.

Chcela by som sa tiež poďakovať za všetky štipendiá, ktoré som v priebehu svojho doktorského štúdia získala a ktoré mi umožnili stráviť týždne a mesiace v archívoch na Slovensku, v Izraeli a v Spojených štátoch. Menovite to bolo Štipendium Gisely Fleischmannovej, Israeli Government Scholarship, Felix Posen Doctoral Fellowship, Marie Curie Fellowship for Early Research Training a Charles H. Revson Foundation Fellowship.

A na záver to najdôležitejšie poďakovanie – ďakujem predovšetkým mojim rodičom, Jurajovi Dubovskému, Zuzane Lamošovej a Lynne Steele za podporu, pomoc a dôveru v moju prácu.

ÚVOD

Podstatou národa je, aby všetci jedinci veľa vecí zdieľali a tiež, aby všetci na veľa vecí zabudli.¹

Ernst Renan

Národ si musí najprv niečo pamätať, aby na to mohol začať zabúdať.²

Tony Judt

O tom sme nič nevedeli, znie najčastejšia odpoveď staršej generácie Nemcov na otázku, čo si mysleli o nacistickom prenasledovaní európskych Židov. Zároveň je to názov knihy historika Petera Longericha o dobových reakciách nemeckej spoločnosti na nacistickú politiku voči Židom, ktorá významným spôsobom prispela k poznaniu nálad a postojov vtedajšej majority.³ Aké boli postoje väčšinového obyvateľstva k štátnej politike antisemitizmu? Čo ovplyvňovalo vtedajšie reakcie nemeckého obyvateľstva na diskrimináciu Židov? Koľko toho nemecká spoločnosť vlastne vedela o vyvražďovaní Židov? Tieto otázky sa najmä od sedemdesiatych

¹ Ernst RENAN, What is a Nation?, in *Becoming National: A Reader*, zost. Geoff ELEY – Ronald Grigor SUNY, New York – Oxford: Oxford University Press, 1996, strana (ďalej s.) 45. V českom preklade vyšla esej pod názvom Co je to národ, in *Pohledy na národ a nacionalismus*, zost. Miroslav HROCH, preložili Alena BAKEŠOVÁ – Marie ČERNÁ – Adela GJURIČOVÁ et. al., Praha: Slon, 2003, s. 24-35.

² Tony JUDT, *Postwar: A History of Europe since 1945*, New York: Penguin Books, 2006, s. 803. V slovenskom preklade vyšla kniha pod názvom *Povojnová Európa: história po roku 1945*, preložila Lucia NAJŠLOVÁ, Bratislava: Slovart, 2007.

³ Peter LONGERICH, „*Davon haben wir nichts gewusst!*“ *Die Deutschen und die Judenverfolgung 1933-1945*, München: Siedler Verlag, 2006.

rokov 20. storočia stali predmetom niekedy síce kontroverzného⁴ ale vo väčšine prípadov seriózneho a systematického historického výskumu.⁵

Otázke postojov a nálad slovenskej spoločnosti rokov vojnového obdobia, či ak to zúžime, problematike mienky slovenskej majority k tzv. židovskej otázke, sa však zatiaľ historici, sociológovia či etnológovia vyhýbali. Aj tu by sme, samozrejme, našli výnimky.⁶ Súhlasím však s historikmi Ivanom Kamencom a Eduardom Nižňanským, že „[s]pracovanie tzv. malých dejín alebo dejín spoločnosti, jej jednotlivých vrstiev identifikovaných podľa sociálnej, generačnej, náboženskej, nacionálnej, vzdelanostnej, regionálnej či inej príslušnosti, je zatiaľ viac sporadické či náhodné“⁷ a že prevažná väčšina prác o holokauste na Slovensku sa doposiaľ

⁴ Daniel J. GOLDHAGEN, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, New York: Knopf, 1996.

⁵ Pozri napr. Michael MÜLLER-CLAUDIUS, *Der Antisemitismus und das deutsche Verhängnis*, Frankfurt am Main: J. Knecht, 1948; Marlis STEINERT, *Hitlers Krieg und die Deutschen: Stimmung und Haltung der deutschen Bevölkerung im Zweiten Weltkrieg*, Düsseldorf-Wien: Econ Verlag, 1970; Ian KERSHAW, *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich, Bavaria, 1933-1945*, Oxford, UK: Clarendon Press, 1983; Otto Dov KULKA – Aron RODRIGUE, The German Population and the Jews in the Third Reich, in *Yad Vashem Studies*, ročník (roč.) 16, 1984, s. 421-35; David BANKIER, *The Germans and the Final Solution. Public Opinion under Nazism*, Oxford, UK; Cambridge, Mass.: B. Blackwell, 1992; Christopher R. BROWNING, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, New York: HarperPerennial, 1992; *Probing the Depths of German Antisemitism: German Society and the Persecution of the Jews, 1933-1941*, zost. David BANKIER, New York: Berghahn Books, 2000; LONGERICH, „*Davon haben wir nichts gewußt!*“; Ian KERSHAW, *Hitler, the Germans, and the Final Solution*, New Haven: Yale University Press, 2008.

⁶ Pozri napr. Ivan KAMENEC, Slovenská spoločnosť v rokoch 1939-1945, in *Česko-slovenská historická ročenka*, 2004, s. 87-102; Eduard NIŽŇANSKÝ, Slovenská spoločnosť a židovská komunita na Slovensku 1938-1945, in *Česko-slovenská historická ročenka*, 2001, s. 89-104; Eduard NIŽŇANSKÝ, Typológia vzťahov majoritného obyvateľstva a židovskej minority v období holokaustu, in *Národnostná politika na Slovensku po roku 1989*, Prešov: Universum, 2005; *Holokaust na Slovensku 7, Vzťah slovenskej majority a židovskej minority (náčrt problému)*, zost. Eduard NIŽŇANSKÝ, Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Katedra všeobecných dejín Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, 2005; Martin LACKO, Slováci a židia, židia a Slováci, Rok 1942 (Zopár názorov na okraj problematiky), in *Historické rozhľady*, roč. 1, 2004, s. 263-275.

⁷ KAMENEC, Slovenská spoločnosť v rokoch 1939-1945, s. 87.

„zaoberala len židovskou minoritou a rozličnými prejavmi násilia na nej. Majoritných Slovákov si všímali maximálne len ako určité pozadie (napr. ako ťažko popísateľnú mlčiacu väčšinu), alebo zachytávali jednotlivé prejavy násilia majority – či jej organizácií – napr. Hlinkovej gardy, Pohotovostných oddielov Hlinkovej gardy, Freiwillige Schutzstaffeln“.⁸

CIEĽ PRÁCE

V kontexte predchádzajúcich viet je zrejmé, že cieľom mojej doktorskej práce je analýza nálad a postojov slovenskej spoločnosti voči takzvanej židovskej otázke a oficiálnemu antisemitizmu. Domnievam sa, že historická veda, na rozdiel napríklad od psychológie, nemá vhodné nástroje k tomu, aby mohla zachytiť a skúmať medziludské vzťahy, či už na úrovni jednotlivcov alebo väčšieho celku. Ako predmet výskumu som si preto ne zvolila vzťah slovenskej majority k židovskej minorite ako taký, ale analýzu nálad a postojov slovenskej majority k „židovskej otázke“ a jej „riešení“, čiže historicky špecifickú podobu tohto vzťahu. Považujem za dôležité zdôrazniť, že sa neusilujem o kvantitatívnu analýzu, ale chcem poukázať na spektrum reakcií slovenskej verejnosti na prenasledovanie Židov. Prostredníctvom poznania nálad a postojov k oficiálnej protižidovskej politike – pričom k metodológii a terminológii sa ešte vrátim – sa až následne pokúsim rekonštruovať vzťah slovenskej majority k diskriminovanej židovskej minorite v skúmanom období. Čo sa týka časového hľadiska, aj keď sa v práci sústredím na obdobie medzi rokmi 1938 a 1945, pochopenie nálad a postojov vtedajšej majoritnej spoločnosti nie je možné bez – aspoň krátkej – analýzy obdobia, ktoré druhej svetovej vojne predchádzalo.⁹ To je dôvod, prečo najmä v prvých dvoch kapitolách časové vymedzenie práce presiahnem.

Moja doktorská práca si kladie jednu základnú a jednu podružnú výskumnú otázku. Aké boli nálady a postoje väčšinovej spoločnosti k takzvanej židovskej otázke v období medzi vyhlásením autonómie Slovenskej krajiny a zánikom vojnového štátu? A čo tieto nálady a postoje najviac ovplyvňovalo? V centre môjho záujmu stoja reakcie slovenskej majority na antisemitizmus, zhodujem sa však s historikom Davidom Bankierom, že „reakcie verejnosti na

⁸ NIŽŇANSKÝ, Slovenská spoločnosť a židovská komunita na Slovensku 1938-1945, s. 89-90.

⁹ Bližšie pozri štruktúru práce, s. 26-28.

antisemitizmus nemožno študovať v izolácii od postojov k politike režimu vo všeobecnosti“.¹⁰ Inak povedané, popri reakciách majoritnej spoločnosti na tzv. riešenie židovskej otázky v slovenskom kontexte si budem všímať postoje a nálady obyvateľstva voči režimu a jeho politike ako takej. Prameňom sa síce budem bližšie venovať v ďalších častiach, na tomto mieste ale aspoň uvediem, že moja doktorská práca sa opiera predovšetkým o rozbor dobových situačných správ. Tento archívny prameň síce zachytáva reálnu vzorku nálad a postojov, jeho reprezentatívnosť však zostáva problematická.¹¹

PRÍNOS A AKTUÁLNOSŤ TÉMY

Predtým ako budem pokračovať bližším prehľadom štruktúry a metodológie práce, považujem za dôležité položiť si dve otázky: je vôbec potrebné, po takmer sedemdesiatich rokoch od konca druhej svetovej vojny a stovkách kníh napísaných o holokauste a jednotlivých jeho aspektoch, prísť s ďalšou takto zameranou prácou? Môže byť táto práca vôbec niečím nová?

Ako som to už naznačila a ako ešte ukážem v rozbere literatúry, historiografia vojnového slovenského štátu sa doposiaľ skoro výlučne venovala analýze politického systému, výkonnej a administratívnej moci, protifašistického odboja, prípadne skúmala pôsobenie hŕstky predstaviteľov režimu. Aj vďaka tomuto prístupu dnes už celkom presne vieme, ako napríklad fungovala Hlinkova slovenská ľudová strana (ďalej HSL'S),¹² aké opatrenia prijímala vláda a čo robil slovenský prezident.¹³ Tento do istej miery elitný pohľad na dejiny ale viedol k tomu, že

¹⁰ BANKIER, *The Germans and the Final Solution: Public Opinion under Nazism*, s. 2.

¹¹ Bližšie pozri s. 17-23.

¹² O HSL'S síce vyšlo niekoľko štúdií, ale žiadna ucelená monografia. Pozri napr. Ivan KAMENEC, Štátostrana v totalitnom politickom systéme – jej funkcie a postavenie, HSL'S v politickom systéme vojnového slovenského štátu, in *Studia historica Nitriensia* 3, 1995, s. 141-147; Ondrej PODOLEC, Hlinkova slovenská ľudová strana v pozícii štátnej strany (1938-1945), in *Slovenská ľudová strana v dejinách 1905-1945*, zost. Róbert LETZ – Peter MULÍK – Alena BÁRTLOVÁ, Martin: Matica slovenská, 2006, s. 306-325.

¹³ Podobnú tézu vyslovil už Ivan Kamenec v rozhovore pre denník *Národná obroda*, pozri *Národná obroda*, 5. marca 2005 [cit. 2009-03-11]. Dostupné z WWW <<http://www.obroda.sk/clanok/25147/Ivan-Kamenec:-Historik-nemoze-byt-neutralny/>>; Ivan KAMENEC, Slovenská spoločnosť v rokoch 1939-1945, in *Česko-slovenská historická ročenka*, 2004, s. 87-102.

stále máme veľmi málo vedomostí pokiaľ ide napríklad o sociálne dejiny slovenského štátu, o nálady a postoje obyvateľstva k vládúcemu režimu či prijímaným protižidovským opatreniam. Neznamená to, že by slovenská historiografia všetky témy alebo sprievodné javy slovenskej spoločnosti apriórne prehliadala. Dochádzalo skôr k tomu, ak budem parafrázovať historika Ivana Kamenca, že celý „zložitý komplex života spoločnosti“ v slovenskom štáte bol redukovaný na históriu sociálnych konfliktov, akými boli rôzne nepokoje, štrajky, protesty či demonštrácie.¹⁴ Podľa už spomenutého Eduarda Nižňanského vychádzala väčšina pisateľov o holokauste na Slovensku zo schémy „obeť (Židia) – vrahovia (v širšom diapazóne vedúca elita HSL'S) – mlčiaca väčšina“.¹⁵ Na základe tohto do istej miery rámcovitého chápania preto podľa Nižňanského môžeme historiografiu holokaustu na Slovensku rozdeliť do dvoch skupín. Na jednej strane sú to práce, ktoré analyzujú právnu diskrimináciu na Slovensku žijúcich Židov, čiže popisujú radikalizujúce sa protižidovské opatrenia a ich vyústenie v deportácie z rokov 1942 a 1944. Na druhej strane sú to štúdie, ktoré si všímali predovšetkým „jednotlivé prejavy násillia majority – či jej organizácií“, čiže napríklad pôsobenie Hlinkovej gardy a jej Pohotovostných oddielov, alebo politické účinkovanie konkrétnych jednotlivcov (najmä Jozefa Tisa, Alexandra Macha a Vojtecha Tuku).¹⁶ Na základe svojho pozorovania naznačuje Nižňanský dva smery, ktorými by sa malo vo výskume holokaustu, a to nielen na Slovensku, pokračovať. Prvou oblasťou je už spomínané sociálne pozadie holokaustu, na ktorom by sme si mali podľa Nižňanského „všimnúť majoritu a podstatné zmeny v jej sociálnej stratifikácii (i v majetkových pomeroch), ktoré nastali v priebehu holokaustu“. Tou druhou oblasťou je problematika lokálnych agresorov, „včítane nižších zložiek exekutívy – správnych i samosprávnych orgánov“.¹⁷

¹⁴ KAMENEC, *Slovenská spoločnosť v rokoch 1939-1945*, s. 87.

¹⁵ Porovnaj Raul HILBERG, *Perpetrators, victims, bystanders: The Jewish catastrophe, 1933-1945*, New York, NY: Aaron Asher Books, 1992; v českom preklade kniha vyšla pod názvom *Pachatelé, oběti, diváci: židovská katastrofa 1933-1945*, preložila Margarita TROŠEVA, Praha: Argo, 2002.

¹⁶ NIŽŇANSKÝ, *Slovenská spoločnosť a židovská komunita na Slovensku 1938-1945*, s. 90.

¹⁷ Tamže.

Podobne ako odborná diskusia, aj laické chápanie – a opäť by som mohla dodať nielen vojnových – dejín je často zúžené na pôsobenie niekoľkých osôb, v prípade slovenského štátu, predovšetkým osoby Jozefa Tisa. Predpokladaným prínosom mojej doktorskej práce je preto tiež premiestnenie ťažiska historického bádania z jednej osoby na slovenskú spoločnosť ako celok. Kľúčovým objektom tejto práce preto nie je politická (či hospodárska alebo kultúrna) elita, ale číselne vyjadrené, vtedajšia približne dvoj a pol miliónová slovenská spoločnosť, respektíve jej určitá časť. Neznamená to však, že by napríklad postava Jozefa Tisa nebola pre túto prácu dôležitá. Naopak, práca zreteľne ukazuje aj to, do akej miery a akým spôsobom ovplyvňovala napríklad autorizácia protižidovských opatrení zo strany Jozefa Tisa nálady a postoje slovenskej spoločnosti.

Akým spôsobom sa holokaust na Slovensku premieta do diania v dnešnej Slovenskej republike? Napríklad v polovici apríla minulého roku odslúžil vtedajší trnavský arcibiskup Ján Sokol v zaplnenom bratislavskom kostole Blumentál zádušnú omšu za predstaviteľa slovenského vojnového štátu, prezidenta a kňaza Jozefa Tisa. Konferencia biskupov Slovenska omšu prezentovala ako súkromnú akciu arcibiskupa Sokola, náboženský obrad však pripomínal skôr verejnú oslavu jedného z tvorcov holokaustu na Slovensku. Nasvedčuje tomu nielen použitá symbolika – fotografia Jozefa Tisa a prezidentská štandarda z vojnového obdobia – , ale tiež skutočnosť, že po úvodnej ceremónii k veriacim prehovoril kontroverzný historik Milan S. Ďurica. Dejepisec, kňaz a publicista Ďurica sa do povedomia odbornej verejnosti dostal najmä svojimi teóriami o slovenskom kráľovi Svätoplukovi a Samovom Slovensku.¹⁸ V príhovore na zádušnej omši Ďurica kladne zhodnotil politické pôsobenie Jozefa Tisa, odmietol akúkoľvek vinu vtedajšieho prezidenta na deportáciách Židov a zopakoval svoju tézu o tom, že Jozef Tiso zachránil mnohých tých, ktorí boli v tom čase prenasledovaní pre svoju vieru.¹⁹

¹⁸ Pozri Milan Stanislav ĎURICA, *Dejiny Slovenska a Slovákov v časovej následnosti faktov dvoch tisícročí*, 3. opravené a doplnené vydanie, Bratislava: Lúč, 2003.

¹⁹ Pozri moje články v denníku *SME*, 29. apríla 2008 a v denníku *Lidové noviny*, 6. mája 2008.

Sokolov nekritický vzťah k vojnovému štátu a jeho najvyššiemu predstaviteľovi je viac ako známy. Napriek tomu pripomeniem dva momenty. V marci 2005 sa Sokol zúčastnil na oslavách 66. výročia založenia Slovenského štátu, počas ktorých mal osobne požehnať vtedajšiemu predstaviteľovi radikálnej Slovenskej pospolitosti Mariánovi Kotlebovi, ktorého prívrženci titulovali vodca. Na sklonku roku 2006 potom arcibiskup Sokol v rozhovore pre slovenskú spravodajskú televíznu stanicu TA3 uviedol: „Ja si vážim pána prezidenta Tisu a veľmi vážim, lebo sa pamätám ako dieťa. My sme boli veľmi chudobní, a keď on bol, sme boli teda na úrovni“.²⁰ Arcibiskupský úrad sa k prvému prípadu odmietol vyjadriť, v druhom prípade sa obmedzil na konštatovanie, že Sokol vyjadril svoj súkromný názor.

Vo vzťahu k interpretáciám vojnového obdobia na Slovensku poukazujú kauzy bývalého vysokého predstaviteľa Katolíckej cirkvi Jána Sokola na tri skutočnosti. Po prvé, svedčia o citlivosti tejto témy (alebo je to naopak necitlivosť cirkvi k tejto téme?) vo vnútri rímskokatolíckej cirkvi na Slovensku. Ak najsilnejšia kresťanská cirkev na Slovensku nedokáže zaujať jasný postoj k fašistickému štátu, je pochopiteľné, že rovnako ťažké to bude aj pre skoro tri štvrtiny občanov, ktoré sa hlásia k tejto denominácii. Po druhé, spomínané aktivity jedného z najvyšších cirkevných predstaviteľov poukazujú na silný ideologický prvok, ktorý ovplyvňuje interpretácie udalostí druhej svetovej vojny na Slovensku. Ak sa na polemiky okolo Jozefa Tisa pozrieme bližšie, uvidíme, že v nich často nejde o pochopenie minulosti, ale o politický súboj medzi novodobými obhajcami a žalobcami vojnového prezidenta. Ľahko sa preto môže stať, že Jozef Tiso je „na jednej strane vyhlasovaný za vojnového zločinca, celá jeho verejná činnosť je apriórne hodnotená negativisticky. Na druhej strane je považovaný za najvynikajúcejšieho politika moderných slovenských dejín, za hrdinu svojej doby, za martýra a svätca“.²¹ Po tretie, apologetické vystúpenia arcibiskupa Sokola na adresu prezidenta fašistického štátu jasne hovoria o centrálnej pozícii, ktorú Jozef Tiso zaujíma v hodnotení tzv. prvej Slovenskej republiky.

²⁰ Slovenská spravodajská stanica TA3, 27. decembra 2006 [cit. 2007-11-03]. Dostupné z WWW<http://www.ta3.com/sk/relacie/5_tema-dna/724_aky-bol-rok-2006>

²¹ Ivan KAMENEC, *Tragédia politika, kňaza a človeka, Dr. Jozef Tiso 1887-1947*, Bratislava: Archa, 1998, s.11.

Inými slovami, šesť a pol ročné obdobie – medzi autonómiou Slovenskej krajiny v októbri 1938 a koncom druhej svetovej vojny v máji 1945 – je v slovenskej odbornej i laickej diskusii príliš často zúžené na jedného konkrétneho človeka.

Kým Jozef Tiso, viac ako šesťdesiat rokov po svojej smrti, zostáva jednou z najviac kontroverzných postáv moderných slovenských dejín, snahy o jeho rehabilitáciu či dokonca blahorečenie narazili na vyšší politický cieľ. Tým bolo začlenenie sa Slovenska do európskych štruktúr.²² Ak by som tlmočila myšlienku Tonyho Judta, aj na Slovensku si – s výnimkou populistickej Slovenskej národnej strany (SNS)²³ – všetky relevantné politické strany uvedomili, že súčasťou vstupenky do Európy je uznanie holokaustu.²⁴ Odkazu Jozefa Tisa sa slovenské politické špičky vzdali, miesto skutočnej diskusie o holokauste na Slovensku sa však stavajú pamätníky, kladú sa vence – a prijímajú sa zákony. Národná rada Slovenskej republiky (NR SR) napríklad v októbri 2000 prijala zákon, na základe ktorého sa 9. september²⁵ stal pamätným Dňom obetí holokaustu a rasového násillia.²⁶ V septembri 2006 prijala NR SR uznesenie, v ktorom odsúdila „všetky prejavy extrémizmu a rasovej neznášanlivosti“ a vyhlásila, že bude „veľmi opatrne a uvažlivo narábať s témou národnostných vzťahov“ a že nebude „z účelového otvárania tejto témy vytláčať politický kapitál“.²⁷ Čo ale zmôžu pamätníky, vence a odsúdenia bez hlbkej reflexie minulosti? Podľa Tonyho Judta bola „prvá povojnová Európa vybudovaná na

²² Porovnaj James Mace WARD, *No Saint: Jozef Tiso, 1887-1947*, nepublikovaná doktorská práca, Department of History, Stanford University, Jún 2008, s. 466.

²³ Napríklad podľa poslanca NR SR za SNS Jozefa Rydla je J. Tiso „najväčšia osobnosť slovenských dejín v 20. storočí“. Pozri SME, 9. februára 2007 [cit. 2007-02-09]. Dostupné z WWW <<http://www.sme.sk/c/3137887/poslanec-rydlo-tiso-je-najvacsi-slovak-20-storocia.html>>

²⁴ JUDT, *Postwar*, s. 803. Pozri tiež Samuel ABRAHÁM, Ďurica, postmodernizmus a Európska únia, in *Kritika & Kontext*, roč. 2, 1997, č. 2-3, s. 26-32.

²⁵ 9. septembra 1941 prijala vláda Slovenskej republiky tzv. židovský kódex.

²⁶ *Zbierka zákonov*, č. 163/2000, zákon č. 396/2000 Z. z.

²⁷ Uznesenie Národnej rady Slovenskej republiky č. 57 zo 6. septembra 2006 k návrhu Spoločného vyhlásenia Národnej rady Slovenskej republiky k pamätnému dňu obetí holokaustu a rasového násillia a proti prejavom extrémizmu a neznášanlivosti, tlač 65, 6. septembra 2006 [cit. 2009-09-04]. Dostupné z WWW <<http://www.nrsr.sk/Dynamic/Download.aspx?DocID=218021>>.

zámernom nesprávnom pamätaní sa – na zabudnutí ako spôsobe života. Od roku 1989 bola Európa naopak konštruovaná na kompenzačnom prebytku pamäti: na inštitucionalizovanom verejnom pripomínaní si ako samostatnom základe kolektívnej identity“.²⁸ Podľa Judta však nemôže fungovať ani jedno, nástrojom spomínania totiž nemá byť pamäť ako taká ale dejiny, „v oboch svojich významoch: ako beh času a ako profesionálne štúdium histórie – predovšetkým to druhé“.²⁹ Jedným z dôvodov, prečo aj po sedemdesiatich rokoch vzbuduje holokaustová téma vášne je, že na otvorenie niektorých tém – a ich hlbokú reflexiu, nie je odvaha. Predkladaná práca jednu z citlivých tém slovenských vojnových dejín – nálady a postoje „obyčajných ľudí“ – otvára.

METODOLÓGIA PRÁCE

Na prvý pohľad sa môže zdať, že výskum verejnej mienky v totalitných štátoch nie je možný už z toho dôvodu, že diktatúry zo svojej podstaty nepotrebujú podporu spoločnosti k svojmu znovuzvoleniu. Rozsiahly výskum historičky Marlis G. Steinert však poukázal na to, že nie len demokratické, ale tiež totalitné zriadenia sa z dlhodobého hľadiska potrebujú opierať o určitú – aj keď len pasívnu alebo vynútenú – podporu zdola.³⁰ Demokratické štáty sa pri zisťovaní podpory jednotlivých politických krokov v spoločnosti môžu oprieť o prieskumy verejnej mienky. V totalitných štátoch tento nástroj zlyháva, najmä pre časté potlačovanie slobody slova. Represívny prístup totalitných štátov vedie k strachu občanov verejne vyjadriť akýkoľvek nekonformný názor, respektíve akýkoľvek názor v cudzom prostredí. Nedostatok autentických prejavov je hlavným dôvodom, prečo som v tejto práci termín „verejná mienka“, (nem. *öffentliche Meinung*, angl. *public opinion*) po vzoru Marlis Steinert a Iana Kershawa, nahradila spojením „mienka verejnosti“ (nem. *Publikumsmeinung*, angl. *popular opinion*).³¹ „Mienkou verejnosti“

²⁸ JUDT, *Postwar*, s. 829.

²⁹ Tamže, s. 830.

³⁰ STEINERT, *Hitler's War and the Germans*, s. 1.

³¹ KERSHAW, *Hitler, the Germans, and the Final Solution*, Jerusalem: International Institute for Holocaust Research, Yad Vashem; New Haven, Conn.: Yale University Press, 2008, s. 120; STEINERT, *Hitler's War and the Germans*, s. 5.

rozumiem „nevypočítateľné, často zovšeobecnené, rozptýlené a nekoordinované, ale predsa skutočné a rozšírené názory obyčajných občanov“.³² Koncept „nálady a postoje“ má proti iným termínom tú výhodu, že zahŕňa „emocionálny, spontánny, často chvíľkový názor a pretrvávajúci duševný stav, určený charakterom, vzdelaním a skúsenosťou, ktorý je skutočným východiskom pre všetky hodnotenia a vyjadrenia názoru“.³³

Predkladaná analýza nálad a postojov slovenskej verejnosti sa opiera o niekoľko primárnych zdrojov – oficiálne periodiká a protištátne letáky, svedectvá a povojnové memoáre, predovšetkým ale o v slovenskej historiografii málo využívané situačné správy okresných náčelníkov.³⁴ Správy policajných a bezpečnostných služieb sú natoľko špecifickým zdrojom, že považujem za dôležité vysvetliť v nasledujúcej časti ich relevantnosť a spoľahlivosť pre túto prácu.

SITUAČNÉ SPRÁVY

Prakticky každá štátom zriadená organizácia, či už to bola napríklad HSL'S, Hlinkova garda (ďalej HG), Rodobrana alebo Deutsche Partai (ďalej DP), vypracovávala takzvané situačné správy. Rovnako to bolo v nacistickom Nemecku, ktoré sa aj v tomto smere stalo zdrojom inšpirácie pre slovenské vládne kruhy. Na jeseň roku 1939 rozhodol vtedajší minister vnútra Vojtech Tuka o vytvorení spravodajskej organizácie po vzore Gestapa, nacistickej Tajnej štátnej polície. Ústredňa štátnej bezpečnosti (ďalej ÚŠB) vznikla k 1. januáru 1940, najprv ako súčasť Ministerstva vnútra, od roku 1942 fungovala ÚŠB ako samostatná inštitúcia. Činnosť ÚŠB bola

³² KERSHAW, *Hitler, the Germans, and the Final Solution*, s. 120.

³³ STEINERT, *Hitler's War and the Germans*, s. 5.

³⁴ V menšej miere som v práci som pracovala s informáciami nemeckej spravodajskej služby SD o situácii a náladách na Slovensku. Naopak som sa rozhodla nepracovať so situačnými správami britského ministerstva zahraničných vecí, nakoľko z veľkej časti vychádzali z mnou už analyzovaných zdrojov, predovšetkým periodík *Slovák* a *Gardista*. Tieto správy sú dostupné prostredníctvom databázy Conditions & Politics in Occupied Western Europe, 1940-1945. Dostupné z WWW <<http://infotrac.galegroup.com/itweb/wash13709?db=CPOL>>

zameraná na „protištátne trestné činy a obranné spravodajstvo. To znamená, že ÚŠB nemala ofenzívne úlohy a tým pádom ani žiadna jej súčasť nefungovala ako rozviedka“.³⁵

To, že pozornosť ÚŠB bola zameraná skôr na vnútorných ako na vonkajších nepriateľov vychádzalo z troch skutočností, z ktorých dve vo svojej štúdiu vystihol historik Matej Medvecký. Tou prvou bola tzv. ochranná zmluva medzi nacistickým Nemeckom a Slovenskou republikou z 23. marca 1939, podľa ktorej malo Slovensko podriaďiť svoju zahraničnú politiku Nemeckej ríši. Určitú úlohu zohrala aj tradícia, a to v tom zmysle, že „ofenzívne spravodajstvo vykonávali hlavne vojenský spravodajcovia“.³⁶

Vedľa týchto faktorov však musíme zobrať do úvahy aj samotný vznik slovenského štátu a kľúčové postavenie vnútorného nepriateľa pre ďalšie fungovanie republiky. Smernica „novej organizácie spravodajstva“ z októbra 1939, čiže budúcej ÚŠB, umožňuje nazrieť do názorového sveta predstaviteľov mladej republiky. Podľa tejto smernice vznikol slovenský štát revolúciou, ktorá „tvorí hodnoty a poriadok, zvyčajne spravodlivý, a vyhovujúci právnemu princípu majority“.³⁷ Z takto artikulovanej zásady vyplývalo, že každý, kto by sa akýmkoľvek spôsobom proti „novému poriadku“ postavil, musel byť „nepriateľom slovenského národa a jeho štátu. Takýto nepriateľ štátu ako negatívny a pasívny faktor nemôže a ani nebude u nás trpený v záujme celku“. Tak ako bol princíp majority a záujem celku formulovaný vágne, podobne pružná bola aj kategória cudzieho alebo nepriateľského. V podkapitole o komunizme a marxizme spomínaných smerníc sa napríklad píše, že „[p]olitický režim nového Slovenska je autoritatívny, kresťanský a národný. Všetko, čo sa svojou ideológiou stavia proti tomuto režimu je nám nepriateľské“. Nepriateľom tak mohol byť prakticky každý, musel ním však byť Žid: „Slovensko je štátom národným, t.j. štátom slovenského národa. Len tento národ môže byť a je nositeľom a určovateľom národnej vôle. Ten, kto sa postaví národnej vôli, je nepriateľom národa

³⁵ Bližšie pozri: Matej MEDVECKÝ, Vznik Ústredne štátnej bezpečnosti, in *Pamäť národa*, 2006, č. 2, s. 25.

³⁶ MEDVECKÝ, Vznik Ústredne štátnej bezpečnosti, s. 25.

³⁷ Štátny archív (ďalej ŠA) Prešov, pobočka Vranov nad Topľou, fond (ďalej f.) Okresný úrad (ďalej OÚ) vo Vranove nad Topľou, 1923-1944, škatuľa (ďalej šk.) 11, spisové číslo (ďalej č.) 517/39 prez.

a štátu. Už doby minulé a práve doba prítomná nám dokazuje, že s touto národnou vôľou nášho národa sa z cudzích živlov žijúcich v našom štáte nestotožňuje najmä Žid. Preto je nutné Žida považovať nie len za cudzí živel, ktorý nemá so slovenskou národnosťou nič spoločného, ale i za trvalého nepriateľa slovenského národa a jeho štátu“.³⁸

Z predchádzajúcich riadkov je zrejmá kľúčová úloha vnútorného nepriateľa nielen pre ÚŠB, ale tiež pre mladý slovenský štát, ktorý vznikol v napätí svetového konfliktu. Centrálnemu postaveniu nepriateľa zodpovedala aj snaha ÚŠB zbierať a vyhodnocovať informácie prakticky o všetkých zložkách slovenskej spoločnosti. ÚŠB získavala spravodajské informácie od jej vo veciach spravodajských a štátno-bezpečnostných veciach podriadených úradov – notárskych, okresných a župných úradov, žandárskych a policajných staníc. Tie mali ÚŠB posielat' zvláštnu správu o všetkých veciach, ktoré patrili do jej kompetencie. Podľa inštrukcie z konca februára 1940 sem patrili nasledujúce oblasti: „a/ Všetky veci politickej povahy, menovite: socialistické a komunistické pohyby, židovská otázka, maďarská strana a národnostný pohyb maď. národnej skupiny, rusínska otázka, záležitosti HSL'S, DP, HG, HM [Hlinkova mládež], FS [Freiwillige Schutzstaffel], DJ [Deutsche Jugend], pohraničné incidenty, zahraničný odboj ČSR a podobne. b/ Všetky veci tlačové a cenzúra. c/ Veci hospodárske s hľadiska verejného poriadku a pokoja [...] d/ Zákon na obranu štátu. e/Interné pokyny a opatrenia dôverného rázu administratívno-policajnej povahy. f/ Obranná služba zpravodajská“.³⁹

Okresní náčelníci mali okrem jednotlivých správ Ústredňu štátnej bezpečnosti raz mesačne informovať o celkových pomeroch v obci. Celková situačná správa jednotlivých okresných úradov mala byť rozčlenená na sedem okruhov: na správy politické vo všeobecnosti, správy o komunistoch a socialistických pohyboch, správy o národnostných skupinách, veci HSL'S, DP, HG, HM, FS, DJ, správy o Židoch z hľadiska politického a správy o náboženských pomeroch. Hospodársku situáciu bolo treba pojať do jednej zprávy, mala byť však rozčlenená na tri odseky. Tým prvým bola hospodárska situácia vo všeobecnosti, kam spadalo zásobovanie

³⁸ Tamže.

³⁹ Slovenský národný archív (ďalej SNA), 209-861-3.

obyvateľstva, stav úrody a živelné pohromy. V druhej časti mal okresný náčelník podať správy, ktoré sa týkali nezamestnanosti, mzdových pomerov a prípadných štrajkov v obci. Posledná, tretia časť sa mala týkať Židov z hľadiska hospodárskeho, čím bola myslená predovšetkým arizácia podnikov, a majetkových pomerov cudzincov na území slovenského štátu.

Okresní náčelníci získavali informácie nielen od miestnych žandárov a notárov obcí, ale aj od miestnych veliteľstiev HSL'S, DP, HG a FS. Samostatným informačným článkom boli dôverníci medzi obyvateľstvom. Z celkových situačných správ potom ÚŠB vypracovávala súhrnné správy, ktoré posielala vybraným rezortom. Zostáva však sporné, akú váhu jednotliví predstavitelia slovenského štátu týmto správam pripisovali, respektíve, do akej miery ovplyvňovala mienka verejnosti konkrétne rozhodnutia slovenskej vlády.

Situácia sa (aj) pre ÚŠB zmenila v dôsledku potlačenia Slovenského národného povstania a následného obsadenia Slovenska armádou nacistického Nemecka. Podľa smerníc z októbra 1944 pribudli ÚŠB niektoré ďalšie kompetencie, okrem iného napríklad „sledovanie iredentistickej a ostatnej protištátnej tlače, vyobrazenia a máp“, „zaisťovanie osôb do zaisťovacieho tábora a ich prepúšťanie, podľa pokynov ministra“, alebo „povoľovanie vypovedania z územia Republiky“. Zmene pomerov zodpovedala aj potreba častejších a obsiahlejších spravodajských informácií. Súhrnné periodické správy sa nemali posielat' raz, ale už dvakrát mesačne. Zvlášť dôležité správy bolo „treba podať súrne a telefonicky bezodkladne ÚŠB, vo forme telefonogramu“. Zároveň sa rozšíril počet oblastí o ktorých bolo nutné ÚŠB informovať: okrem politických správ vo všeobecnosti mali periodické správy zahŕňať tiež „zprávy o záškodníkoch“, kam patrili predovšetkým informácie o partizánoch, „zprávy o pohybe a akciách čs. odboja [...] a ostatného podzemného, najmä ľavičiarskeho hnutia“, „zprávy o získaných poznatkoch z obsadeného územia partizánmi a čs. odbojom [...] zprávy o styku osôb – záškodníkov s neobsadeným územím [...] zprávy o náletoch a preletoch nepriateľských lietadiel a ich záškodníckej činnosti [...] zprávy o záležitostiach a pohyboch všetkých složiek verejného života a jeho činiteľoch [...] zprávy o Židoch a o pohybe, smýšľaní a podnikoch bývalých príslušníkov čs. strán na oslobodenom území [...] zprávy o pomeroch

náboženských [...] zprávy o hospodárskej situácii [...] zprávy o zneužívaní úradnej moci štátneho zamestnanectva a ostatných výkonných a pomocných orgánov, zaradených do pomocnej bezpečnostnej služby“. Hospodárska správa mala byť opäť rozdelená, v tomto prípade však do dvoch častí: prvá sa mala týkať hospodárskej situácie vo všeobecnosti, druhá mala popisovať „trh práce, nezamestnanosť, mzdové pomery, stávky a výluky“. Informácie o arizácii a majetkových pomeroch cudzincov – ktoré boli doposiaľ povinnou súčasťou periodických správ – už neboli potrebné.⁴⁰

Sú ale situačné správy vôbec relevantným a dôveryhodným zdrojom pre poznanie nálad a postojov v slovenskej spoločnosti? Mohli tieto správy vôbec zachytiť mienku verejnosti? A existuje niečo ako autentická mienka? Do akej miery sa v situačných správach premietali osobné, politické či hospodárske záujmy ich pisateľov?

V tejto súvislosti vychádzam z toho, k čomu dospela Marlis Steinert, a totiž, že nielen v totalitných, ale aj v demokratických štátoch „si veľká časť obyvateľstva vystačí s ‚prijatými názormi‘. Mätúca škála faktov a udalostí, komplexnosť sociálnych, ekonomických a technických postupov a situácií, neumožňuje priemernmu občanovi, vo väčšine prípadov, vytvoriť si vlastný názor. Skôr prijme ‚vytvorené frázy‘ alebo pripravené stanoviská, ktoré mu poskytli masové médiá alebo iné informačné agentúry“.⁴¹ Inými slovami, aj demokratických štátoch sú názory občanov manipulované, aj keď samozrejme v menšej miere ako je tomu v prípade nedemokratických systémov.

Situačné správy ako informácie o mienke verejnosti zlyhávajú aj z metodologického hľadiska. Pozorovanie Longericha, že „tie správy, ktoré boli vyhotovené z perspektívy ‚zúčastneného pozorovateľa‘, vypovedali v prvom rade o subjektívnych pocitoch pozorovateľa; reprezentatívne však nemohli byť v žiadnom prípade“ platí aj pre slovenský príklad.⁴² To isté

⁴⁰ Pozri výnos Ministerstva národnej obrany (bezpečnostný odbor) 1560/1944 z 30. októbra 1944, SNA, 209-913-8.

⁴¹ STEINERT, *Hitler's War and the Germans*, s. 4.

⁴² LONGERICH, „*Davon haben wir nichts gewusst!*“, s. 39.

môžeme povedať aj o troch ďalších autorových výhradách voči oficiálnym situačným správam Tretej ríše.⁴³ Po prvé, pisatelia situačných správ nemali nástroje, ktorými by mohli zmerať spoločenskú mienku v ich okolí. Náklady a postoje odvodzovali od verejných reakcií obyvateľov – na Slovensku napríklad od toho, či sa zúčastňovali na oficiálnych zhromaždeniach, či na verejnosti hovorili výhradne po slovensky, či používali oficiálny pozdrav „Na stráž!“, do ktorých obchodov chodili nakupovať, ktoré noviny čítali, nakoľko vstupovali a boli aktívni v strane alebo garde, s kým sa priatelili, ako sa na verejnosti vyjadrovali o slovenskom štáte, Nemecku, vojne, či jednotlivých politických krokoch atď. Zrejme nie je nutné zdôrazňovať, že stupňujúci sa strach viedol obyvateľov k tomu, aby na verejnosti vystupovali pokiaľ možno tak, aby nevzbudili žiadne podozrenie.

Po druhé, samotní pisatelia situačných správ mali niekoľko dôvodov, aby svoje správy „prepisovali“. Významnú úlohu v tom zohrala snaha politických nominantov na jednotlivých úrovniach samosprávy zotrvať vo svojej pozícii. Príliš časté informovanie o negatívnych náladách občianstva mohlo viesť k tomu, že by sami pisatelia mohli byť kritizovaní za to, že nevedia miestnych občanov vychovať v duchu doby. Po tretie, jednotlivé situačné „správy nie sú len verným obrazom národného názoru, ale súčasťou procesu homogénny národný názor umelo vytvoriť“.⁴⁴

Ústredňa štátnej bezpečnosti si problémov so situačnými správami bola zjavne vedomá, pretože už na konci septembra 1940 – len krátko po svojom vzniku – kritizovala okresné úrady, že nimi dodané periodické správy sú „povrchne spracovávané, neodôvodnené, alebo zbytočne zväčšované. Páni prednostovia titulovaných úradov nech pojmu do zpráv iba to, k čomu majú dôkazy a čo majú spoľahlivé dokázané. Zprávy nech sú spracované svedomitejšie a presnejšie. [...] Zo svojich správnych obvodov predkladajte zprávy o takých pozoruhodných okolnostiach, ktoré by mohly zaujímať vládnych činiteľov, hoci sú nepriaznivé“.⁴⁵

⁴³ Tamže, s. 38-50.

⁴⁴ Tamže, s. 45.

⁴⁵ SNA, 209-913-7.

Znamená to, že situačné správy sú ako zdroj poznania nálad a postojov slovenskej spoločnosti bezcenné? Opäť sa opriem o výskum Petera Longericha, ktorý predstavil tri základné pravidlá, ktoré podľa neho musí čitateľ nacistických správ mať na pamäti, aby mohol vyvodiť závery o náladách a postojoch nemeckej verejnosti k „židovskej otázke“. Týmito tromi zásadami som sa vo svojej práci riadila aj ja.

Po prvé, Longerich upozorňuje, že skutočnosť, že situačné správy nehovoria o kritických náladách v spoločnosti ešte neznamená, že žiadne také neexistovali. Po druhé, časté správy o negatívnych náladách v určitom okrese síce naznačujú určitý kritický postoj, je však treba si všímať, či sa v podobnom duchu vyslovovali aj iné organizácie a ak nie, pýtať sa, prečo došlo k rozporu. Len takto môžeme minimalizovať mocenský boj miestnych organizácií na pozadí situačných správ. Po tretie, správy o pozitívnych reakciách, o nadšení obyvateľstva nevytvádzajú len o prorežimných náladách, ale – a to predovšetkým – o schopnosti režimu potlačiť negatívne hlasy v spoločnosti.⁴⁶

ARCHÍVNY VÝSKUM, MIKROHISTÓRIA A HISTÓRIA KAŽDODENNÉHO ŽIVOTA

Archívne materiály k tejto práci som zbierala v niekoľkých slovenských a zahraničných archívoch, konkrétne v Slovenskom národnom archíve v Bratislave, v Štátnom archíve Nitra, pobočka Topoľčany, v Štátnom archíve Bytča, pobočka Martin, v Štátnom archíve Prešov, pobočka Vranov nad Topľou, v United States Holocaust Memorial Museum Archives vo Washingtone, D.C., v National Archives and Records Administration v College Park, štát Maryland a v archíve Yad Vashem v Jeruzaleme.

Veľkú časť kolekcie archívu v United States Holocaust Memorial Museum, týkajúcej sa holokaustu na Slovensku, tvoria kópie dokumentov pochádzajúcich zo Slovenského národného archívu v Bratislave a Vojenského historického archívu v Trnave. Počas môjho osemmesačného výskumného pobytu v Center for Advanced Holocaust Studies, ktorý je súčasťou spomínaného federálneho múzea holokaustu vo Washingtone, som vedľa archívnych zdrojov (fond Slovak documents related to the Holocaust RG-57.001M, fond Selected records of the Slovak Armed

⁴⁶ LONGERICH, „*Davon haben wir nichts gewusst!*“, s. 50-52.

Forced during World War II RG-57.002M), využívala dostupnosť elektronického archívu USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, ktorý obsahuje takmer 52 tisíc výpovedí preživších a pamätníkov holokaustu. V National Archives and Records Administration som skúmala americkou armádou zhabané nacistické materiály týkajúce sa Slovenska, ktoré sa nachádzajú predovšetkým vo fonde National Archives Collection of Foreign Records Seized 242. V jeruzalemskom archíve Yad Vashem som skúmala predovšetkým výpovede Židov zo Slovenska, ktorí prežili holokaust.

Čo sa týka slovenských archívov, výskum som uskutočnila najmä v Slovenskom národnom archíve v Bratislave (fond Ústredňa štátnej bezpečnosti 209, fond Povereníctvo priemyslu a obchodu – VII reštitučný odbor, 1945-50, fond Ústredný hospodársky úrad, 1940-1945), ale tiež v troch regionálnych archívoch – v Štátnom archíve Nitra, pobočka Topoľčany, v Štátnom archíve Bytča, pobočka Martin, v Štátnom archíve Prešov, pobočka Vranov nad Topľou. Sú dva dôvody, pre ktoré som sa rozhodla časť výskumu stráviť v regionálnych archívoch a tiež dva dôvody, prečo som si zvolila práve archívy v Topoľčanoch, Martine a Vranove nad Topľou. Spomenula som, že doterajšia pozornosť historikov bola sústredená najmä na „horné poschodia“ a že toto elitné nazeranie na dejiny viedlo k dvom skutočnostiam. Na jednej strane k dôkladnému spracovaniu určitých (veľkých) aspektov, na druhej strane k prehliadaniu vzťahov a štruktúr, ktoré stáli tak povediac mimo hlavný záber. Ako ale doposiaľ prehliadané vzťahy a štruktúry objaviť a interpretovať? Pri čítaní práce Georga G. Iggersa o historiografii 20. storočia som si osvojila myšlienku, že rozšírenie objektu štúdia si vyžaduje metodológiu, ktorá dokáže „obnoviť subjektivitu a individualitu“ mužov a žien, ktorí sa skôr ako v centre (politického, hospodárskeho a kultúrneho) diania nachádzali na jeho okraji.⁴⁷ Jedným z vhodných metodologických nástrojov, na ktoré Iggers upozorňuje, je mikrohistória. Tá vznikla ako odpoveď na zovšeobecnenia sociálnych vedcov, „ktoré neobstoja, ak sú

⁴⁷ Georg G. IGGERS, *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, Middletown, Conn.: Wesleyan University Press, 2005, s. 116. V českom preklade vyšla kniha pod názvom: *Dějepisectví ve 20. století, Od vědecké objektivitě k postmoderní výzvě*, preložil Pavel KOLÁŘ. Praha: nakladatelství Lidové noviny, 2002.

preskúmané konkrétnou realitou života v malej mierke, ktorú si nárokujú vysvetliť“.⁴⁸ Základ mikrohistórie, aspoň ako to vidí jeden z najznámejších mikrohistorikov Giovanni Levi, spočíva v „presvedčení, že mikroskopické pozorovanie odhalí faktory doposiaľ nevidené“.⁴⁹ Ak si Leviho slová premietneme do tejto práce, tak s rozšírením objektu štúdia musíme (možno trochu paradoxne) zmenšiť optiku nášho nazerania. Musíme mať však na pamäti, že mikrohistóriou vyzdvihované mikroskopické pozorovanie nie je predmetom, ale nástrojom poznania niektorých stále skrytých javov. Ja som sa vo svojej práci pokúsila spomínanú optiku nazerania zúžiť tak, že som vedľa materiálov, ktoré pochádzajú z ústredných orgánov skúmala aj tie, ktoré vydávali nižšie zložky moci. Druhou, úzko súvisiacou pohnútkou, ktorá ma k regionálnemu výskumu viedla, bola otázka, či a kto do situačných správ zasahoval. Inými slovami, zaujímal ma rozdiel medzi tým, aké situačné správy podávali okresné úrady ÚŠB a ako ich tá ďalej pozmenila. Môj výskum nakoniec nepoukázal na žiadne výrazné zásahy zo strany ústredného ÚŠB do okresnými úradmi vypracovanými situačnými správami, pomocou výskumu v lokálnych archívoch sa mi však podarilo nájsť správy, ktoré boli napísané pre ÚŠB, ale v archívnom fonde tejto organizácie sa nedochovali. Skutočnosť, že ÚŠB nemusela správy okresných úradov, predtým ako ich posunula ďalej, upravovať, podľa mňa vypovedá o tom, že na úrovni nižšej moci existovala dostatočná autocenzúra.

Pri výbere konkrétnych okresných miest som sa riadila dvoma faktormi – jednak som sa usilovala o určitú regionálnu rovnováhu, zároveň som však chcela, aby dané mestá boli niečím špecifické, čo by sa mohlo (ale nemuselo) odraziť v náladách a postojoch daného obyvateľstva k oficiálnemu antisemitizmu. Vybrané tri okresné mestá, Topoľčany, Martin a Vranov nad Topľou, pre mňa splnili obidve kritériá. Topoľčany reprezentujú západoslovenské mesto, v ktorom židovská komunita, podobne ako vo východoslovenskom Vranove nad Topľou, tvorila pred

⁴⁸ IGGERS, *Historiography in the twentieth century*, s. 108.

⁴⁹ Giovanni LEVI, On Microhistory, in *New Perspectives on Historical Writing*, zost. Peter BURKE, University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2004, s. 100.

druhou svetovou vojnou približne jednu tretinu tamojšieho obyvateľstva.⁵⁰ Kým však v Topoľčanoch bola pred vznikom slovenského štátu veľká časť obchodu práve v rukách židovskej komunity, východoslovenskí Židia patrili tradične k tým najchudobnejším.⁵¹ Charakteristickým pre okres Turčiansky Svätý Martin bol vysoký podiel evanjelikov medzi obyvateľstvom a naopak nízky podiel Židov. V Šariško-zemplínskej župe bolo v roku 1940 6,5% Židov medzi obyvateľstvom, v Nitrianskej župe bol podiel Židov na celkovom obyvateľstve 3% a v Tatranskej župe tvorili Židia len 2,4% z celkového počtu obyvateľov.⁵²

ŠTRUKTÚRA PRÁCE

Táto doktorská práca je rozdelená na päť ďalej štruktúrovaných kapitol. Na rozbor historiografie holokaustu na Slovensku nadväzuje samostatná kapitola týkajúca sa teoretického vymedzenia pojmu a samotného fenoménu antisemitizmu. Cieľom prvej kapitoly doktorskej práce je vyhnúť sa „narábaniu“ s pojmom „antisemitizmus“ ako termínom, ktorý je síce všeobecne známy, ale môže byť naplnený rôznym obsahom. Na základe prác Waltera Laquera, Yehudu Bauera, Joshuu Trachtenberga a Zygmunta Baumana táto časť vymedzuje tradičné judeofobné formy protizidovského cítenia od moderného, rasovými teóriami podloženého antisemitizmu. Ukazuje

⁵⁰ V Topoľčanoch aj vo Vranove nad Topoľou tvorili Židia tretinu obyvateľstva už na konci devätnásteho storočia, respektíve na začiatku storočia nasledujúceho. Pozri Eugen BARKÁNY – Ľudovít DOJČ, *Židovské náboženské obce na Slovensku*, Bratislava: Vesna, 1991, s. 207, 404. Podľa sčítania obyvateľstva z roku 1938 žilo v meste Vranov nad Topľou žilo 3564 obyvateľov, z toho 1006 Židov (čiže 28%). Igor SOLANÍK, *Stručné dejiny Židov vo Vranove nad Topľou*, Vranov nad Topľou: Vydalo mesto Vranov nad Topľou, 2002, s. 4. Podľa sčítania obyvateľstva z roku 1942 žilo v meste Topoľčany 2579 Židov, tento počet predstavoval 25% z celkového počtu obyvateľov mesta. Naopak v meste Turčiansky Svätý Martin bolo v rovnakom časovom období len 408 Židov, ktorí tvorili 4% z celkového počtu obyvateľov mesta. Pozri Súpis Židov 1942, *Osudy slovenských Židov 1939-1945*, Ústav pamäti národa [cit. 2009-12-12]. Dostupné z WWW <<http://www.upn.gov.sk/supis-zidov/>>

⁵¹ Yehoshua Robert BÜCHLER, *The Story of the Jewish Community of Topoltchany*, preložil Georg ELIASBERG, Israel: Committee for Commemorating the Jewish Community of Topoltchany and Vicinity, 1976, s. 68; Ivan KAMENEC, *Po stopách tragédie*, Bratislava: Archa, 1991, s. 88; BARKÁNY – DOJČ, *Židovské náboženské obce na Slovensku*, s. 206-209 (Topoľčany), s. 414-418 (Vranov n. Topľou), s. 270-272 (Martin).

⁵² KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 88.

tiež na dôležitý prvok nelogickosti v protižidovskom cítení, s ktorým sa stretávame v tradičnom ale aj modernom variante antisemitizmu. Na túto časť nadväzuje podkapitola týkajúca sa koreňov protižidovského cítenia v slovenských reáliách, a problematiky kontinuity a diskontinuity v protižidovskom cítení na Slovensku. Jej cieľom je poukázať na faktory a determinanty, ktoré, po prvé, ovplyvňovali slovensko-židovské nažívanie v čase slovenského národného obrodovania, a po druhé, vstupovali do vzťahu etnických Slovákov k židovskej menšine v období dvadsiateho storočia (v Československej republike, autonómnej Slovenskej krajine a v Slovenskom štáte). Časť prvej kapitoly o slovenských reáliách je rozdelená do niekoľkých podkapitol, ktoré chronologicky sledujú vývoj tzv. slovenského národného cítenia a dopad slovenského etnického nacionalizmu na vnímanie židovskej menšiny.

Na prvú kapitolu nadväzujú tri chronologicky zostavené kapitoly, ktoré skúmajú reakcie väčšinovej spoločnosti na tzv. riešenie židovskej otázky v období medzi autonómiu Slovenskej krajiny v októbri 1938 a slovensko-nemeckými rokovaniami v Salzburgu na konci júla 1940 (druhá kapitola), medzi salzburskými rokovaniami a Slovenským národným povstaním v auguste 1944 (tretia kapitola) a medzi obsadením Slovenska nacistickým Nemeckom a zánikom Slovenskej republiky v máji 1945 (štvrtá kapitola). Časové vymedzenie kapitol kopíruje tri etapy vo vývoji politického režimu slovenského štátu, v rámci ktorých sa „nemenilo politické zriadenie, ale jeho metódy“.⁵³ Všetky tri etapy mali svoje špecifiká, ktoré boli výsledkom pôsobenia domácich a zahraničnopolitických faktorov. Krátka analýza týchto faktorov bude tvoriť úvod ku každej zo spomínaných kapitol. Zvyšná piata kapitola je svojim spôsobom špecifická, pretože nadväzuje na výsledky predchádzajúcich troch chronologicky zoradených kapitol a skúma „zainteresovanosť“ spoločnosti na tzv. riešení židovskej otázky ako faktor, ktorý ovplyvňoval reakcie verejnosti na prenasledovanie židovskej menšiny na Slovensku.

Predtým ako sa budem venovať prehľadu literatúry, niekoľko poznámok o štylistike, pravopise a použití pojmov v tejto práci. Predovšetkým, pokiaľ to nie je uvedené inak, citácie

⁵³ Ivan KAMENEC, Politický systém a režim slovenského štátu v rokoch 1939-1945, in *Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny (Materiály z vedeckého sympózia, Časť 6.-7. novembra 1990)*, zost. Valerián BYSTRICKÝ, Bratislava: Slovenská národná rada – Historický ústav SAV, 1991, s. 15 a n.

z anglických alebo nemeckých zdrojov sú vo vlastnom preklade, v prípade citácií z dobových materiálov ide vždy o doslovný prepis. To tiež znamená, že citácie z dobových prameňov nezodpovedajú platným pravidlám slovenského pravopisu. Čo sa týka pojmov Žid a žid, kvôli väčšej prehľadnosti textu budem v práci používať pojem Žid, respektíve Židia, s veľkým začiatočným písmenom, čiže v zmysle príslušníkov židovskej národnosti. V prípade citácii samozrejme zachovám pôvodnú formu. Opäť predovšetkým kvôli lepšej prehľadnosti a čitateľnosti textu, keď budem hovoriť o slovenských Židoch, budem mať na mysli všetkých Židov na Slovensku, bez ohľadu na ich (slovenskú, maďarskú, židovskú či inú) národnosť. A nakoniec, pojem slovenský štát budem písať s malým začiatočným písmenom pokiaľ budem hovoriť o vojnovom štáte všeobecne, s veľkým začiatočným písmenom budem Slovenský štát písať vtedy, ak budem hovoriť o zriadení medzi 14. marcom 1939 a ústavou z 21. júla 1939, ktorou oficiálne vznikla Slovenská republika.

PREHĽAD LITERATÚRY⁵⁴

Úlohou tejto podkapitoly je, po prvé, priniesť ucelenejší prehľad o stave historického bádania v oblasti vojnového štátu, najmä však v téme súhrnne označovanej ako holokaust na Slovensku, a po druhé, na základe tohto prehľadu poukázať na prínos tejto práce z hľadiska historiografie. Ako som už spomenula, slovenský štát a jeho protižidovská politika, je – aj napriek pokroku v historickom bádani – stále jednou z najcitlivejších a najkontroverznejších tém moderných slovenských dejín. To sa odráža nielen na značnej kvantite takto zameraných prác, ale často aj na ich odbornej kvalite. Ako ukázal aj príklad Jána Sokola, holokaust na Slovensku nie je uzatvorenou historickou kapitolou, ale často akýmsi ideologickým fórom. V niektorých prípadoch to vedie až k tomu, že v záujme obhajoby určitej tézy autori niektoré dokumenty a historické

⁵⁴ Kapitola vychádza z mnou publikovaných prehľadov literatúry, pozri Holokaust slovenských Židov: Interpretácie v slovenskej historiografii, in *Český časopis historický*, roč. 104, 2006, č. 2, s. 364-374; Edícia Holokaust na Slovensku, in *Český časopis historický*, roč. 106, 2008, č. 1, s. 137-142.

skutočnosti zámerne zamlčujú.⁵⁵ S čím ale ideologické spracovanie udalostí, ktoré sú „staré“ viac ako šesťdesiat rokov, súvisí? Dôležitú úlohu hrá skutočnosť že kým pre jedných predstavuje slovenský štát vyvrcholenie snáh slovenského národa po sebaurčení, pre druhých zostáva tento štátny útvar neodmysliteľne spätý s deportáciami jeho židovských občanov. Okrem týchto dvoch kontrastujúcich názorov sa v posledných rokoch do popredia dostal aj akýsi relativizujúci pohľad. Relativizujúci preto, že negatívne stránky slovenského štátu vyslovene nepopiera, tieto však neznižujú význam prvej Slovenskej republiky. V *Lexikóne slovenských dejín* z roku 1999 sa tak napríklad dočítame, že „[n]apriek nepopierateľným negatívam prvá Slovenská republika znamenala dôležitú skúsenosť, ktorá pozdvihla národné a štátne povedomie“.⁵⁶ Problém takejto interpretácie však podľa mňa spočíva v tom, že porovnáva neporovnateľné – a znižuje význam holokaustu poukazom na pozitíva doby. Časť údajných úspechov slovenského štátu, napríklad vznik etnicky slovenskej strednej vrstvy, bol dosiahnutý na úkor Čechov a Židov.

⁵⁵ To je napríklad prípad tzv. židovského kódexu a „chýbajúceho“ podpisu prezidenta pod ním. J. Tisovi obhájcovia, vrátane M. Ďuricu, často argumentujú, že „Tiso toto vládne nariadenie nikdy nepodpísal“. Pozri napr. ĎURICA, *Dejiny Slovenska a Slovákov*, s. 159. Nespomenú však, že tzv. židovský kódex vyšiel v čase, kedy platil tzv. zmocňovací zákon, na základe ktorého mala vláda plnú moc k tomu, aby vylúčila Židov z hospodárskeho a sociálneho života v slovenskom štáte. *Slovenský zákonník*, 1940, ústavný zákon 210/1940 Sl. z.

⁵⁶ *Lexikón slovenských dejín*, zost. Dušan ŠKVARNA – Julius BARTL – Viliam ČIČAJ et al., Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1999, s. 152. Veľmi podobný je aj názor súčasnej slovenskej vlády. Podpredseda vlády SR pre vedomostnú spoločnosť, európske záležitosti, ľudské práva a menšiny Dušan Čaplovič na konferencii o perzekúciách na Slovensku v rokoch 1938-1945 napríklad uviedol, že „zostáva našou povinnosťou pripomínať si udalosti tohto obdobia a usilovať sa ich pochopiť z úcty k obetiam, ale aj preto, že ich sprítomnenie môže byť mementom pre súčasné aj budúce generácie. Samozrejme, treba ukázať aj na pozitíva, ktoré priniesla táto doba, keď postavila a vytvorila novú slovenskú inteligenciu, pretože roky 1918-1938 až tak veľmi nepriali slovenskej inteligencii, aby sa presadila“. Pozri príhovor Dušana Čaploviča in *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov VII: Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938-1945, Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie Bratislava 21.-23. apríl 2008*, zost. Peter SOKOLOVIČ, Bratislava: Ústav pamäti národa, 2008, s. 15.

Výsledkom častého ostro polarizovaného nazerania na slovenský štát je nepreberné množstvo polemík, vydaných od konca druhej svetovej vojny, najmä však po roku 1989. Postihnúť celú slovenskú povojnovú historiografiu slovenského holokaustu by preto nebolo možné a z hľadiska prehľadnosti ani žiaduce.⁵⁷ V tomto prehľade literatúry sa obmedzím na tie publikácie, ktoré prinášajú vlastnú interpretáciu slovenského holokaustu a ktoré sami nastoľujú nové otázky a výzvy pre ďalšie bádanie v tejto oblasti. Interpretácie „samostatnej“ Slovenskej republiky, výrazne poznačilo štyridsaťročné komunistické tabuizovanie témy. Napríklad spomínanému Ivanovi Kamencovi sa síce na konci šesťdesiatych a v polovici sedemdesiatych rokov podarilo vydať niekoľko čiastkových štúdií o židovskej otázke na Slovensku,⁵⁸ jeho dizertačná práca na tému Židovská otázka v politike ľudáckej vlády na Slovensku v rokoch 1938-1945 vyšla až v roku 1991 pod názvom *Po stopách tragédie*.⁵⁹ Predtým ale ako sa Kamencovej knihe budem venovať bližšie, vyjadrím sa niekoľkými slovami k tzv. východiskovej literatúre, ktorá, aspoň z formálneho hľadiska, predchádza sekundárnemu výskumu.

VÝCHODISKOVÁ LITERATÚRA

V tomto prehľade literatúry budem za východiskovú literatúru považovať nielen publikované zbierky dobových dokumentov, ale tiež memoáre pamätníkov a písomné výstupy z tematických *oral history* projektov. V historiografii všeobecne majú zbierky dokumentov nezastupiteľné miesto. Je to dané predovšetkým tým, že ich prostredníctvom si čitateľ môže sám „urobiť

⁵⁷ K historiografii o holokauste viac pozri Eduard NIŽŇANSKÝ, Slovenská historiografia v 90. rokoch 20. storočia o holokauste, in *Historický časopis*, roč. 52, 2004, č. 2, s. 317-330; Eduard NIŽŇANSKÝ, Der Holocaust in der slowakischen Historiographie der neunziger Jahre, in *Bohemia*, roč. 44, č. 2, s. 370-388.

⁵⁸ Ivan KAMENEC, Židovská otázka na Slovensku a spôsoby jej riešenia v čase autonómie, in *Nové obzory*, 10, 1968, s. 155-180; Koncentračné a pracovné tábory pre rasove prenasledovaných občanov na Slovensku v rokoch 1938-1945, in *Terezínske listy*, 5, 1975, s. 12-25; Koncentračné, pracovné a zajatecké tábory na Slovensku v rokoch 1938-1945, in *Terezínske listy*, 6, 1976, s. 15-28.

⁵⁹ KAMENEC, *Po stopách tragédie*.

(prípadne spresniť) obraz toho „čo sa skutočne stalo“.⁶⁰ Inými slovami, na rozdiel od sekundárnej literatúry, ktorá udalosti rekonštruje z pohľadu pisateľa, ponechávajú zbierky autentických dokumentov dejiny priestor na posúdenie samotným čitateľom.

Už v roku 1992 vyšla v Bratislave zbierka *Vatikán a Slovenská republika (1939-1945)*. Spoločná publikácia slovenskej a českej akadémie vied obsahuje viac ako 150 dokumentov, ktoré zozbierala trojica historikov Vladimír Prečan, Ivan Kamenec a Stanislav Škovránek.⁶¹ Zachytené dokumenty dokladajú síce diplomaticky formulovaný, ale zreteľný nesúhlas Vatikánu s viacerými rozhodnutiami slovenskej vlády vo vzťahu k Židom. Výhrady Svätej stolice boli namierené najmä voči snahám slovenskej vlády zabrániť Židom získať stredoškolské a vysokoškolské vzdelanie, voči tzv. židovskému kódexu, ale aj voči príprave a povahe neskorších deportácií.⁶²

V rokoch 1994 až 2000 vyšla päťdielna chronologicky zoradená zbierka *Riešenie židovskej otázky na Slovensku*, ktorú zostavil historik Ladislav Hubenák.⁶³ Podstatným mínusom tejto zbierky dokumentov, na čo upozornil už Eduard Nižňanský, sú jej obsahové a formálne nedostatky.⁶⁴ Prvé tri diely napríklad neobsahujú poznámkový aparát, z obsahového hľadiska je napríklad nepochopiteľné, prečo nebolo do zbierky zaradené znenie najznámejšieho protizidovského vládneho nariadenia, čiže tzv. židovského kódexu.⁶⁵

⁶⁰ *Holokaust na Slovensku, Obdobie autonómie (6.10.1938 - 14. 3. 1939)*, zost. Eduard NIŽŇANSKÝ, Bratislava: Nadácia Milana Šimečku – Židovská náboženská obec Bratislava, 2001, s. 5.

⁶¹ *Vatikán a Slovenská republika, 1939 - 1945, Dokumenty*, zost. Ivan KAMENEC – Vladimír PREČAN – Stanislav ŠKOVÁNEK, Bratislava : Slovak Academic Press, 1992.

⁶² Porovnaj: Pierre BLET, *Pius XII. a druhá svetová vojna podľa vatikánskych archívov*. Bratislava: Kalligram, 2002, najmä s. 162-174.

⁶³ *Riešenie židovskej otázky na Slovensku 1-5*, zost. Ladislav HUBENÁK, Bratislava: Slovenské národné múzeum, 1994-2000.

⁶⁴ NIŽŇANSKÝ, Slovenská historiografia v 90. rokoch 20. storočia o holokauste, s. 318.

⁶⁵ Bohužiaľ to neplatí len pre literatúru vydávanú v skorších rokoch, pozri napríklad úplnú absenciu poznámkového aparátu v knihe MLYNÁRIK, Ján. *Dejiny Židov na Slovensku*. Praha: Academia, 2005.

Na vydávanie autentických dokumentov týkajúcich sa holokaustu na Slovensku nadviazalo v roku 1999 Dokumentačné stredisko holokaustu. V edícii nazvanej *Holokaust na Slovensku* vyšlo zatiaľ osem zväzkov, zostavených Eduardom Nižňanským (prvý, druhý, štvrtý až siedmy zväzok), Ivanom Kamencom (druhý a piaty zväzok), Katarínou Hradskou (tretí a ôsmy zväzok) a Igorom Bakom (piaty zväzok).⁶⁶ Kým úvodný prvý zväzok je zostavený chronologicky a zahŕňa dokumenty týkajúce sa Židov v autonómnej Slovenskej krajine, druhý zväzok edície je tematický a vypovedá o protižidovskom ctení a politike štyroch najvyšších ústavných, exekutívnych a legislatívnych inštitúcií vojnovnej Slovenskej republiky. Väčšina dokumentov z druhého zväzku sa priamo či nepriamo týka politiky Snemu SR a Štátnej rady voči židovským občanom, menšia časť dokumentov sprostredkováva súvisiace zmýšľanie a politiku slovenskej vlády a prezidenta Tisa. Tretí zväzok edície je svojím spôsobom špecifický, poukazuje na málo známe aktivity ilegálnej skupiny v rámci Ústredne Židov, ktorá sa snažila zachrániť nielen slovenských, ale aj európskych Židov pred smrťou v koncentračných a vyhladzovacích táboroch. Štvrtý zväzok edície tvoria diplomatické správy nemeckej strany,

⁶⁶ *Holokaust na Slovensku, Obdobie autonómie 6. 10. 1938 - 14. 3. 1939, Dokumenty*, zost. Eduard NIŽŇANSKÝ, Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec Bratislava, 2001; *Holokaust na Slovensku 2, Prezident, vláda, Snem a Štátna rada o židovskej otázke (1939-1945), Dokumenty*, zost. Eduard NIŽŇANSKÝ – Ivan KAMENEC, Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec Bratislava, 2003; *Holokaust na Slovensku 3, Listy Gisely Fleischmannovej (1942-1944), Dokumenty*, zost. Katarína HRADSKÁ, Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec Bratislava, 2003; *Holokaust na Slovensku 4, Dokumenty nemeckej proveniencie (1939-1945), Dokumenty*, zost. Eduard NIŽŇANSKÝ, Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec Bratislava, 2003; *Holokaust na Slovensku 5, Židovské pracovné tábory a strediská na Slovensku (1938-1945), Dokumenty*, zost. Eduard NIŽŇANSKÝ – Igor BAKA – Ivan KAMENEC, Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec Bratislava, Vojenský historický ústav, 2004; *Holokaust na Slovensku 6, Deportácie v roku 1942, Dokumenty*, zost. Ivan KAMENEC – Eduard Nižňanský, Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec Bratislava, 2005; *Holokaust na Slovensku 7, Vzťah slovenskej majority a židovskej minority (náčrt problému), Dokumenty*, zost. Eduard NIŽŇANSKÝ, Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Katedra všeobecných dejín Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, 2005; *Holokaust na Slovensku 8, Ústredňa Židov (1940-1944), Dokumenty*, zost. Katarína HRADSKÁ, Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu na Slovensku v KLEMO Zvolen: 2008.

správy nemeckých bezpečnostných orgánov a slovenské a nemecké diplomatické nóty. Piaty zväzok obsahuje chronologicky zoradené dokumenty, ktoré mapujú vývoj židovských pracovných táborov a stredísk na slovenskom území. Šiesty zväzok obsahuje primárne materiály k deportáciám Židov v roku 1942, dozvedáme sa tak o prípravách transportov, samotnom priebehu deportácií a ich prerušení v októbri 1942. Rozsah zbierky umožnil editorovi zachytiť aj rokovania slovenskej vlády s nemeckou stranou o vyvezení Židov zo Slovenska, o evidencii a súpise Židov, ktoré deportáciám predchádzali. Siedmy zväzok „načrtáva“ možný výskum vzťahov majoritných Slovákov a menšinových Židov na príklade 95 dokumentov, týkajúcich sa arizácií židovského majetku a napokon aj tragických deportácií. Zatiaľ posledný, ôsmy zväzok, sa viaže k činnosti Ústredne Židov.

Čo sa týka mnou skúmaných nálad a postojov slovenskej spoločnosti, siedmy zväzok edície *Holokaust na Slovensku* je predkladanej práci tematicky najbližší. Spomedzi siedmich doposiaľ publikovaných zväzkov edície, je však tento diel, týkajúci sa vzťahu slovenskej väčšinovej spoločnosti a Židov, obsahovo najskromnejší. Aj podtitulok tohto zväzku – náčrt problému – svedčí podľa mňa o tom, že táto téma zatiaľ len čaká na svoje systematické spracovanie.

Najnovším príspevkom k poznaniu moderných slovenských dejín prostredníctvom autentických dobových dokumentov je (zatiaľ) dvojdielna zbierka *Jozef Tiso: Prejavy a články* (1913-1938) a (1938-1944).⁶⁷ Editorom Miroslavovi Fabriciusovi (prvý a druhý diel), Ladislavovi Suškovi (prvý diel) a Kataríne Hradskej (druhý diel) ako deliaci moment poslúžila Mníchovská konferencia z 29. a 30. septembra 1938. Zbierka mapuje viac ako tridsaťročnú publicistickú činnosť Jozefa Tisa, a to od čias, kedy bol „len“ rímskokatolíckym kňazom v Bánovciach nad Bebravou až po obdobie, kedy sa stal politicky činným v autonómnej Slovenskej krajine a Slovenskom štáte. K prvým dvom dielom by mal pribudnúť tretí, ktorý by mal uviesť

⁶⁷ *Jozef Tiso, Prejavy a články (1913-1938)*, zv. I, zost. Miroslav FABRICIUS – Ladislav SUŠKO, Bratislava: Academic Electronic Press – Historický ústav SAV, 2002; *Jozef Tiso, Prejavy a články (1938-1945)*, zv. II, zost. Miroslav FABRICIUS – Katarína HRADSKÁ, Bratislava: Academic Electronic Press – Historický ústav SAV, 2007.

dokumenty z obdobia medzi vypuknutím Slovenského národného povstania a koncom druhej svetovej vojny.

Ak spomínané zbierky dokumentov poskytujú čitateľovi značný priestor pre vytvorenie vlastného názoru, tak memoárová literatúra ponúka vlastné podanie udalostí. Pre účely tohto prehľadu literatúry rozdelím memoárovú literatúru do dvoch skupín. Do tej prvej zaradím monografie autorov, ktorí ovplyvňovali chod vojnovkej krajiny, a to najmä tým, že sa aktívne zúčastnili politického či hospodárskeho života v slovenskom štáte. Je zrejmé, že títo autori – do istej miery spolutvorcovia režimu – sa vo svojich pamätiach neusilujú predložiť komplexný prehľad danej témy. Naopak, ponúkajú vlastný, subjektívny pohľad na udalosti, ktoré sa ich bezprostredne dotýkali, prípadne ktoré oni sami považovali za dôležité. Druhú skupinu memoárovej literatúry spája fakt, že ich pisatelia sú zväčša obeťami rasovej politiky slovenského štátu. Zaradila som sem nielen pamäte spísané priamo preživšími holokaustu, ale aj ich zachytené výpovede (tzv. oral history).

Pri troche zovšeobecnenia sa dá povedať, že spoločným menovateľom spomienkových kníh autorov - spolutvorcov režimu je ospravedlňovanie temných stránok slovenského štátu, medzi ktoré patrila najmä oficiálna politika voči Židom. Prejavuje sa to pritom na viacerých úrovniach. Autori, ktorí mali počas slovenského štátu v určitom zmysle prominentné postavenie, chápu vytvorenie „samostatného“ štátu zväčša ako najvyššiu kategóriu v živote národa. Táto kategória je pre nich natoľko významná a určujúca, že prevyšuje i prípadné nedobré stránky zriadenia. Inými slovami, táto skupina autorov vníma slovenský štát a jeho politiku voči židovskej menšine ako dve od seba oddeliteľné otázky. Pomáhajú si pri tom tvrdením, že protižidovská politika bola Slovenskému štátu vnútená Ríšou a/alebo, že sa neudiala v hĺbke, ktorá je jej podsúvaná. Inými slovami, títo autori nepopierajú, že počas existencie slovenského štátu došlo k deportáciám, odmietajú ale podieľ Jozefa Tisa a zveličujú tlak Hitlerovej nemeckej ríše, prípadne radikálnych kruhov, na slovenských predstaviteľov.

Do skupiny autorov-spolutvorcov režimu patrí napríklad Karol Sidor, diplomatický zástupca Slovenskej republiky pri Vatikáne,⁶⁸ Jozef Kirschbaum, tajomník Akademickej Hlinkovej gardy⁶⁹ a jeden z tvorcov riešenia židovskej otázky na Slovensku, ktorý bol po vojne odsúdený na 17 rokov väzenia, ktoré si však nikdy neodpykal. Tento literárne veľmi činný autor vydal v kanadskom exile v roku 1958 svoju asi najznámejšiu knihu *Náš boj o samostatnosť Slovenska*, ktorú na Slovensku v roku 2000 opätovne vydala Matica Slovenská.⁷⁰ Do rovnakej skupiny autorov môžeme zaradiť aj bývalého poslanca snemu Pavla Čarnogurského, ktorý zo zodpovednosti na protižidovských opatreniach slovenskej vlády viní nemeckú stranu. Autor je presvedčený, že bez nemeckého tlaku v roku 1942 „by bolo Slovensko zostalo pre Židov svetlým miestom“.⁷¹ Podceňovanie slovenskej protižidovskej politiky, charakteristické pre túto skupinu, je nosným pilierom knihy *Muž, ktorý sa vzoprel Hitlerovi: o živote, činnosti a cnostiach ThDr. Jozefa Tisu, prezidenta prvej Slovenskej republiky* autora Jozefa Vrba.⁷² Ten v rokoch 1936 až 1948 pôsobil ako riaditeľ významného Živnostenského úverového ústavu. Hneď v úvode svojej knihy artikuluje svoj názor na protižidovskú politiku režimu: „Židovská otázka je tou najcitlivejšou a najchúlostivejšou záležitosťou Slovenského štátu. Práve o nej sa často hovorí a píše horšie, než sa udiala. Hneď na začiatku tvrdím, že zo slovenskej strany nebola

⁶⁸ Karol SIDOR, *Ako vznikol „Slovenský štát“*, Bratislava: Povereníctvo pre informácie, 1945; Karol SIDOR, *Šesť rokov pri Vatikáne*, Scranton: Obrana Press, 1947.

⁶⁹ Akadematická Hlinkova Garda bola elitná skupina v rámci HG, ktorá sa vyznačovala predovšetkým silným katolicizmom a nacionalizmom. Pozri: Yeshayahu JELINEK, *The Parish Republic: Hlinka's People Party 1939-1945*, Boulder, Colo.: East European Quarterly, 1976.

⁷⁰ Jozef KIRSCHBAUM, *Náš boj o samostatnosť Slovenska*, Cleveland, Oh.: Slovenský ústav, 1958 a Martin: Matica slovenská, 2000.

⁷¹ Pavol ČARNOGURSKÝ, *14. marec 1939*, Bratislava: Veda, 1992, s. 15. Porovnaj aj autorove ďalšie knihy: Pavol ČARNOGURSKÝ, *6. október 1938*, Bratislava: Veda 1993; *Svedok čias*, Bratislava: Vydavateľstvo USPO Peter Smolík, 1997.

⁷² Jozef VRBA, *Muž, ktorý sa vzoprel Hitlerovi: osobné svedectvá o živote, činnosti a cnosti ThDr. Jozefa Tisu, prezidenta prvej Slovenskej republiky*, Bratislava: Konfederácia politických väzňov Slovenska, 1999.

voči Židom žiadna rasová nenávisť. Bola to rýdzo hospodárska, chlebová záležitosť“.⁷³ Rasový podtón vojnového režimu odmieta i Karol Murín, ktorý bol Tisovým osobným tajomníkom, keď hovorí: „Silne zdôrazňujem, že Prezident nebol nikdy antisemitom v rasistickom zmysle. A o väčšine slovenského národa možno povedať to isté. [...] Keby sa bola akákoľvek národnostná alebo inšia skupina na Slovensku chovala a žila ako to robili Židia, bol by naisto povstal iný protipohyb voči tejto národnosti alebo skupine“.⁷⁴

Ak slovenská historiografia utrpela štyridsaťročným komunistickým tabuizovaním vojnového štátu, dvojnásobne to platí pre literatúru napísanú jej židovskými obeťami. Z toho mála preživších slovenských Židov, ktorým sa podarilo vrátiť sa na Slovensko, sa už len zlomok dožil pádu železnej opony a možnosti vyrozprávať vlastný príbeh. Hrôzy druhej svetovej vojny boli pre tých, ktorí Šoa prežili, často natoľko živé, že napokon len niekoľko málo z nich dokázalo (a cítilo potrebu) dať svoje spomienky na papier. V tejto súvislosti s unikátnym projektom prišla skupina okolo Ingrid Antalovej, Martina Bútoru a Petra Salnera. Tí v rokoch 1995 a 1996 pripravili dokumentáciu stodesiatich svedectiev tých, ktorí prežili holokaust (knihá nesie názov *Prežili Holokaust*).⁷⁵ Úlohou židovských respondentov bolo vyrozprávať vlastný príbeh od detstva do konca druhej svetovej vojny, prípadne až do súčasnosti. Kniha je chronologicky rozdelená na šesť kapitol (Pred holokaustom, Slovensko (1938-1944), Medzi SNP a oslobodením, Zabudnutý holokaust, V koncentrákoch, Kedy skončil holokaust). Pre väčšinu z respondentov to bola vzhľadom na ich vysoký vek možno posledná možnosť ako obohatiť slovenskú etnológiu a históriu svojou osobnou výpoveďou.

Vo forme memoárov vyšlo pred rokom 1989 niekoľko dôležitých svedectiev, vrátane prác Alfréda Wetzlera, píšuceho pod menom Jozef Lánik, knihy Manci Schwalbovej či Júlie

⁷³ Tamže, s. 41.

⁷⁴ Karol MURÍN, *Spomienky a svedectvo*, Hamilton, Ontario: Zahraničná Matica slovenská, 1987; Partizánske: Priatelia prezidenta Tisu vo vydavateľstve Garamond, 1992.

⁷⁵ Peter SALNER, *Prežili Holokaust*, Bratislava: Veda, 1997.

Škodovej.⁷⁶ Medzi autobiografické spomienky z obdobia slovenského štátu, ktoré vyšli po prvýkrát až po novembri 1989, patria, okrem iných, knihy Juraja Špitзера *Nechcel som byť žid*⁷⁷ a *Svitá, až keď je celkom tma*,⁷⁸ kniha Dávida Hubana *Bol som mladý a chcel som žiť*⁷⁹ a Hildy Hraboveckej *Ruka s vytetovaným číslom*.⁸⁰ Juraj Špitzer pripravil svoju prvotinu *Nechcel som byť žid* do tlače už koncom šesťdesiatych rokov, komunistická diktatúra však vydanie neumožnila a kniha sa tak na pulty kníhkupectiev dostala až v roku 1994. V zmysle Špitzerových slov, že „poslušnosť Židov, odchádzajúcich mlčanlivo do transportov možno odsúdiť iba vtedy, ak sa odmyslí ľahostajnosť okolia, ktoré trpelo teror ako už toľkokrát v dejinách. Boli ľudia, ktorí hovorili: Dávajú sa odvieť ako ovce na jatku. Potom sa rýchlo poobzerali, či ich niekto nepočul, aby sa slová, nedajbože, nepovažovali za výzvu k vzbuře“,⁸¹ je ojedinelým počínom svedectvo Anny Kuchárovej-Badžákovskej *Spomínam, keď zhasli hviezdy*.⁸² Autorka, v čase druhej svetovej vojny osemnásťročná študentka uršulínskeho kláštora, sa svojim árijským pôvodom a kresťanským vierovyznaním vymyká kategórii autorov - obetí režimu. Jej kniha prináša svedectvo rodiny, ktorá riskovala svoje životy, aby v čase medzi rokmi 1942 a 1945 ukryla pred deportáciami niekoľko Židov. Autorka, jej brat a rodičia boli po páde

⁷⁶ Jozef LÁNIK, *Čo Dante nevidel*, Bratislava: Osveta 1964 (ďalšie vydania Bratislava: Obzor 1965; Praha: Naše vojsko 1966; Bratislava: Obzor 1989; Bratislava: Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry, 1999). Posledné vydanie knihy, spolu so správou A. Wetzlera a J. Vrbu o Osvienčime, vyšlo v roku 2009. Pozri Alfréd WETZLER, *Čo Dante nevidel, So správou Wetzlera a Vrbu*, Dunajská Lužná: MilaniuM, 2009. Alfréd Wetzler používal meno Jozef Lánik ako pseudonym.

⁷⁷ Juraj ŠPITZER, *Nechcel som byť žid*, Bratislava: Kalligram, 1994.

⁷⁸ Juraj ŠPITZER, *Svitá, až keď je celkom tma*, Bratislava: Kalligram, 1996.

⁷⁹ Dávid HUBAN, *Bol som mladý a chcel som žiť*, Bratislava: Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry, 2004.

⁸⁰ Hilda HRABOVECKÁ, *Ruka s vytetovaným číslom*, Bratislava: Vydavateľstvo PT, 1998.

⁸¹ ŠPITZER, *Nechcel som byť žid*, s. 76.

⁸² Anna KUCHÁROVÁ – BADŽÁKOVÁ, *Spomínam, keď zhasli hviezdy*, Bratislava: Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry, 2003.

komunistického režimu v Československu vyznamenaní ocenením Spravodliví medzi národmi v múzeu Holokaustu v Yad Vashem v Jeruzaleme.

SEKUNDÁRNA LITERATÚRA

Ako som uviedla v úvodnej časti, politické smerovanie po februári 1948 prakticky umlčalo nezávislú interpretáciu vojnového štátu, a zvlášť s ním spojeného holokaustu slovenských Židov. Ťažisko výskumu sa tak na štyridsať rokov presunulo za hranice komunistického Československa, najmä do Severnej Ameriky, západnej Európy a Izraela. Podľa Marka Stolárika emigrovalo len do Spojených štátov a Kanady počas týchto štyridsiatich rokov dvadsaťjeden slovenských intelektuálov, ktorí v Severnej Amerike publikovali štúdie týkajúce sa slovenskej histórie, prípadne slovenskej kultúry.⁸³ Rozsah tejto podkapitoly mi opäť neumožňuje obsiahnuť celú slovenskú exilovú historiografiu po roku 1945, obmedzím sa na tých exilových autorov, ktorých štúdie sa stali neoddeliteľnou súčasťou ponovembrovej vedeckej diskusie o vojnovom štáte a osude jeho židovských obyvateľov.

Najvýraznejšími zástupcami tejto skupiny slovenských exilových historikov sú František Vnuk, ktorý v roku 1949 emigroval do austrálskeho mesta Adelaide, Milan Stanislav Ďurica, ktorého povojnovým domovom sa stala talianska Padova a Ladislav Lipscher, ktorého okupácia Československa v roku 1968 primäla nevrátiť sa zo študijného pobytu v Nemecku. (Samostatnú prácu by si zaslúžili aj práce izraelských historikov).

František Vnuk emigroval zo Slovenska v roku 1949 a o desať rokov neskôr už má za sebou niekoľko publikovaných štúdií v ktorých kriticky hodnotí Slovenské národné povstanie, o poznanie menej kriticky už ale vníma slovenský štát.⁸⁴ Vnukovou kľúčovou publikáciou je

⁸³ Mark STOLÁRIK, Slovak Historians in Exile in North America, 1945-1992, in *Human Affairs*, roč. 6, 1996, č. 1, s. 34

⁸⁴ František VNUK, *Neuveriteľné sprisahanie: Vojenské a politické akcie proti Slovenskej republike v roku 1944*, Middletown, Pa.: Literárny almanach Slovák v Amerike, 1964; *Neuveriteľné sprisahanie*,. Trenčín: Vydavateľstvo Ivana Štelcera, 1993; *Dr. Joseph Tiso: President of the Slovak Republic in Commemoration of the 20th Anniversary of His Death at the Hands of the Enemies of Slovak Independence*, Sydney: Association of Australian Slovaks, 1967.

tristostranová biografía veliteľa Hlinkovej Gardy a ministra vnútra vojnového štátu Alexandra Macha. Knihu, ktorá nesie názov *Mať svoj štát znamená život: Politická biografía Alexandra Macha*, mu na konci osemdesiatych rokov vydal Slovenský ústav v americkom Clevelande.⁸⁵ V roku 1991 sa kniha dočkala opätovného vydania, a to v bratislavskom vydavateľstve Odkaz - Ozveny.⁸⁶ Napriek tomu, že prvotným zámerom knihy je „prispieť k lepšiemu a spravodlivejšiemu“ pochopeniu činnosti Alexandra Macha, kniha vypovedá mnoho i o autorovej interpretácii politiky slovenského štátu k Židom.⁸⁷ Ak nateraz dám bokom autorove hodnotenie Macha a budem sa sústrediť na Vnukovu interpretáciu osudu Židov v slovenskom štáte, dospejem k dvom záverom. Vnuk, po prvé, kritizuje zaujatosť a neobjektívnosť slovenskej historiografie, ktorá slovensko-židovské vzťahy obmedzuje do rokov 1939 až 1945, pričom jej tak majú unikať širšie súvislosti slovensko-židovského súžitia. Autor zdôrazňuje, že obdobie existencie Slovenského štátu „je iba krátke obdobie dejinného procesu, ktorý má svoju predhistóriu i svoje dozvuky“.⁸⁸ Túto predhistóriu však autor sám zužuje, a to do obvinenia, že po rakúsko-uhorskom vyrovnaní a s ním spojenou emancipáciou habsburských Židov v roku 1867 sa práve Židia „tak extaticky vžili do úlohy misionárov maďarizácie, že svojim šovinizmom často prevýšili aj samých Maďarov“.⁸⁹ Autor ďalej obviňuje slovenských Židov z toho, že sa nepostavili za požiadavky slovenskej autonómie v roku 1938 a napokon obidve tieto obvinenia dáva do priamej súvislosti s neskoršou tragédiou Holokaustu. Po druhé, Vnuk síce odsudzuje prijatie tzv. židovského kódexu a neskoršie deportácie, odmieta však, že by sa tie uskutočnili s vedomím slovenských politických predstaviteľov, akú hrozbu deportácie pre Židov predstavujú. Vnuk slovenským vojnovým predstaviteľom podsúva priam detinskú naivitu, keď na margo

⁸⁵ František VNUK, *Mať svoj štát znamená život: Politická biografía Alexandra Macha*, Cleveland: Slovenský ústav, 1987.

⁸⁶ František VNUK, *Mať svoj štát znamená život: Politická biografía Alexandra Macha*, Bratislava: Odkaz, 1991.

⁸⁷ VNUK, *Mať svoj štát znamená život*, s. 3.

⁸⁸ Tamže, s. 278.

⁸⁹ Tamže, s. 280 - 281.

slovensko-nemeckých rokovaní z jesene 1941, na ktorých sa už celkom konkrétne hovorilo o možnosti vysťahovať Židov do Slovenska,⁹⁰ hovorí, že „Slovenskí politickí činitelia po krátkom uvažovaní pokladali nemeckú ponuku za historickú príležitosť urobiť Slovensko národnostne homogénnejším, politicky pevnejším a hospodársky samostatnejším. Ani vo sne im nenapadlo, že za týmto návrhom presťahovania by sa mohli skrývať nejaké podlé a nemravné úmysly“.⁹¹

Milan S. Ďurica pripravil jednu zo svojich prvých štúdií o Židoch v slovenskom štáte už na začiatku svojich vysokoškolských štúdií v talianskej Padove.⁹² Začiatkom šesťdesiatych rokov, keď bol v Padove vymenovaný za profesora politických a ústavných dejín, vydal o vojnovom slovenskom štáte hneď niekoľko ďalších štúdií. Otázke slovenskej spoluzodpovednosti za zverstvá páchané na Židoch počas druhej svetovej vojny Ďurica venuje útlu brožúru *The Slovak involvement in the tragedy of the European Jews*, ktorá vyšla v Taliansku v roku 1989.⁹³ Podobne ako Vnuk, Ďurica vyjadruje znepokojenie jednak nad tým, že pretrvávajúci „emocionálny šok“ holokaustu stojí v ceste objektívnemu výskumu a rovnako nad tým, že slovenský holokaust je často v historiografii prezentovaný mimo svoj dejinný kontext. Pod dejinným kontextom chápe Ďurica predovšetkým nemecký tlak na slovenskú vojnovú vládu. Ďuricove tvrdenie, že „ani prezident Slovenskej republiky, ani absolútna väčšina členov vlády nepodporovali perzekúciu alebo deportácie Židov zo Slovenska; naopak, usilovali sa robiť všetko, čím by mohli zachrániť Židov pred iniciatívami premiéra Tuku za ktorým stál často pevný tlak nemeckej Ríše“, tvorí hlavnú tézu knihy.⁹⁴ Ako hlavný argument pre uvedené

⁹⁰ Katarína HRADSKÁ, *Prípady Dieter Wisliceny: Nacistickí poradcovia a židovská otázka na Slovensku*, Bratislava: AEP, 1999, s. 38-42.

⁹¹ VNUK, *Mat' svoj štát znamená život*, s. 286.

⁹² Porovnaj Milan S. ĎURICA, *Dr. Joseph Tiso and the Jewish Problem in Slovakia*, roč. 7, Slovakia 1957, č. 3-4; *Dr. Joseph Tiso and the Jewish Problem in Slovakia*, Padova: Stamperia Dell' Università, 1964.

⁹³ Milan S. ĎURICA, *The Slovak Involvement in the Tragedy of the European Jews*, Abano Terme: Piovan, 1989.

⁹⁴ Tamže, s. 13.

tvrdenie Ďurica uvádza zastavenie deportácií v októbri 1942, ktoré jednoznačne pripisuje úsiliu slovenských predstaviteľov, najmä prezidentovi Tisovi.⁹⁵

Krátko predtým, ako sa Ďurica v roku 1997 vrátil z talianskej emigrácie na Slovensko, aby tu až do júna 2005 prednášal časť slovenských cirkevných dejín na Univerzite Komenského, vydal knihu *Dejiny Slovenska a Slovákov*, ktorej ťažisko je vo vojnových rokoch 1939 až 1945. Kniha, ktorá sa doposiaľ dočkala až troch vydaní, vzbudila pohoršenie, keď ju vtedy Slovenská národná strana, toho času vo vládnej koalícii, zaradila medzi účelové publikácie Ministerstva školstva Slovenskej republiky, následkom čoho sa kniha dostala do škôl ako schválená učebná pomôcka.⁹⁶ Na jej vydanie sa navyše použili finančné prostriedky programu Phare, ktoré boli určené na integráciu krajiny do Európskej únie. Po ostrých výhradách historikov Slovenskej Akadémie Vied, Evanjelickej cirkvi, Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov, Ústredného zväzu židovských náboženských obcí, ale aj Európskej komisie, Ministerstvo školstva knihu k 1. júlu 1997 zo škôl stiahlo.⁹⁷

Prečo sa ale Ďuricove *Dejiny Slovenska a Slovákov* stali jedným z najdiskutovanejších spracovaní slovenských dejín ako takých (a vojnového štátu zvlášť)? Kniha *Dejiny Slovenska a Slovákov*, ako to vo svojej obsiahlej správe doložili členovia Historického ústavu Slovenskej akadémie vied, obsahuje celý rad zjednodušení, mýtov a klamstiev.⁹⁸ Ak pominieme všetky výhrady k autorovej prezentácii staršieho obdobia a zameriame sa na autorovu interpretáciu slovenského holokaustu, dospejeme k niekoľkým záverom. Milan S. Ďurica síce v knihe holokaust na Slovensku nepopiera, do veľkej miery ho ale zľahčuje. Keď napríklad napíše, že

⁹⁵ Tamže, s. 23.

⁹⁶ ĎURICA, Milan S. *Dejiny Slovenska a Slovákov v chronologickom prehľade*, Bratislava 1995, 2. vydanie *Dejiny Slovenska a Slovákov*, Bratislava: Pressko pre Ústav dejín kresťanstva na Slovensku v Bratislave, 1996, 3. vydanie vyšlo pod názvom *Dejiny Slovenska a Slovákov v časovej následnosti faktov dvoch tisícročí*, Bratislava: Lúč, 2003.

⁹⁷ Pozri *Práca*, 19. apríla 1997, *SME*, 22. apríla 1997.

⁹⁸ Pozri Stanovisko (Kolektívu Historického ústavu SAV) ku knihe M. S. Ďuricu: *Dejiny Slovenska a Slovákov* in *Studia historica Nitriensia* 5, 1996, s. 285 - 291.

prezident Jozef Tiso tzv. židovský kódex z 9. septembra 1941 nepodpísal, nedodá, že Tiso kódex ako taký neodmietal,⁹⁹ respektíve, že Tiso podpísal napríklad ústavný zákon o vysťahovaní Židov, ktorým sa spätne legálne zastrešili už prebiehajúce deportácie.¹⁰⁰ O tomto ústavnom zákone, ktorý začína vetou „Židov možno vysťahovať z územia Slovenskej republiky“,¹⁰¹ naopak Ďurica píše, že jeho cieľom „bolo utvoriť legálny podklad na ochranu aspoň určitých skupín židovského obyvateľstva pred vysídlením zo Slovenska“.¹⁰² Autor pomlčí o tom, že ešte po prijatí ústavného zákona bolo zo Slovenska deportovaných asi 15 tisíc Židov.¹⁰³ Zarážajúce je tiež, ako (cieleno?) sa Ďurica v texte vyhýba slovu „deportácie“, namiesto ktorého volí eufemizmy typu „vysídlenie“ či „vysťahovanie“.¹⁰⁴ Ak by som to mala zhrnúť, Ďurica vo svojej knihe predstavuje slovenský vojnový štát v nových vyžehlenených šatách, ktoré sú síce ľudskejšie a príjemnejšie na pohľad, skutočnosti ale nepasujú.

Nebezpečenstvo Ďuricovej knihy však spočíva v niečom inom, a to v jej možných „vedľajších účinkoch“. Po prvé, že sa, aj keď len na obmedzený čas, dostala do škôl, k žiakom a ich učiteľom, ako schválená učebná pomôcka. Po druhé, že ju svojou autoritou v spoločnosti reklamujú „mienkotvorní“ ľudia ako napríklad bývalý slovenský arcibiskup Ján Sokol, ktorý sa osobne zúčastnil prezentácie jej tretieho vydania.¹⁰⁵ Kniha tak v očiach neodbornej verejnosti dostáva punc hodnovernosti, ktorý si ale nezaslúži.

Ak by som mala zhrnúť tézy obidvoch spomenutých exilových autorov, urobím tak v troch bodoch: Po prvé, Židia si za svoj vojnový osud čiastočne mohli tým, že boli nositeľmi maďarskej

⁹⁹ Porovnaj: ĎURICA. *Dejiny Slovenska a Slovákov*, Bratislava 1996, s. 159; SNA, fond ÚPV, kartón 47, 556/1941, in *Holokaust na Slovensku 2*, zost. NIŽŇANSKÝ – KAMENEC, dok. 37, Pripomienky prezidenta republiky z 20. 8. 1941 k pripravovanému tzv. židovskému kódexu. Odpoveď Predsedníctva vlády J. Tisovi, s. 128 - 132.

¹⁰⁰ *Slovenský zákonník*, 1942, ústavný zákon 68/1942 Sl.z.

¹⁰¹ Tamže.

¹⁰² ĎURICA. *Dejiny Slovenska a Slovákov*, s. 163 - 164.

¹⁰³ KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 127.

¹⁰⁴ ĎURICA. *Dejiny Slovenska a Slovákov*, s. 163 - 164.

¹⁰⁵ *SME*, 15. máj 2003.

kultúry a ako takí, nepodporovali získanie autonómie či vznik samostatného štátu. Po druhé, rasová politika vojnového štátu bola Slovensku nanútená nacistickým Nemeckom, aj keď určitý podiel viny na nej nesie radikálne krídlo okolo premiéra Vojtecha Tuku. A konečne po tretie, slovenskí vojnoví predstavitelia nevedeli o tom, čo slovenských Židov po ich deportovaní do koncentračných a vyhladzovacích táborov v okupovanom Poľsku čaká a popritom sa ich ešte sami usilovali aj chrániť.

V prípade niektorých autorov – napríklad historikov Ivana Mrvu a Milana S. Ďuricu – je však ich obhajoba slovenského štátu natoľko zavádzajúca, že v sebe nesie rysy revizionizmu.¹⁰⁶ Uvediem dva príklady. V recenzii na jednu z kníh Ivana Kamenca¹⁰⁷ Ivan Mrva doslova napísal: „Bol vôbec na Slovensku holokaust, čo po grécky znamená žiarovú obeť? Vyvážanie časti židov, na osídľovanie do iného štátu, totiž nemožno považovať za holokaust“.¹⁰⁸ Takéto zjednodušené chápanie holokaustu, kedy je holokaust zúžený na svoju poslednú fázu, vyvraždenie, je nebezpečné najmä preto, že ospravedlňuje kroky, ktoré fyzickej likvidácii predchádzali – čiže označenie obetí, ich systematickú diskrimináciu alebo napríklad getoizáciu. Navyše, ako Ivan Mrva, tak aj Milan S. Ďurica sa úzkostlivo vyhýbajú historicky správnejšiemu termínu deportácie, ktoré nahrádzujú síce „jemnejším“ ale zato nepresnými dobovými termínmi osídľovanie, vyvezenie alebo vystaňovanie.¹⁰⁹

Ladislav Lipscher, mnou v tomto prehľade posledný skúmaný exilový historik, opustil Československo na konci šesťdesiatych rokov, aby sa napokon usadil vo Švajčiarsku. Do jeho emigrácie mu v Československu vyšli dve monografie, *Ludácka autonómia - ilúzie a skutočnosť*

¹⁰⁶ Bližšie pozri Katarína HRADSKÁ, *Revizionizmus holokaustu na Slovensku*, in *Z dejín holokaustu a jeho popierania*, zost. Eduard NIŽŇANSKÝ, Bratislava: Stimul, 2007, s. 174-183.

¹⁰⁷ Išlo o knihu Ivan KAMENEC, *Tragédia politika, kňaza a človeka. (Dr. Jozef Tiso 1887-1947)*, Bratislava: Archa, 1998. Spomínaná recenzia Mrvu vyšla až po siedmich rokoch po vydaní Kamencovej monografie.

¹⁰⁸ Recenzia I. Mrvu in *Historický zborník*, roč. 15, 2005, č. 1, s. 170-175.

¹⁰⁹ V prípade M. Ďuricu pozri napr. Milan S. ĎURICA, *Dejiny Slovenska a Slovákov*, Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1996, s. 162-165.

z polovice päťdesiatych rokov a krátko pred jeho emigráciou monografia *K vývinu politickej správy na Slovensku v rokoch 1918-1938*.¹¹⁰ Lipscher, ktorý bol sám obeťou rasovej politiky vojnového štátu, sa už v šesťdesiatych rokoch začal venovať štúdiu takzvanej židovskej otázky na Slovensku. Najvýznamnejšou Lipscherovou štúdiou v tomto smere je jeho monografia *Die Juden im slowakischen Staat 1939 - 1945*, ktorá vyšla v Mníchove v roku 1980 a v roku 1992 vyšla aj v slovenskom preklade.¹¹¹ Hlavným prínosom monografie *Židia v slovenskom štáte 1939-1945* je priblíženie komplikovaného legislatívneho procesu, ktorým boli slovenským Židom postupne odňaté všetky ich hospodárske, politické, náboženské a napokon i ľudské práva.

Na Lipscherove poznatky v mnohom nadviazal Ivan Kamenec, ktorého historický výskum, ako som už spomenula, bol značne obmedzený nástupom komunistickej totality. Kamencovým rozhodujúcim príspevkom v historiografii slovenského holokaustu je jeho monografia z roku 1991 *Po stopách tragédie*, ktorá je založená predovšetkým na slovenských archívnych prameňoch.¹¹² Autorova štúdia súborne popisuje protižidovskú politiku slovenských orgánov, a to v celej škále od autonómie až po obsadenie Slovenského štátu nemeckou armádou. Lipscherova a Kamencova monografia tak spolu predstavujú základné komplexné sekundárne štúdie o Židoch Slovenského štátu.

Svoje presné miesto v historiografii holokaustu však majú monografie a štúdie, ktoré osud slovenských Židov spracovávajú z čiastkových uhlov a významne tak obohacujú odborné i laické chápanie minulosti. Do tejto skupiny predovšetkým patrí výskum Eduarda Nižňanského (nielen) v oblasti postavenia Židov v období slovenskej autonómie,¹¹³ výskum Kataríny Hradskej

¹¹⁰ Ladislav LIPSCHER, *Ludácka autonómia: ilúzie a skutočnosť*, Bratislava. Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1957; *K vývinu politickej správy na Slovensku 1918-1938*, Bratislava: SAV, 1966.

¹¹¹ Ladislav LIPSCHER, *Die Juden im slowakischen Staat, 1939-1945*, München: R. Oldenbourg Verlag, 1979; *Židia v slovenskom štáte, 1939-1945*, Bratislava: Print-servis, 1992.

¹¹² KAMENEC, *Po stopách tragédie*.

¹¹³ Pozri najmä Eduard NIŽŇANSKÝ, *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a Slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*, Prešov: Universum, 1999.

o úlohe Nemecka a nacistických poradcov na Slovensku¹¹⁴ a etnologické práce Petra Salnera.¹¹⁵ Ostatne práve výskum Eduarda Nižňanského, ktorý jasne poukázal na to, že vláda autonómnej Slovenskej krajiny spustila mechanizmus, ktorý vyústil v rozsiahlu pauperizáciu židovskej komunity v slovenskom štáte, a ktorý do historiografie zaviedol tézu o zainteresovaní majoritnej spoločnosti na židovskej otázke, je pre túto prácu kľúčový.¹¹⁶

V predchádzajúcej časti som základné body Vnukovej a Ďuricovej interpretácie holokaustu na Slovensku zhrnula do troch bodov: holokaust nemožno vytrhnúť z jeho „predhistórie“, protižidovská politika na Slovensku bola predovšetkým dielom tlaku nacistickej Ríše a radikálneho krídla a slovenskí vojnoví predstavitelia (a najmä takzvané Tisovo krídlo) boli voči tejto politike nielen v opozícii ale navyše sa snažili Židov aj chrániť. Cieľom poslednej časti tejto krátkej štúdie je pozrieť sa na odlišnú interpretáciu týchto bodov, a to tak, ako ju vníma skupina okolo Lipschera a Kamenca. Títo autori nespochybujú potrebu skúmať holokaust v rámci určitej „predhistórie“, s Vnukom a Ďuricom sa zrejme zhodujú aj v tom, že slovenskí Židia v priebehu konca devätnásteho storočia do značnej miery prijali maďarskú kultúru a jazyk. Pripomínajú však napríklad výsledky prvého sčítania ľudu v roku 1921, kedy sa na Slovensku k maďarskej národnosti prihlásilo 16,5% Židov „oproti 22%, ktoré sa priznávali k slovenskej národnosti. V r. 1930 len 9% Židov na Slovensku sa hlásilo k maďarskej národnosti oproti 42,2% hlásiacim sa k slovenskej národnosti“.¹¹⁷ O poznanie menšia zhoda ale panuje v súvislosti s

¹¹⁴Pozri napríklad Katarína HRADSKÁ, *Prípad Wisliceny*; HRADSKÁ, *Vplyv Nemecka na riešenie židovskej otázky na Slovensku*, in *Stín šoa nad Európou: Sborník přednášek z cyklu uvedeného ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v lednu 2000 až prosinci 2001*, zost. Miloš POJAR, Praha: Židovské muzeum v Praze, 2001.

¹¹⁵ Pozri napríklad Peter SALNER, *Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou*, Bratislava: Zing Print, 2000; Peter SALNER, *Židia v Bratislave*, Bratislava: Zing Print, 1997.

¹¹⁶ Pozri NIŽŇANSKÝ, Typológia vzťahov majoritného obyvateľstva a židovskej minority v období holokaustu.

¹¹⁷ Pozri napríklad Robert BÜCHLER, *Židovská komunita na Slovensku medzi druhou svetovou vojnou*, in *Tragédia slovenských židov: materiály z medzinárodného sympózia Banská Bystrica 25. - 27. marca 1992*, zost. Dezider TÓTH, Banská Bystrica: Datei, 1992, s. 23.

Vnukovým tvrdením, že medzi slovenskými Židmi nebolo takých, ktorí by sa postavili za požiadavku slovenskej autonómie.¹¹⁸ Toto tvrdenie totiž do istej miery spochybňuje niekoľko dochovaných prejavov lojality zo strany Židovskej strany pre autonómnu krajinu adresovaných autonómnym orgánom.¹¹⁹

V čom sa však obidve strany výrazne rozchádzajú, je ich hodnotenie podielu slovenských predstaviteľov na holokauste na Slovensku. Inými slovami, zatiaľ čo Vnuk a Ďurica odmietajú podiel viny slovenských politických predstaviteľov (a to najmä pokiaľ ide o prezidenta Tisa) na holokauste, skupina autorov okolo Ladislava Lipschera a Ivana Kamenca to nevidí rovnako čierno-bielo. Výklad dôvodov, ktoré podľa obidvoch skupín viedli k zastaveniu deportácií v októbri 1942, pritom môže poslúžiť ako príklad spomínanej názorovej nezhody. Už som povedala, že Ďurica túto skutočnosť jednoznačne pripisuje diplomatickému úsiliu Jozefa Tisa, Katarína Hradská však naznačuje, že svoju úlohu zohralo podplácanie nemeckého berátera pre židovskú otázku na Slovensku Dietera Wislicenyho členmi spomínanej Pracovnej skupiny.¹²⁰ Ivan Kamenec zase pripomína, že na zastavenie deportácií mali dopad aj zmeny medzinárodnej situácie.¹²¹ Ak sa obidve skupiny rozchádzajú v názore na mieru zodpovednosti slovenských vojnových predstaviteľov ako takých, tak skutočným „jablkom sváru“ je v otázka zodpovednosti prezidenta Jozefa Tisa na protižidovskej politike. Hĺbku kontroverzie najlepšie dokazuje rozprava na tému tzv. židovského kódexu, ktorú na tomto mieste v skratke zhrniem. Vláadne nariadenie 198 O právnom postavení Židov, známe ako tzv. židovský kódex, vyšlo v Slovenskom zákonníku 10. septembra 1941.¹²² Toto vláadne nariadenie obsahovalo spolu 270 paragrafov a stalo sa jedným z najobsiahlejších a najprísnejších protižidovských zákonov v celej nacistami ovládanej Európe. Právomoci prezidenta v rámci tohto nariadenia boli definované

¹¹⁸ VNUK, *Mat' svoj štát znamená život*, s. 284.

¹¹⁹ KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 21.

¹²⁰ HRADSKÁ, *Prípad Wisliceny*, s. 44-46.

¹²¹ KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 190.

¹²² *Slovenský zákonník*, 1941, Nariadenie o právnom postavení Židov 198/1941.

najmä paragrafmi 255 a 256, ktoré mu umožňovali udeliť spod kódexu úplnú alebo čiastočnú výnimku židovským občanom. Význam prezidentských (ale i napríklad ministerských) výnimiek spočíval najmä v tom, že chránili ich držiteľov pred prvou deportačnou vlnou zo Slovenska v roku 1942.¹²³ Medzi odbornou verejnosťou dnes panuje zhoda, že paragrafy 255 a 256 boli do zákona vsunuté tesne pred jeho vydaním a navyše, že tak bolo urobené z iniciatívy Jozefa Tisa.¹²⁴ V čom však k žiadnej zhode nedošlo, je počet výnimiek, ktoré Tiso židovským občanom v skutočnosti udelil, a to napriek tomu, že sa táto otázka stala predmetom niekoľkých výskumov - spomeňme tu ten posledný a pravdepodobne aj najrozsiahlejší, ktorý podnikol americký historik James Ward v roku 2003. Ten na základe rozsiahleho výskumu archívnych materiálov dospel k záveru, že Tiso udelil približne 1 000 výnimiek, ktoré chránili jeho držiteľa a jeho prípadných najbližších rodinných príslušníkov.¹²⁵ Naopak Ďurica hovorí až o 30 000 výnimkách, ale už bez toho, aby uviedol, ako k tomuto číslu dospel.¹²⁶

Na záver tohto krátkeho prehľadu literatúry považujem za dôležité spomenúť aspoň niektoré práce o židovských komunitách na Slovensku.¹²⁷ Napriek tomu, že ide skôr o popisnú ako analytickú prácu, za základné dielo v tejto oblasti je právom považovaná kniha *Židovské*

¹²³ Ríša ale po okupácii Slovenska na jeseň 1944 výnimky už netolerovala.

¹²⁴ KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 127.

¹²⁵ James Mace WARD, People Who Deserve it: Jozef Tiso and the Presidential Exemption, in *Nationalism Papers*, roč. 30, 2002, č. 4, s. 571-601.

¹²⁶ ĎURICA, *The Slovak Involvement in the Tragedy of the European Jews*, s. 12. Prehľad názorov jednotlivých historikov na počet udelených výnimiek pozri WARD, People Who Deserve it, poznámka 1.

¹²⁷ Pozri napr. SOL'ANÍK, *Stručné dejiny Židov vo Vranove nad Topľou*; Martin LUPČO, *Židovská minorita v dejinách Slovenska a Vranovského okresu*, Vranov nad Topľou: Mesto Vranov nad Topľou, 2008; Katarína HRADSKÁ, *Židovská Bratislava*, Bratislava: Marenčin PT, 2008; Františka ČECHOVÁ, *Tragédia pezinských Židov v pamäti obyvateľstva mesta*, Pezinok: Mesto Pezinok, 2008; Robert BÜCHLER, *Židovská náboženská obec v Topoľčanoch: počiatky, rozvoj a zánik*, Bratislava: Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry, 1996; Ján HLAVINKA *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938-1945*, Bratislava: Ústav pamäti národa, 2007.

náboženské obce na Slovensku, od autorov Eugena Barkányho a Ľudovíta Dojča.¹²⁸ Nesmierna výhoda a prínos „mikrohistoricky“ zostavených prác pre historiografiu spočíva v tom, že umožňujú priebeh holokaustu skúmať zdola – a tak potvrdiť alebo vyvrátiť zovšeobecňujúce tézy o holokauste na Slovensku ako celku.

¹²⁸ BARKÁNY – DOJČ, *Židovské náboženské obce na Slovensku*.

1. KAPITOLA: VŠEOBECNOSŤ ANTISEMITIZMU A JEDINEČNOSŤ HOLOKAUSTU, PRÍPAD SLOVENSKA (TEORETICKÉ VYMEDZENIE A HISTORICKÝ KONTEXT)¹²⁹

Antisemitizmus – náboženský, či ekonomický, kultúrny, alebo rasový, virulentný, či umiernený bol po tisícročia takmer ekumenickým fenoménom. A predsa bol holokaust bezprecedentná udalosť.¹³⁰

Zygmunt Bauman

Spojením ekumenický antisemitizmus poukazuje sociológ Zygmund Bauman na dlhé trvanie protižidovských predsudkov a na ich mnohotvárnosť. Ak by som sa nateraz uspokojila so zjavne nepresnou definíciou antisemitizmu – kedy antisemitizmus rovná sa nenávisť voči Židom – tak v tej či onej podobe je tento fenomén súčasťou dejín po necelé dve tisícročia. Podľa Baumana je antisemitizmus je viac-menej permanentný jav, ktorý má síce rôzne formy, jeho podstata je ale v zásade nemenná. Holokaust, čiže nacistická snaha vyvraždiť európske židovstvo, je však – na rozdiel od antisemitizmu – bezprecedentná udalosť. Holokaust nemá byť s čím porovnaný.¹³¹

Bez toho, aby som sa púšťala do diskusie o jedinečnosti či naopak „historizácii“ holokaustu, ktorá ani nie je predmetom tejto práce, preskočím k slovám historičky Shulamit Volkov, ktorá napísala: „Historiografia týkajúca sa holokaustu je dlhodobo sférou sporných a súperiacich názorov. Zdá sa ale, že jedna záležitosť zostala trvalou, a to napriek určitým odchýlkam – spoliehanie sa na antisemitizmus ako odôvodnenie ‚konečného riešenia‘ nacionálnych socialistov. Napriek rôznym nesúhlasným vyjadreniam, skoro všetci historici

¹²⁹ Táto kapitola vychádza z mnou publikovanej štúdie Všeobecnosť antisemitizmu a jedinečnosť holokaustu: príklad Slovenska, in *Historický časopis*, roč. 57, 2009, č. 4, s. 679-702.

¹³⁰ Zygmunt BAUMAN, *Modernosť a holokaust*, preložila Michaela CHORVÁTHOVÁ, Bratislava: Kalligram, 2002, s. 61-62.

¹³¹ O absolútnej jedinečnosti holokaustu je možné polemizovať. K tejto téme pozri napr. Yehuda BAUER, *Rethinking the Holocaust*, New Haven – London: Yale University Press, 2002, s. 39-67.

napokon siahnu k antisemitizmu ako k jedinému dôležitému elementu pri skúmaní cesty, ktorá viedla do Auschwitzu – či už kľukatej alebo priamej“.¹³²

Táto prvá kapitola si kladie dve otázky: existuje spojovacia čiara medzi antisemitizmom a holokaustom? Bol holokaust logickým vyústením antisemitizmu? Otázku vzťahu medzi antisemitizmom a holokaustom budem skúmať na dvoch rovinách, na rovine teoretickej a na príklade Slovenska v období medzi utváraním slovenského národného povedomia a koncom druhej svetovej vojny. Cieľom tejto kapitoly je si pred samotnou analýzou nálad a postojov slovenskej spoločnosti v období existencie slovenského štátu ujasniť terminológiu, s ktorou budem v ďalších častiach pracovať. Zámerom kapitoly je tiež poskytnúť určitý historický kontext a prehľad, na ktorý budem môcť vo zvyšných kapitolách už len odkazovať. V neposlednom rade sa táto kapitola zamýšľa nad tým, či existuje spojenie medzi náladami a postojmi slovenského obyvateľstva k tzv. židovskej otázke a riešením tzv. židovskej otázky na Slovensku.

Pri analyzovaní holokaustu sa pojmy ako „antijudaizmus“, „antisemitizmus“, prípadne „protižidovské cítenie“ často používajú bez vysvetlenia. Aké nálady alebo prejavy označuje termín antisemitizmus? Či inak, dajú sa skutočne všetky protižidovské postoje zastrešiť prívlastkom antisemitské? Má antisemitizmus jednu konkrétnu formu alebo má tento fenomén rôzne varianty? Je zjavné, že spoľahlivému a presnému definovaniu antisemitizmu bráni skutočnosť, že protižidovské postoje sa často vyznačovali (a dodnes vyznačujú) obsahovou komplexnosťou až protirečivosťou. Pokúsim sa ale aspoň o náčrt, a to napriek vedomiu, že sa dopustím určitého zjednodušenia.

¹³² Shulamit VOLKOV, Anti-Semitism as Explanation: For and Against, in *Catastrophe and Meaning*, zost. Moise POSTONE – Eric SANTNER, *Catastrophe and Meaning: The Holocaust and the Twentieth Century*, Chicago: University of Chicago Press, 2003, s. 34. Volkov týmto odkazuje na tzv. intencionalistov a funkcionalistov, a tým aj na dve základné interpretácie nacionálneho socializmu a tzv. konečného riešenia. Zjednodušene povedané, kým intencionalisti vysvetľujú vývoj nacistického Nemecka dôrazom na ideológiu a Hitlerov zámer, funkcionalisti poukazujú na chaotický až anarchistický charakter Tretej ríše, ktorý viedol k radikalizácii nacistickej politiky. Bližšie pozri: Eduard NIŽŇANSKÝ, *Interpretácie fašizmu historiografiou SRN (1945-1990)*, Nitra: Vysoká škola pedagogická, 1995; Christopher R. BROWNING, *The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992, s. 86-121.

1.1. JUDEOFÓBIA A VYTVORENIE POJMOVÉHO ŽIDA

Antisemitizmus, slovo, ktoré má vystihnúť „najdlhšie trvajúcu nenávisť“, nie je úplne šťastný výraz.¹³³ Autorstvo termínu antisemitizmus je najčastejšie pripisované nemeckému publicistovi Wilhelmovi Marrovi, ktorý ho po prvýkrát použil na konci sedemdesiatych rokov devätnásteho storočia.¹³⁴ Nový výraz, ktorý na konci devätnásteho storočia ešte len čakal na presnejšie obsahové naplnenie, mal symbolizovať prekonanie tradičného, zväčša nábožensky motivovaného protizidovského cítenia (*Judenhass*). Historik Yehuda Bauer sa domnieva, že Marrova potreba prísť s novým označením pre nenávisť k Židom sčasti súvisela aj s jeho negatívnym vzťahom ku kresťanstvu, ktoré bolo „židovským výmyslom. Nový termín znel vedecky, neoznačoval Židov, ale každý vedel na koho a na čo sa vzťahoval; termín popisoval nový fenomén, ktorý vychádzal z nacionalistického a rasovo biologického prístupu“.¹³⁵ V priebehu dejín sa termín antisemitizmus ujal natoľko, že napríklad dnes sa často používa bez toho, aby sme si uvedomili, že etymologicky nedáva zmysel, pretože „neexistuje žiadny semitizmus, ku ktorému je možné byť proti“.¹³⁶ Navyše z histórie vieme, že nálady alebo prejavy označované ako antisemitské boli skoro výlučne namierené proti Židom a spravidla sa nedotkli ostatných semitských národov, resp. národov, ktoré hovoria semitským jazykom.¹³⁷

¹³³ Pozri Robert S. WISTRICH, *Antisemitism: The Longest Hatred*, London: Thames Methuen, 1991.

¹³⁴ Nie všetci historici s týmto súhlasia. Walter Laqueur vidí Marrova „zásluhu“ skôr v spopularizovaní a obsahovom rozšírení termínu. Podľa Laqueura sa totiž termín antisemitizmus objavoval už v päťdesiatych rokoch devätnásteho storočia. Pozri Walter LAQUEUR, *Měníci se tvář antisemitismu: Od starověku do dnešních dnů*, preložila Petruška ŠUSTROVÁ, Praha: Nakladatelství lidové noviny, 2007, s. 26.

¹³⁵ Yehuda BAUER, Problems of Contemporary Antisemitism, príspevok na konferencii *Rethinking Antisemitism: The Holocaust and the Contemporary World*, 3-5. mája 2003, Stevenson College, University of California, Santa Cruz, kópia príspevku vo vlastníctve autorky.

¹³⁶ Tamže.

¹³⁷ Špecifický je prípad východoeurópskych Karaimov, ktorí boli až do konca 18. storočia považovaní za Židov. K téme pozri napr. Warren Paul GREEN, The Nazi Racial Policy Towards the Karaites, in *East European Jewish Affairs*, roč. 8, 1978, č. 2, s. 36.

Čo spôsobilo, že pôvodný *Judenhass* prestal byť aktuálny? V predmodernej spoločnosti určovala z veľkej časti verejnú mienku, a tým aj vzťahy vtedajších kresťanov a Židov, raná kresťanská cirkev. Joshua Trachtenberg sa domnieva, že za kvalitatívnym zhoršením pomerov medzi kresťanmi a Židmi, ku ktorému došlo vo vrcholnom stredoveku, stojí snaha ranej kresťanskej cirkvi zaistiť si dominantné postavenie a dokázať nadradenosť svojho učenia nad judaizmom.¹³⁸ V snahe prekonať judaizmus sa stredoveká cirkev „uchýlila k bežnému triku odporcov – k ohováraniu“. Súčasťou tohto ohovárania, okrem útokov na židovskú vieru ako takú, bolo vykonštruovanie teologického Žida, postavy, ktorá bola cirkvou prezentovaná ako „černokňažník, ľudojed, travič, rúhač, skutočný diablov advokát“, všetko v jednej osobe.¹³⁹

Bauman dochádza k podobnému záveru, keď si všíma spojitosť medzi cirkvou podnecovanou nenávisťou voči Židom a snahou definovať a upevniť pozíciu kresťanstva. Vymedzenie sa voči Židom sa podľa neho stalo súčasťou stredovekej kresťanskej identity. Bauman v tejto súvislosti pozoruje, že stredovekú nenávisť voči Židom posilňovalo ich postavenie ako skupiny, ktorá nepatrila „ani k ešte neobrátенým pohanom, ani ku kacírom, ktorí stratili milosť, k ani jednej z dvoch zúriivo bránených a brániteľných hraníc kresťanstva [...] Ich prítomnosť bola neprestajnou výzvou pre spoľahlivosť kresťanských dôkazov. Táto výzva sa dala potlačiť alebo aspoň zmierniť len tak, že sa židovská tvrdohlavosť vysvetľovala ako plánovaná zloba, nečestný úmysel a morálny úpadok“.¹⁴⁰ Špecifickosť vo vzťahu kresťanstva k judaizmu spôsobila, že sa Židia „stali predmetom mocnej a zlovestnej fascinácie, ktorú by za iných okolností sotva vzbudzovali“. Rovnako ako predtým Trachtenberg, aj Bauman dospel k názoru, že z potreby po „sebareprodukcii cirkvi a jej ekumenickej dominancii“ si raná kresťanská cirkev vytvorila židovskú postavu (Bauman túto postavu nazýva pojmovým Židom), ktorá

¹³⁸ Pozri Joshua TRACHTENBERG, *Jewish Magic and Superstition: A Study in Folk Religion*, New York: Behrman's Jewish Book House, 1939; Joshua TRACHTENBERG, *The Devil and the Jews: The Medieval Conception of the Jew and its Relation to Modern Anti-Semitism*, Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2002.

¹³⁹ TRACHTENBERG, *The Devil and the Jews*, s. 159-163.

¹⁴⁰ BAUMAN, *Modernosť a holokaust*, s. 68.

predstavovala „strašné následky prekračovania hraníc, neúplného začlenenia do stáda, každého správania okrem bezpodmienečnej lojálnosti a nedvojzmyselnej voľby; bol prototypom a základným modelom nekonformnosti, heterodoxie, anomálie a úchyľky“. Trachtenbergov teologický Žid a Baumanov pojmový Žid majú ešte niečo spoločné, obidvaja sú vymyslenou entitou a s reálne existujúcim Židom majú rovnako málo spoločného ako so skutočným kresťanom. Inak povedané, teologický či pojmový Žid neexistuje mimo predstavy tých, ktorí v jeho existenciu uverili. Skutočnosť, že vykonštruovaný Žid v reálnom svete neexistuje, jeho účinok neoslabuje, naopak, obohacuje ho o dve dôležité vlastnosti: nesmrteľnosť a nelogickosť.¹⁴¹ To, že teologický či pojmový Žid je vymyslený, je totiž prakticky nemožné dokázať – jeho nerozpoznateľnosť predsa môže byť výsledkom dokonalej židovskej pretvácky. Povedané spolu so Zygmuntom Baumanom, nelogickosť vytvoreného obrazu Žida „poznačila mýtickú jednotku, ktorá ich mala zmieriť v démonickú, mocnú silu; silu, ktorá je zároveň silne fascinujúca i odpudivá, a predovšetkým desivá“.¹⁴²

Rozoberanú nenávisť voči Židom by viac ako antisemitizmus vystihol pojem antijudaizmus či judeofóbia, a to napriek tomu, že ani tieto označenia nemôžu dostatočne vystihnúť komplexnosť popisovaného fenoménu. Korene stredovekého antijudaizmu je nutné hľadať v snahe ranej kresťanskej cirkvi zaistiť svojmu učeniu dominantné postavenie – a prekonať tak judaizmus, náboženstvo, z ktorého kresťanstvo vzišlo. Je zrejmé, že aj keď sa s nelogickosťou nenávisť voči Židom stretávame i v dobe modernosti, tradičný antijudaizmus mohol fungovať najmä v prostredí, v ktorom boli Židia (v zmysle náboženskej menšiny) od kresťanov izolovaní ako fyzicky, bránami židovských get, tak aj zvykovo či rituálne. V predemancipačnej dobe sa kresťania a Židia síce stretávali, ale vždy za určitým, zväčša vopred dohodnutým cieľom. Ako poznamenáva Jacob Katz, bez ohľadu na to, či sa zástupcovia oboch komunít stretávali kvôli obchodu, alebo spolu prišli do styku v školách alebo u lekárov,

¹⁴¹ Z konštruktivistického hľadiska navyše stačí predstava takejto existencie.

¹⁴² BAUMAN, *Modernosť a holokaust*, s. 70.

ich schôdzka mala vždy praktický význam.¹⁴³ Inými slovami, Židia a Nežidia sa zišli výhrade vtedy, kedy jeden od druhého niečo potreboval, nie pretože by jednoducho chceli. Fyzické a spoločensko-sociálne oddelenie Židov od Nežidov je pritom hlavným predpokladom nábožensky motivovanej nenávisti, a to už tým, že jasne a nespochybniteľne vymedzuje kto je kto, čiže kto je príslušníkom židovského a kto kresťanského vierovyznania.

1.2. MODERNÉ FORMY ANTISEMITIZMU

Osvietená filozofia rozumu, ktorá Európou prestupovala od konca sedemnásteho storočia, zmenila spoločenské vzťahy starého kontinentu od základov. Kým približne do obdobia Veľkej francúzskej revolúcie bola národná identita a náboženstvo chápané nerozlučne, osvietenstvo svojim dôrazom na rozum podkopalo dovtedy nespochybniteľnú pozíciu viery a z náboženského presvedčenia urobilo viac-menej súkromnú záležitosť. Z titulu toho, čo osvietenstvo hlásalo, čiže predovšetkým racionalizmus, humanizmus a univerzalizmus, nie z nejakých prevelkých sympatií voči židovskej menšine, prijali osvietení filozofia myšlienku, že aj Židia musia byť v budúcnosti plne začlenení do štátu a spoločnosti, v ktorej žijú.¹⁴⁴ Postoj osvietencov výstižne vystihol Walter Laqueur, ktorý napísal: „Napriek tomu, že prední osvietenský myslitelia bojovali za toleranciu, ich postoj k Židom bol prinajmenšom zdržanlivý. Voltaire nemal pre Židov nič len opovrhnutie, považoval ich za netolerantných a fanatických. [...] Iné významné osobnosti boli ochotné urobiť výnimku pre vzdelaných Židov, ale nie pre tých fúzatých“.¹⁴⁵ Ak odhliadnem od prevažne odmeraného vzťahu osvietenských filozofov k Židom (známou výnimkou bol v tomto ohľade Gotthold Ephraim Lessing), tézou o rovnocennosti každého človeka osvietenstvo významne prispelo k vzniku prostredia, v ktorom „Židia a Nežidia začali stretávať jeden druhého

¹⁴³ Jacob KATZ, *Out of the Ghetto: The Social Background of Jewish Emancipation, 1770-1870*, New York: Syracuse University Press, 1998, s. 42-43.

¹⁴⁴ Pozri tiež Jacob KATZ, *From Prejudice to Destruction: Anti-Semitism, 1700-1933*, Cambridge, Mass. – London: Harvard University Press, 1980, s. 1-10; Jacob KATZ, *Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages*, New York: Syracuse University Press, 2002, s. 214-225.

¹⁴⁵ LAQUEUR, *Měníci se tvář antisemitismu*, s. 70.

v situáciách, ktoré neurčoval bezprostredný obchodný záujem“.¹⁴⁶ Bez toho, aby som osvietenej filozofii uprela jej úlohu pri vytváraní nového, rovnocennejšieho nazerania na európskych Židov, považujem za dôležité zdôrazniť, že emancipácia Židov by nemohla nastať bez hlbokaj transformácie vtedajšej stredovekej spoločnosti. V pozadí tejto premeny bola snaha absolutistického vladára „sústrediť s pomocou byrokratického aparátu moc vo svojich rukách. V súlade s touto novou formou vlády bola všetkým stavom postupne odobratá samosprávnosť a absolutistický vladár premenil členov rozličných stavov na občanov“.¹⁴⁷ Ak mali byť Židia, ktorí boli akýmsi tretím stavom (so svojimi povinnosťami ale tiež právami) pre vladára užitoční, museli byť do panovníkovho plánu začlenení aj oni.¹⁴⁸

V historiografii prevláda pohľad, ktorý na emancipáciu Židov nazerá – povedané s istým zveličením – ako na čarovné vyslobodenie z hrôz stredovekého geta. Salo Baron, výstižne označovaný aj ako „ikonická osobnosť medzi historikmi Židov“,¹⁴⁹ je často spomínaný v súvislosti s jeho kritikou „uplakanej koncepcie židovských dejín“, podľa ktorej bol stredovek pre Židov výlučne temným obdobím. V súlade s touto kritikou Baron v jednej zo svojich najčastejšie citovaných esejí odmieta názor, podľa ktorého bola emancipácia „úsvitom nového dňa po najhrôzostrašnejšej nočnej more“.¹⁵⁰ Baron v spomínanej eseji rekonštruuje život stredovekých Židov, spochybňuje hrôzostrašnosť ich života – a emancipácii tak uberá trochu z jej čarovnosti.

Aj v súvislosti s vývojom vzťahov medzi Židmi a Nežidmi sa o emancipácii zvykne hovoriť ako o prelomovom momente, ktorý vytvoril podmienky pre kvalitatívne lepšie spolužitie medzi obidvoma komunitami. Rovnaká chvála je adresovaná aj sprievodnej osvietenskej filozofii. V mnohom je tento názor správny. V dobe rozumu vyzdvihovala sekulárna spoločnosť

¹⁴⁶ KATZ, *Out of the Ghetto*, s. 42.

¹⁴⁷ KATZ, *Tradition and Crisis*, s. 226.

¹⁴⁸ Bližšie pozri KATZ, *Tradition and Crisis*; Salo BARON, *Ghetto and Emancipation: Shall We Revise the Traditional View?*, in *The Menorah Journal*, 1928, roč. 14, č. 6, s. 515-526.

¹⁴⁹ David ENGEL, *Crisis and Lachrymosity: On Salo Baron, Neobaronianism, and the Study of Modern European Jewish History*, in *Jewish History*, 2006, roč. 20, č. 3-4, s. 243.

¹⁵⁰ BARON, *Ghetto and Emancipation*, s. 50.

mala kľúčový význam pre židovskú menšinu – ak náboženstvo nebolo tým, čo určovalo hodnotu človeka, getá (fyzické i spoločenské) boli zbytočné. Laqueur ponúka o niečo menej jednostranný výklad. Podľa neho síce „z historickej perspektívy viedli myšlienky osvietenstva k emancipácii Židov, avšak prispeli tiež k vzniku moderného antisemitizmu“.¹⁵¹ Pre pochopenie tejto tézy je pritom dôležité si uvedomiť, že používaný termín emancipácia Židov je relatívne nové označenie pre to, o čom sa na konci osemnásteho storočia hovorilo ako o občianskom zlepšení stavu Židov.

Toto označenie vychádza z názvu eseje pruského diplomata Christiana Wilhelma von Dohma, ktorú v roku 1781 napísal na žiadosť svojho priateľa, predstaviteľa židovského osvietenstva, Mosesa Mendelssohna. Dohm v eseji, ktorá je predovšetkým výzvou k udeleniu občianskych práv francúzskym a nemeckým Židom, argumentuje, že „všetko, z čoho sú Židia obviňovaní, je spôsobené politickými podmienkami v ktorých v súčasnosti žijú, a každá iná skupina ľudí, ktorá by žila v rovnakých podmienkach, by bola vinná z identických chýb“.¹⁵² Dohm bol presvedčený, že keďže Žid je najprv človek a až potom Žid, zrovnoprávnenie jeho postavenia z neho urobí rovnako dobrého občana ako je ktokoľvek iný. Ale bolo tomu skutočne tak? Proti emancipácii Židov nezaznievali len teologické argumenty, mnoho Dohmových a Mendelssohnových súčasníkov bolo presvedčených o tom, že Židia majú toľko chybných vlastností, že ich žiadne občianske práva nezachránia. V pozadí týchto argumentov stála myšlienka, že to nie je judaizmus, ktorý zo Židov urobil ľudí neschopných zlepšenia, ale že sa takými jednoducho narodili.

V čase, kedy Marr hľadal nové pomenovanie pre nenávisť voči Židom, už nevystupoval proti Židom ako kresťan, ale ako Nemec. Marr svoju ideológiu rasovej nenávisti artikuloval v dvoch po sebe napísaných pamfletoch, nesúcich príznačné názvy *Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum: Vom nicht confessionellen Standpunkt aus betrachtet* a *Wählet*

¹⁵¹ LAQUEUR, *Měníci se tvář antisemitismu*, s. 71.

¹⁵² Christian Wilhelm DOHM, Concerning the Amelioration of the Civil Status of the Jews, in *The Jew in the Modern World: A Documentary History*, zost. Paul MENDES-FLOHR – Yehuda REINHARZ, New York – Oxford : Oxford University Press, 1995, s. 31.

keinen Juden! Der Weg zum Siege des Germanenthums über das Judenthum. Ein Mahnwort an die Wähler nichtjüdischen Stammes aller Confessionen. Marr emancipáciu prezentoval ako istý krok k židovskej dominancii, ako politickú poistku židovského ekonomického vykorisťovania. Z formálnej i obsahovej stránky pamfletov je zrejmé, že Marr využíval antisemitské nálady k vlastným politickým cieľom. Marr v rovnakom roku ako napísal spomínané pamflety (1879), založil Antisemitskú ligu (Antisemiten-Liga). Tá bola nielen prvou nemeckou organizáciou nesúcou označenie antisemitská, ale zároveň prvou organizáciou, v ktorej antisemitizmus slúžil politickým cieľom. Politizácia a inštitucionalizácia sú pritom dôležitými znakmi, ktoré odlišujú rasový antisemitizmus od tradičnej, predovšetkým nábožensky motivovanej nenávisti voči Židom. Marr bol presvedčený, že emancipácia urobila nemeckých Židov silnejších a mocnejších ako kedykoľvek predtým. Keďže podľa Marra nebola podstata konfliktu medzi Nemcami a Židmi náboženská, ale národná a rasová, integrácia resp. asimilácia Židov nemohla nič zmeniť. Inými slovami, konverzia síce mohla Židom pomôcť stať sa kresťanmi, Nemcami sa ale nikdy stať nemohli. Už z názvov obidvoch pamfletov je zrejmé, že podľa Marra boli Židia a Nemci v nelútostnom konflikte. Aby však Nemci nad emancipovanými Židmi zvíťazili, potrebovali účinnejšie a presnejšie nástroje. K tomu bolo podľa Marra nutné inštitucionalizované politické úsilie, a to v rámci politických strán a rôznych k politickej agitácii vytvorených organizácií a asociácií. Politické protižidovské presvedčovanie malo samozrejme pokračovať aj v novinách.¹⁵³

Pri spätnom pohľade na rezervovaný vzťah osvietencov k Židom, nie je radikálnejší postoj Wilhelma Marra, ktorý v humanizmus ani princípy individualizmu neveril, až takým veľkým prekvapením. Marr reprezentoval tých, ktorí neverili v existenciu Nemca židovského pôvodu a vylučovali možnosť, že by Žid mohol byť dobrým a cteným občanom. Pre Marra predstavovalo vyčlenenie Židov z nemeckej spoločnosti istotu, ktorú emancipácia podkopala. Povedané slovami Zygmunda Baumana, „[v]o Francúzsku, Nemecku a Nemeckom ovládanej časti

¹⁵³ Richard S. LEVY, *Antisemitism in the Modern World: An Anthology of Texts*, Lexington, Mass.: D.C. Heath, 1991, s. 75-76. Viac k Wilhelmovi Marrovi pozri Moshe ZIMMERMANN, *Wilhelm Marr: The Patriarch of Antisemitism*, Studies in Jewish history, New York: Oxford University Press, 1986.

Rakúska-Uhorska bola reálna pravdepodobnosť, že sa všetci Židia, skôr či neskôr ‚socializujú‘, alebo ‚budú socializovaní‘ na Nežidov, a teda sa stanú kultúrne neodlíšiteľnými a spoločensky neviditeľnými. Pri neprítomnosti starých zvykových a právne zakotvených praktík segregácie sa táto absencia viditeľných znakov rozdielnosti mohla javiť iba ako ekvivalent samotného vymazania hranice“. ¹⁵⁴ Antisemiti verili, že hranice medzi Židmi a Nežidmi treba vybudovať nanovo. Z predchádzajúcich riadkov je zrejmé, že medzi tradičnými protižidovskými náladami a modernými variantmi antisemitizmu je veľa spoločných ale i rozdielných znakov. Tým pravdepodobne najdôležitejším spojovacím článkom je spomínaná nelogickosť protižidovských postojov, ako sme to pozorovali v prípade Trachtenbergovho teologického a Baumanovho pojmového Žida. Tradičný *Judenhass* mal svoje korene v snahe kresťanskej cirkvi zaistiť si dominantné postavenie, a tým pádom bol priamo namierený proti judaizmu. Moderný antisemitizmus sa považoval za prekonanie tradičného (a nedokonalého) antijudaizmu. Rasový antisemitizmus nereagoval na rozdiely medzi Židmi/židmi a Nežidmi/kresťanmi, ale na hrozbu, že obidve predtým vyhranené skupiny môžu splynúť v jeden celok. Povedané inak, pre Marra a novodobých antisemitov bola židovská viera druhotným problémom, tým prvotným bola hroziaca integrácia a asimilácia židovskej menšiny. „Človek najprv je a až potom koná; nech spraví čokoľvek, nemôže zmeniť to, čím je. Toto je zhruba filozofický základ rasizmu“. ¹⁵⁵

1.3. ANTISEMITIZMUS V SLOVENSKOM HISTORICKOM KONTEXTE

Cieľom predchádzajúcej podkapitoly bolo teoreticky vymedziť pojem a samotný fenomén antisemitizmu. Moderná, rasovou teóriou podložená nenávisť voči Židom je totiž najčastejšie uvádzaná ako pôvodca tragédie holokaustu. Pretože sa ale chcem vyhnúť retrospektívnemu vysvetľovaniu dejín, musím problematiku antisemitizmu skúmať v širšom historickom kontexte – je možné na príklade Slovenska poukázať na kontinuitu v protižidovskom cítení?

¹⁵⁴ BAUMAN, *Modernosť a holokaust*, s. 97.

¹⁵⁵ Tamže, s. 98.

Predtým ale ako budem na túto otázku hľadať odpoveď, vrátim sa ešte raz k definícii antisemitizmu. Za antisemitské považujem tie prejavy, ktoré sú namierené voči Židom – nie na základe toho, čoho sa ako jednotlivci dopustili alebo mali dopustiť, ale jednoducho preto, že sú Židmi. Vychádzam pritom z klasickej poučky amerického psychológa Gordona Allporta, ktorý (negatívny) predsudok definuje ako „odmietavý alebo nepriateľský postoj k človeku, ktorý patrí do určitej skupiny, a to len preto, že do tej skupiny patrí, a preto sa predpokladá, že má nežiaduce vlastnosti, pripisované danej skupine“.¹⁵⁶

Slovenské národné obrodienie chápem ako „proces zamýšľanej zmeny statusu kolektivity s nedostatočným vedomím spolupatričnosti prostredníctvom reidentifikácie“.¹⁵⁷ Tento proces na Slovensku začal v priebehu osemdesiatych rokov osemnásteho storočia, keď Anton Bernolák predstavil prvý návrh slovenského pravopisu. Trvalo však viac ako pol storočia, kým začali vzdelanci Horného Uhorska hlásať existenciu slovenského národného celku.

Prečo je ale vlastne národné obrodienie dôležité pre pochopenie antisemitizmu, respektíve slovensko-židovských vzťahov? Tibor Pichler poukázal na to, že cieľom obrodeneckých snáh bolo presadiť existenciu akéhosi staronového národa. Národovci prezentovali národ ako niečo prirodzené, a to najmä v protiklade k štátu, zároveň sa však usilovali etnickú kolektívitu obrodiť. Obrodenecký proces pritom najčastejšie prebieha prostredníctvom národného príbehu, prerozprávanej národnej histórie, mýtu, či s pomocou novovytvoreného spisovného jazyka. Pichler hovorí o tom, že etnický nacionalizmus sa prejavuje romantickým myslením, ktoré nazýva horlením alebo entuziazmom. Konštatuje sa pritom stav, v ktorom sa daná jazykovo-kultúrne definovaná spoločnosť nachádza – a tento stav je pre obrodencov zdrojom nespokojnosti. Pichler si všíma spojitosť medzi etnickým entuziazmom a emóciou rozhorčenia, ktorá „vzniká v napätí medzi vlastným my a cudzím oni. Faktor nepriateľského cudzieho má do istej miery konštitutívnu funkciu, ktorá podnecuje

¹⁵⁶ Gordon W. ALLPORT, *The Nature of Prejudice*, New York: Basic Books, 1979, s. 7.

¹⁵⁷ Tibor PICHLER, Národ, národnosti, štát: O politike etnického entuziazmu, in *Historický časopis*, roč. 54, 2006, č. 4, s. 570.

porovnávanie sa a vedie ku kryštalizácii vedomia kolektivity, ktorá sa ocitla pod tlakom a reaguje prostredníctvom vzdelancov schopných predložiť novú interpretáciu kolektivity národa“.¹⁵⁸

Koncepcia kolektívneho „my“ a „oni“, či presnejšie „my“ verzus „oni“, použitá v národných súradniciach, pomáha pri (re)identifikácii pospolitosti už tým, že hovorí, kým nie sme. Zjednodušene povedané, podľa tejto koncepcie sme „my“ minimálne tým, že nie sme „oni“. Príkladom tlaku, o ktorom píše Pichler, môže byť nižšie diskutovaná maďarizácia, ktorá bola katalyzátorom slovenských obrodeneckých snáh. Maďarská elita, zovšeobecňovaná do maďarského národa, bola v očiach slovenských vzdelancov vonkajším nepriateľom. Vnútní nepriatelia boli „odrodilci“, renegáti, ktorí sa odklonili od národa, ku ktorému „pôvodom“ patria“.¹⁵⁹

Je zrejmé, že pre slovenských národovcov bola maďarská šľachta tým prvotným nepriateľom, na ktorého nielen reagovali, ale voči ktorému sa aj definovali. Ako ukážem v nasledujúcej časti, v procese konštruovania slovenskej národnej identity sa pri formovaní kolektívneho „my“ nepočítalo ani so židovskou menšinou a Židia boli viac-menej automaticky zaradení medzi „tých druhých“. V ďalšej časti sa pozriem na vplyv formovania slovenského národného povedomia na vzťah slovenskej (etnickej) majority k židovskej minorite. V účasti na vytváraní slovenského národa bránili Židom dva spolu súvisiace faktory: jazyk a promaďarská orientácia. Vo vzťahu slovenskej väčšiny, ktorá nie vždy rozumela „učeným rečiam“ národných vzdelancov, k židovskej minorite však svoju úlohu zohrali aj protižidovské, judeofobné stereotypy.

Základným nástrojom slovenských obrodeneckých snáh bol jazyk. Prvý návrh slovenského pravopisu vydal v roku 1787 Anton Bernolák, jeden zo študentov kňazského generálneho seminára, ktorý na bratislavskom hrade zriadil Jozef II. Bernolákove jazykové reformy nesúviseli iba s etnickým cítením tohto rímskokatolíckeho kňaza a jazykovedca, ale najmä so snahou preložiť Bibliu do hovorového jazyka v Hornom Uhorsku. Protestanti, ktorí až

¹⁵⁸ Tamže, s. 572.

¹⁵⁹ Tamže, s. 572.

do sedemnásteho storočia tvorili podstatnú väčšinu slovenského obyvateľstva, používali českú Kralickú bibliu. Napokon aj z tohto blízkeho vzťahu medzi českými a slovenskými evanjelikmi pramení používanie českej bibličtiny, jazyka Kralickej biblie, slovenskými protestantmi. Katolícki duchovní, ktorí po tridsaťročnej vojne opätovne získali väčšinové postavenie, vysluhovali latinské omše, kázali ale v bežných jazykoch – vo veľkých mestách zväčša po maďarsky alebo po nemecky, v menších mestách v slovenských nárečiach. Bernolák bol lojálny k multietnickému Uhorsku a prijatie úradného jazyka vnímal ako nutnú súčasť fungovania rečovo nejednotného štátu. Nepresadzoval myšlienku samostatného slovenského národa, zastával však princíp „rovnoprávnosti a rešpektovania rôznych jazykov kráľovstva. Celú svoju činnosť zasvätil povzneseniu materinského jazyka a záujmu o minulosť svojho etnika“.¹⁶⁰

Prekonanie bernolákovského etnického cítenia a vznik národnej identity úzko súviseli s nemeckým kultúrno-jazykovým nacionalizmom osemnásteho storočia. Dosah nemeckého myslenia na slovenské reálie dokazuje skutočnosť, že prvými hlásateľmi konceptu národa (na jazykovom základe) boli absolventi univerzity v Jene, profesor bratislavského evanjelického lýcea Juraj Palkovič a jeho žiak, evanjelický kňaz a jazykovedec Ján Kollár. Ten národ vnímal ako zoskupenie ľudí na jazykovej báze, ako akúsi prirodzenú kultúrnu a jazykovú entitu. Kollár ale nikdy o samostatnom slovenskom národe neuvažoval. Pripúšťal však existenciu československého kmeňa, ktorý spolu s ruským, poľským a srbochorvátskym kmeňom radil do spoločného slovanského národa. Kollár mal ako evanjelický kňaz k českému protestantizmu (a jazyku českej Kralickej biblie) veľmi blízko. Bol zástancom jazykovo-literárnej jednoty na českej a slovenskej strane. Predstavoval si, že by slovenský ľud prijal český jazyk, ktorý by bol obohatený o slovenské jazykové prvky. Posun vo vývoji slovenského nacionalizmu však viac ako snahy Kollára s Šafárikom o kompromis s českými intelektuálmi v otázke „československého jazyka“ ovplyvnilo oddelenie „natio od pojmu patria. Na rozdiel od slovenských vzdelancov v predchádzajúcom období nepociťoval potrebu oddanosti natio

¹⁶⁰ Peter BROCK, *Slovenské národné obrodenie 1787-1847: K vzniku modernej slovenskej identity*, preložila Dagmar KROČANOVÁ-ROBERTS, Bratislava: Kalligram, 2002, s. 37.

hungarica, ktoré pozostávalo len z uhorskej vládnucej vrstvy. Kollárov národ bol komunitou ľudí, ktorí hovorili rovnakým jazykom ako on. Táto komunita nemala nič spoločné so štátom v politickom význame a nevymedzovala sa územne. Jej záštitou nebolo právo a historické dokumenty, ale právo každého človeka vyznávať vernosť skupine, s ktorou ho spájajú zväzky srdca. Štát bol umelým výtvorom. Človek ho vytvoril s ohľadom na praktické potreby. Národ vznikol organicky. Bol prirodzeným dielom, ktoré Boh vytvoril pre ľudí ako súčasť svojho zámeru“.¹⁶¹

Pichler poznamenáva, že Kollárova slovanská vzájomnosť je prejavom apolitického slovanského kultúrneho nacionalizmu, ktorý v rámci mnohonárodnostného Uhorska bráni jazyk a kultúru slovenskej etnickej skupiny. Súčasne ale slovanský kultúrny nacionalizmus hlása existenciu slovanského národa.¹⁶² Pre mnou hľadaný posun od slovenského etnického cítenia k národnej identifikácii, je Kollárovo chápanie národa v jazykovo-kultúrnych (a nie politických) súvislostiach kľúčové. Národ, ktorý vychádza z jazykového a kultúrneho základu totiž hranice štátov presahuje. Kollárov koncept národa bol na Uhorsku nezávislý.

Nastupujúca mladá generácia štúrovcov si osvojila Kollárov koncept národa, ktorého hranice sa môžu, ale nemusia zhodovať s politickými hranicami štátov. V otázke slovanskej vzájomnosti však Štúr Kollára prekonal, keď v zmysle „jednoty v rozmanitosti“ dokázal v spise *Nárečja slovenskuo alebo potreba písania v tomto nárečí* „samostatnosť slovenčiny ako slovanského jazyka a zdôvodnil potrebu kodifikovať slovenský spisovný jazyk ako atribút rodiaceho sa slovanského národa“.¹⁶³ Pripravenosť Štúra opustiť Kollárov československý jazykový rámec nepramenila ani tak z názoru na rozdielnosť slovenského a českého jazyka, ale z presvedčenia o samobytnosti slovenského národa. Kodifikáciu slovenského jazyka na stretnutí bratislavského lýcea vo februári roku 1843 vnímal práve v kontexte posunu od etnického k

¹⁶¹ BROCK, *Slovenské národné obrodzenie 1787-1847*, s. 50-51.

¹⁶² Pozri Tibor PICHLER, *Národovci a občania: O slovenskom politickom myslení v 19. storočí*, Bratislava: Veda, 1998, s. 16-22.

¹⁶³ Emil HORÁK, Štúrov spis *Nárečja slovenskuo alebo potreba písania v tomto nárečí* v aktuálnom slovanskom kontexte, in *Slavica Slovaca*, roč. 38, 2003, č. 2, s. 97.

národnému cíteniu, posilnenom obavami z rastúcej maďarizácie a pocitom opustenosti zo strany Viedne. Prijatá spisovná slovenčina nebola presnou replikou stredoslovenského nárečia, tak ako ani bernolákovčina nebola presnou kópiu dialektu západného Slovenska. Vychádzala síce z nárečia z oblasti Liptova a Zvolena, obsahovala však mnohé západoslovenské a české jazykové prvky.

Načrtnutý vývoj slovenského etnického a národného cítenia poukazuje na súvislosť medzi slovenskou kolektívnou identifikáciou a jazykovou otázkou. Z pohľadu formovania slovenského národného povedomia sa jazyk stal dôležitým faktorom, ktorý určoval, kto vlastne „prebúdajúci sa“ národ tvorí. Akúsi akceleračnú úlohu v národnej identifikácii hrala snaha Budapešti vytvoriť z mnohorečového Uhorska jednorečové. Panovníkova snaha o centralizáciu monarchie prostredníctvom nemeckého úradného jazyka podnietila maďarskú *natio hungarica* k presadzovaniu maďarčiny ako oficiálneho jazyka uhorskej časti ríše. Snaha nahradiť viacrečové Uhorsko jednorečovým následne vyburcovala časť slovenských vzdelancov k úsiliu o jazykové a kultúrne obrodenie slovenského etnika.

Ako ale na tom boli v Hornom Uhorsku Židia? Tolerančným patentom z januára 1782, pôvodne určeným Dolnému Rakúsku, potvrdil Jozef II pre Židov náboženskú slobodu, rovnako ako predtým pre protestantov a ortodoxných kresťanov. Jozef II týmto reformným krokom usiloval o reštrukturalizáciu hospodárskeho života Židov a preorientovanie židovskej kultúry,¹⁶⁴ sám to vyslovil nasledovne: „Naším cieľom je urobiť židovský národ užitočný a prospešný pre štát, a to predovšetkým prostredníctvom lepšieho vzdelania, osvety pre ich mládež, rovnako ako ich nasmerovaním k vede, umeniu a remeslám“.¹⁶⁵

Jozefova reformná politika umožnila Židom zriadiť si vlastné základné a stredné školy, ktoré vyučovali nemecký jazyk, matematiku, zemepis a etiku. Po prvý raz mohli Židia vzdelávať svoje deti aj v kresťanských základných a stredných školách a na štátnych vysokých školách.

¹⁶⁴ Hillel J. KIEVAL, *The Making of Czech Jewry: National Conflict and Jewish Society in Bohemia, 1870-1918*, Oxford: Oxford University Press, 1988, s. 5.

¹⁶⁵ Pozri JOSEPH II, Edict of Tolerance, in *The Jew in the Modern World*, zost. MENDES-FLOHR – REINHARZ, s. 37.

Navyše, Tolerančný patent zaručoval Židom právo slobodne vykonávať všetky povolania, a to vrátane poľnohospodárskych prác. V súlade s Jozefovou snahou o centralizáciu ríše prostredníctvom nemeckého úradného jazyka bolo Židom uložené viesť svoje účtovné knihy len v nemeckom jazyku.¹⁶⁶ Bolo to dôsledkom tohto Tolerančného patentu, z neho vyplývajúcich povinností vyučovať židovské deti v nemeckom jazyku a viesť účtovné knihy v nemčine, ale aj s pomocou nadväzujúcich reformných zákonov, že väčšina Židov Habsburskej monarchie postupne prijala nemecký jazyk.

Smrťou Jozefa II v roku 1790 došlo k prerušeniu emancipačnej politiky Habsburskej monarchie voči Židom, a to až do roku 1848. K odstráneniu zvyšných diskriminačných opatrení voči Židom došlo v nasledujúcich osemnástich rokoch – v roku 1849 bola habsburským Židom umožnená sloboda pohybu (*Freizügigkeit*), mohli slobodne uzatvárať manželstvá, získať zamestnanie vo verejných úradoch, zrušené boli aj židovské getá a diskriminačná tolerančná daň. Konečná emancipácia z roku 1867 nakoniec Židom umožnila vlastniť a najímať si pôdu a formálne z nich urobila rovnoprávných občanov monarchie, ktorí mali rovnaké politické, hospodárske i občianske práva ako kresťania.

Väčšina maďarských politických elít podporovala emancipáciu Židov a táto určitá podpora (aj keď nie celkom nezištná) posmelila uhorských Židov k neskoršiemu osvojeniu si maďarského jazyka. Nebol to len legendárny Lajos Kossuth, ale aj József Eötvös alebo Ferenc Deák, ktorí v Židoch rozpoznali užitočných maďarizátorov a ekonomických modernizátorov.¹⁶⁷ A tak, ak boli habsburskí Židia na konci osemnásteho storočia vyzvaní k prijatiu nemeckého jazyka, na konci devätnásteho storočia prijala väčšina uhorských Židov (aj) maďarský jazyk. Postoj maďarských elít k Židom dokazuje aj prudký demografický nárast židovskej populácie v Uhorsku. Kým na začiatku devätnásteho storočia žilo v Uhorsku 127 000 Židov, o štyridsať rokov neskôr ich bolo 241 000 a v roku 1890 vzrástol počet židovských obyvateľov Uhorska na

¹⁶⁶ Tamže, s. 39.

¹⁶⁷ Ezra MENDELSSOHN, *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*, Bloomington: Indiana University Press, 1983, s. 88-89.

713 000.¹⁶⁸ Tento nárast by nebol možný bez istej otvorenosti maďarských predstaviteľov voči Židom, a to ako tým už v Uhorsku usadeným, tak prisťahovalcom z českých zemí, ale predovšetkým z Poľska a Ruska. Spomínaná otvorenosť maďarských elít voči Židom však nevychádzala ani tak z lásky k Židom, ako práve z predpokladanej prospešnosti Židov pre Uhorsko. Pre samotných uhorských Židov bola maďarizácia rozumovou záležitosťou. Väčšina maďarských politických lídrov im totiž výmenou za asimiláciu do maďarského národa ponúkala určitú ochranu pred protižidovskými náladami a politikami. Význam tohto, historikmi nazývaného „asimilačného kontraktu“, je zreteľný pri pohľade na vtedajšiu Viedeň, ktorú na konci devätnásteho storočia ochromil antisemitský starosta Karl Lueger.¹⁶⁹

Centralizačná politika Jozefa II vyvolala akúsi „reťazovú reakciu“ na strane maďarských a slovenských vzdelancov. Na jednej strane podnietila natio hungarica k tomu, aby presadzovala maďarský jazyk ako úradný jazyk Uhorského kráľovstva. Na druhej strane stupňujúca sa jazykovo-kultúrna maďarizácia posmelila slovenských vzdelancov k úvahám o vlastnom spisovnom slovenskom jazyku. Židia Horného Uhorska sa v priebehu devätnásteho storočia priklonili na stranu maďarského národa. To bolo výsledkom niekoľkých spolu súvisiacich faktorov. Po prvé, príťažlivosťou Budapešti, ktorá bola politickým, hospodárskym a kultúrnym centrom uhorskej časti duálnej monarchie. Po druhé, určitou toleranciou maďarských elít, ktorí v Židoch videli užitočných maďarizátorov a modernizátorov v etnicky nejednotnom Uhorsku. Po tretie, charakterom národného obrodzenia na Slovensku. Formovanie slovenského národného povedomia prebiehalo skôr proti ako za niečo. Inak povedané, presadzovanie spisovnej slovenčiny malo slovenskú pospolitosť vymedziť od maďarského národa. Z pohľadu obrodencov

¹⁶⁸ György OLÁH, *Ungarn, das Antlitz einer Nation*, Budapešť: 1941, citované v Anton ŠTEFÁNEK, *Slovenská vlastiveda III: Spoločnosť*, Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1944, s. 91.

¹⁶⁹ Pozri Victor KARÁDY, Identity Strategies Under Duress Before and After the Shoah, in *The Holocaust in Hungary: Fifty Years Later*, zost. Randolph L. BRAHAM – Attila PÓK, New York: Columbia University Press, 1997, s. 147-178. Podľa Leona Poliakov a Karl Lueger – rovnako ako jeho kresťansko-sociálna strana – neboli takí úspešní bez antisemitskej platformy. Pozri Leon POLIAKOV, *The History of Anti-Semitism: Suicidal Europe, 1870-1933*, preložil KLIN George, Philadelphia, Pa.: University of Pennsylvania Press, 2003, p. 24.

stáli Židia jednoznačne na strane Budapešti, neuvedomovali si však dôvody a príčiny promaďarskej orientácie uhorských Židov. Udržať túto „maďarskú kartu“ v povedomí väčšinového obyvateľstva sa darilo aj vďaka tomu, že na slovenských dedinách sa dalo jednoduchšie poukázať na miestneho Žida ako na vzdialenú maďarskú šľachtu. Na tomto mieste si však musíme uvedomiť ešte jeden dôležitý faktor, a to, že v nami sledovanom období boli obyvatelia Horného Uhorska (vzdelanci či nevzdelanci) pod silným maďarizačným tlakom. Inými slovami, vznikajúci slovenský národ čelil reálnej hrozbe, že sám bude asimilovaný – a nemal tak dostatok síl, aby asimiloval iné zložky.

Dôležitým faktorom, ktorý v období formovania slovenského národného povedomia ovplyvňoval vzťah slovenskej majority k židovskej minorite, boli protižidovské stereotypy. Význačnosť protižidovských stereotypov spočíva predovšetkým v tom, že na nich reagovala aj tá časť spoločnosti, pre ktorú národné koncepcie Antona Bernoláka, Jána Kollára či Ľudovíta Štúra boli príliš vzdialené. V tejto časti sa preto pozriem na v spoločnosti zaužívané predstavy o Židoch, a to pomocou slovenskej literatúry v období medzi koncom osemnásteho a záverom devätnásteho storočia.

Prvým literárnym dielom napísaným v slovenskom jazyku bol dvojzväzkový román René mládenca príhody a skúsenosti kňaza Jozefa Ignáca Bajzu z roku 1783. Bajza bol na začiatku literárnej tvorby prívržencom jozefinizmu a svojim cestopisným a mravopisným románom chcel „podať nie toľko vymyslené, ako skôr pravdivé obrazy panujúcich mravov“ na slovenských dedinách.¹⁷⁰ Ťažkopádny sloh, „zložité súvetia a slovosled na nemecký spôsob s prísudkom zvyčajne na konci vety“ však Bajzovi nedovolili predstaviť pútavý a zaujímavý román.¹⁷¹ Autorovi sa však v kontexte celospoločenskej kritiky podarilo vytvoriť niečo, s čím asi vopred nepočítal – typizovaný obraz Žida. Postava židovského krčmára Mojžiša je chamtivá, ziskuchtivá, prefíkaná. Henrich Jakubík, jeden z mála autorov, ktorí spracovávajú problematiku židovských postáv v slovenskej literatúre, vníma Bajzovu postavu Žida Mojžiša ako stávkou na istotu. Podľa Jakubíka

¹⁷⁰ Milan PIŠŮT a kolektív, *Dejiny slovenskej literatúry*, Bratislava: Obzor, 1984, s. 178.

¹⁷¹ Tamže, s. 179.

Bajza „[v]lastne iba zozbieral vekmi nahromadené ľudové povery, pseudokresťanské tézy a bezkontextové polopravdy, pričom zvýraznil údajné typické rysy židovskej povahy: lakomosť, prefíkanosť, bezcharakternosť a nepriateľský postoj k pospolitému slovenskému ľudu, motivovaný sociálno-náboženskými pohnútkami. Ak k tomu pridáme prvky fyziognómie, navodzujúce pocity odporu a 'nečistoty', dostaneme základný skelet postavy, na ktorý sa môžu podľa miery vkusu toho-ktorého autora nabaľovať ďalšie 'charakterotvorné' detaily (napr. reč postavy). Bajzovi sa, aj vďaka nedostatku konkurencie, podarilo vytvoriť akýsi archetyp – šablónu, ktorú jeho literárni dedičia využívali s väčšími či menšími obmenami celé desaťročia“.¹⁷²

Používanie tejto šablóny prerušil začiatok devätnásteho storočia a v ňom dominujúci klasicizmus. Ten radil spoločenskú novelu, vedľa umeleckej prózy a komédie, medzi nízke žánre a preferoval poéziu, predovšetkým však ódu, epos a tragédiu. Bajzom vytvorená šablóna Žida sa tak na stránky slovenských prozaických diel vrátila až s nástupom romantizmu. V matičných rokoch, predovšetkým v šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch devätnásteho storočia, dopomohol rozširovaniu typizovaného obrazu Žida obľúbený žáner ľudovýchovnej novely. Prívlastok ľudovýchovná je viac ako výstižný, takto označené literárne diela mali za úlohu vychovávať ľud, inými slovami, definovať problémy slovenskej spoločnosti, označiť vinníkov a ukázať na spôsob nápravy.

Z podstaty ľudovýchovnej prózy vyplýva, že národné koncepty slovenských vzdelancov plnili pre autorov tohto žánru funkciu akejsi didaktickej príručky. Priblížme si to opätovným pohľadom na Ľudovíta Štúra, jeho náhľadom na problémy slovenského ľudu a zodpovednosti Židov za ne. Štúr vo svojom vystúpení pred Uhorským snemom na sklonku roku 1847 označil za najväčší problém Slovákov materiálnu a morálnu chudobu. Vinníkom obojakej chudoby bolo stavovské zriadenie, zrušenie poddanstva bolo pre slovenský ľud jedinou možnosťou

¹⁷² Henrich JAKUBÍK, *Obraz židovstva v slovenskej klasicistickej a romantickej literatúre*, in *Zborník mladých filológov Univerzity Mateja Bela I: Materiály z I. konferencie mladých filológov UMB, Banská Bystrica 9. júna 1999*, Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, 1999, s. 203.

„poľahčenia a polepšenia jeho lósu“.¹⁷³ Štúr sa žaluje, že slovenský ľud má síce povinnosti, ale nezískal za ne žiadne práva. O čo viac, panstvú sa Slovákom odvdáčili tým, že „[h]rozne pálenice nastavali a krčmy rozmnožovali tak, že kde v jednej dedine 10 spolumajiteľov (komposesorov) bolo, desať krčiem sa vystavalo, do ktorých sa háved' zberby židovskej dostala, ktorá bez všetkého svedomia ľud lúpi a zodiera, aby veľké árendy zaplatiť mohla, takže najmä v hornej čiasťke vlasti našej, kde je zem neúrodná a moc židov i komposesorov, v moc obciach ľud celkom na mizinu vyšiel. Pustnú všade obce, židia opanúvajú sudcovskou exekúciou sedenia úbohého ľudu, ktorý sa z domu vyst'ahovať, od rodiny svojej a známych odobrať a do šíreho sveta sa pustiť musí, aby tam zomrel a zakapaľ“.¹⁷⁴

Ján Omris, ktorý k vydaniu Štúrových politických statí a prejavov vypracoval v roku 1954 vysvetlivky, uviedol, že „[z] tejto dlhšej vety je celkom jasné, že Štúr sa neobracia proti Židom ako takým bez rozdielu, ale len proti ich vykorisťovateľským typom, ktorí ako prenájomci druhých vykorisťovateľov, zemských pánov, hľadeli z ľudu vycicať nielen všetko prenájomné, pánom zaplatené, ale chceli sa ešte i obohatiť na úkor ľudu“.¹⁷⁵ Mohli by sme s J. Omrisom polemizovať, či Štúrove vyhlásenia voči Židom – krčmárom skutočne viac súviseli s jeho ťažením proti alkoholu a alkoholizmu ako s jeho antipatiou k Židom.¹⁷⁶ Z hľadiska slovensko-židovských vzťahov je však viac dôležité Štúrovo prepojenie Židov s panstvom. To predstavovalo Štúrom nenávidené stavovské zriadenie, spomínaného vinníka biedy slovenskej spoločnosti. Ak na jednej strane stál ožobráčený slovenský ľud, ktorý sa mal pod vplyvom národnárov pomaly prebúdzat' k obrane svojich jazykových a kultúrnych práv – a na protíľahlej

¹⁷³ Ľudovít ŠTÚR, Reči na uhorskom sneme, 21. decembra 1847, in *Dielo v piatich zväzkoch. Zväzok I. Politické state a prejavy*, Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1954, s. 346.

¹⁷⁴ Tamže, s. 350.

¹⁷⁵ Pozri *Dielo v piatich zväzkoch, Zväzok I, Politické state a prejavy*, Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1954, s. 410.

¹⁷⁶ Porovnaj Henrich JAKUBÍK, *Obraz židovstva v slovenskej klasicistickej a romantickej literatúre*, s. 205-206.

strane stála márnivá šľachta, ktorá slovenský ľud oberala o jeho majetok i vlastnú identitu, tak Židia (v Štúrovom podaní) stáli na „cudzej“ strane.

Rozporuplný pohľad na Židov prezentuje aj Jozef Miroslav Hurban, jeden z blízkych Štúrových spolupracovníkov. Na jednej strane si v novele Prítomnosť a obrazy zo života tatranského z roku 1844 všíma „existenciu pozoruhodných paralel medzi historickým osudom židov a situáciou Slovákov“, na druhej strane v jeho o deväť rokov novšej novele Slovenskí žiaci vykresľuje Židov ako obeť pogromov, za ktoré si ale v konečnom dôsledku môžu sami.¹⁷⁷

Jakubíkov rozbor židovských postáv v ľudovýchovných novelách vychádza z diela Jonáša Záborského Dva dni v Chujave, próz Jedlovský učiteľ od Mikuláša Štefana Ferienčíka a Bohdanice a jej učiteľ od Andreja Seberínyho. Jakubík si v uvedených prózach všíma niekoľko nápadných podobností: dej sa spravidla odohráva v slovenskej dedine a literárnemu námetu dominuje konflikt medzi dedinským „my“ a cudzími „oni“, kde „oni“ predstavuje nepriateľské panstvo. Neveľkú ale kľúčovú postavu má v dielach postava židovského krčmára, prípadne židovského zbohatlíka. Táto postava je vždy lakomá a neúprimná voči slovenskému ľudu. Navyše, židovské nepekne charakterové vlastnosti dopĺňa ich fyzická odpudivosť, nečistota, špinavosť. Protikladom stereotypnej postavy Žida je novodobý národný hrdina, zväčša kňaz alebo učiteľ, ktorý je obdarovaný všetkými cnosťami – dobrotou, múdrosťou, pracovitosťou, skúsenosťou, nábožnosťou a samozrejme, národným cítením. Napriek tomu, že židovské postavy, prisluhovači cudzej moci, slovenský dedinský ľud ožobračujú materiálne i morálne, k skutočnému konfliktu nikdy nedochádza. Jakubík si v tejto súvislosti všíma menšinové postavenie nepriateľských židovských postáv a ich beznádejný odpor.¹⁷⁸

Prvým významným vybočením v stereotypnom zobrazovaní židovských postáv predstavujú Listy Židom uverejňované slovenským politikom a publicistom Viliamom Paulinym-Tóthom v Národných novinách v období medzi koncom októbra a polovicou decembra 1871.

¹⁷⁷ Tamže, s. 206-207.

¹⁷⁸ Pozri Henrich JAKUBÍK, Funkcia židovských postáv v žánri ľudovýchovnej prózy, in Zborník mladých filológov Univerzity Mateja Bela II, Banská Bystrica: FHV UMB, 2001, s. 181-185.

Pauliny-Tóth sa v listoch snaží presvedčiť Židov, aby sa v národnostnom konflikte spojili so Slováckmi. (S podobnou zmysle sa vyjadruje aj František Vítězoslav Sasinek, nemenej významná postava slovenskej literatúry). Napriek týmto prvotným snahám o získanie si židovských obyvateľov, k výraznému posunu vo vnímaní Židov slovenskými spisovateľmi a politikmi nedochádza. Naopak, Svetozár Vajanský typizáciu židovských postáv na konci devätnásteho storočia vyostriť, keď v románoch Letiace tiene a Pustokvet prisúdil Židom démonické vlastnosti a obvinil ich z úpadku slovenského obyvateľstva.

Jakubíkom analyzovaný typizovaný obraz Žida v slovenskej literatúre zapadá do vyššie spomínanej koncepcie teologického či pojmového Žida. Stereotypná postava Žida bola najčastejšie bezcharakterná, chamtivá, lenivá a nepriateľská voči kresťanom. Židom prisudzované rozporuplné vlastnosti sa nevylučovali, naopak, posilňovali nepriateľský obraz Žida. Javí sa, že tieto stereotypné obrazy sú priamym pokračovaním tradičného, judeofobného nazerania na židovskú komunitu. Ako už to uviedol citovaný Jakubík, Bajzom vytvorená šablóna židovskej postavy bola stávkou na istotu, pretože sa opierala o judeofobné a v spoločnosti zafixované predsudky o Židoch.

Predmetom tejto podkapitoly bolo skúmať antisemitizmus – v úvode definovaný ako negatívne predsudky voči Židom na základe kolektívnych stereotypov – v kontexte slovenského národného obrodzenia, čiže procese vytvárania národnej identity v historickom regióne Horné Uhorsko. Vychádzala som z Pichlerovej tézy o obrodení ako forme etnického nacionalizmu. Nositeľmi obrodeneckých myšlienok boli vzdelanci, ktorí, najmä pomocou príbehu či mýtu, presadzovali skupinovú príslušnosť. Najčastejším spúšťačom etnického nacionalizmu bol/je (skutočný či domnelý) pocit ohrozenia. V slovenskom prípade bola týmto motorom snaha o jazykovú centralizáciu Uhorska. Maďari a Židia hrali v slovenskom národnom príbehu (a tu opäť parafrázujem Pichlera) úlohu nepriateľského cudzieho, ktorí (aj keď nechtiac) pomáhali formovať skupinovú príslušnosť. Postavenie Židov ako „tých druhých“ bolo o to zložitejšie, že boli viac viditeľní ako (nielen spoločensky ale aj geograficky) vzdialená maďarská šľachta. Vydeleniu Židov z možnej účasti na kolektívnom „my“ napomáhala konštruovanie národnej

identity na jazykovom a protimaďarskom základe, ale – ako to ukázala posledná podkapitola – aj judeofobné stereotypy v spoločnosti.

1.3.1 ANTISEMITIZMUS V ČESKOSLOVENSKEJ REPUBLIKE

Zhruba dvadsať rokov trvajúca prvá Československá republika býva často označovaná ako „úspešná, vsuktku modelová demokracia väčšiny medzivojnového obdobia, s liberálnymi hodnotami a dobre fungujúcou ekonomikou“.¹⁷⁹ Práve demokratická forma vlády bola tým, čo z Československa robilo „veľkú výnimku v medzivojnovnej stredovýchodnej Európe“ a bezpečné miesto pre svojich viac ako 350 000 Židov.¹⁸⁰ Avšak rovnako ako samotné Československo, aj „československí Židia“ boli do istej miery konštruktom, ktorému chýbal historický predchodca. Vytvoreniu skutočného československého židovstva bránila nielen príliš krátka existencia prvého spoločného štátu Čechov a Slovákov, ale aj vnútorná roztrieštenosť židovských spoločenstiev žijúcich v hraniciach novej republiky.

Na pôde českých zemí, ktoré historicky patrili k rakúskej časti monarchie, a na území bývalej Podkarpatskej Rusi a Slovenska, spadajúcej pôvodne pod správu Budapešti, sa totiž rozkladali tri rozdielne židovské komunity. (Žiadna z týchto komunít však nebola vnútorne homogénna.) Zjednodušene povedané, kým Židia českých zemí patrili svojou vysokou mierou akulturácie, urbanizácie a tiež sekularizácie k príkladom západoeurópskeho židovstva, podkarpatskí Židia boli typickou ukážkou východoeurópskeho typu židovstva. Tí sa vyznačovali nízkou akulturáciou v okolitej spoločnosti, udržiavaním jazyka jidiš a dodržiavaním prísnych pravidiel náboženskej ortodoxie. Slovenskí Židia sa nielen geograficky nachádzali niekde medzi týmito dvoma táborami. Na jednej strane boli na rozdiel od svojich českých súkmeňovcov značne religiózni, na druhej strane ale na rozdiel od podkarpatských Židov už len málo hovorili jazykom jidiš a oveľa viac preberali nemecký, či neskôr maďarský jazyk.

¹⁷⁹ *The Jews in the Modern World: A History since 1750*, zost. Hilary L. RUBINSTEIN, London: A Hodder Arnold Publication, 2002, s. 164.

¹⁸⁰ MENDELSSOHN, *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*, s. 131.

Problémom medzivojnového slovenského židovstva však nebolo primárne to, že v sebe táto komunita zahŕňala prvky západoeurópskeho i východoeurópskeho židovstva, a tým sa stala vnútorne nejednotnou, a tak aj zraniteľnejšou voči prípadnému útoku zvonka. Z pohľadu väčšinovej slovenskej spoločnosti sa ako oveľa ťažšie stráviteľný fakt javila už načrtnutá sporná otázka židovskej identity. Bolo naivné si myslieť, že slovenskí Židia, ktorí boli v priebehu devätnásteho storočia najčastejšie prezentovaní ako nositelia maďarského útlaku, budú v novom štáte akceptovaní ako rovnocenní Slováci. Ako hlásala dobová protižidovská propaganda, „Židia mohli byť dobrými dane platiacimi občanmi ČSR, mohli byť obyvateľmi Slovenska, ale, a to aj vzhľadom na vysoké percento ortodoxných, nemohli byť dobrými Slovákmi“.¹⁸¹ Sčítania ľudu z rokov 1921 a 1930 prezrádzajú, že pochybnosť o slovenskej národnej identite mali aj samotní Židia.

Prvé sčítanie ľudu sa v Československu uskutočnilo v roku 1921 a pre Židov bolo už tým výnimočné, že sa v ňom po prvýkrát mohli vysloviť ako príslušníci židovskej národnosti. Ak budeme dôverovať oficiálnym údajom, tak v roku 1921 žilo na území Československa 354 342 obyvateľov židovského vierovyznania, čo predstavovalo asi 2,3% podiel na celkovom obyvateľstve republiky. Z tohto celkového počtu ich potom približne 38%, počtom 135 918, žilo na území Slovenska. Nadpolovičná väčšina (54,3%) z nich využila možnosť zvoliť si židovskú národnosť, ďalších 22,3% sa prihlásilo k národnosti československej, 16,5% k národnosti maďarskej a 6,7% k národnosti nemeckej. Keď si uvedomíme, že väčšina slovenských Židov hovorila medzi sebou po maďarsky, je zrejmé, že svoju „[n]árodnosť si zvolili vzhľadom na svoju náboženskú (ortodoxnú) i kultúrnu orientáciu a bez ohľadu na svoju materinskú reč“.¹⁸² Ak tieto údaje porovnáme so sčítaním obyvateľstva v roku 1930, nenájdeme nejaké priepastné rozdiely. Celkový počet Židov sa v tomto roku odhadoval na 356 830, z toho na Slovensku ich žilo

¹⁸¹ Katarína HRADSKÁ, Postavenie Židov na Slovensku v prvej Československej republike, in *Emancipácia Židov - antisemitizmus - prenasledovanie v Nemecku, Rakúsko-Uhorsku, v českých zemiach a na Slovensku*, zost. Jörg K. HOENSCH – Stanislav BIMAN – Ľubomír LIPTÁK, Bratislava: Veda, 1999, s. 132; Pozri tiež *Slovák*, 21. júla 1938, s. 9.

¹⁸² Tamže, s. 131.

približne 136 736. Za deväť rokov od posledného sčítania obyvateľstva sa počet Židov hlásiacich sa k československej národnosti zvýšil na Slovensku o desať percent (na 32,2%), počet Židov hlásiacich sa k židovskej alebo nemeckej národnosti zostal približne rovnaký (53,1% a 7,1%). Skutočnosť, že sa nadpolovičná väčšina na slovenskom území žijúcich Židov hlásila k židovskej národnosti však nesmieme automaticky spájať s myšlienkami sionizmu. Izraelský historik Ezra Mendelsohn sa domnieva, že vo všeobecnosti boli československí Židia v medzivojnovom období „nielen príliš akulturovaní alebo príliš ortodoxní na to, aby sa sionizmus stal významným faktorom, ale v zásade tiež príliš v bezpečí“.¹⁸³ Na príklade volebného úspechu Židovskej strany, ktorá síce vychádzala zo sionistických ideí, ale v priebehu svojho fungovania sa profilovala ako nadstranícka organizácia, a ktorá vo voľbách v roku 1921 získala približne polovicu všetkých židovských hlasov ukazuje, že príklon k židovskej identite bol v československých reáliách výsledkom akejsi „duchovnej dilemy“. Inými slovami, kým Masarykovo Československo Židom poskytovalo dostatočný pocit bezpečia, aby pre nich myšlienka emigrácie do Palestíny nebola natoľko lákavá ako napríklad pre poľských Židov, „mnohí akulturovaní a ortodoxní Židia, pravdepodobne nie príliš naklonení sekulárnemu židovskému nacionalizmu, volili Židovskú stranu, pretože verili v potrebu existencie silnej židovskej politickej organizácie, ktorá by v novom štáte presadzovala všeobecné židovské záujmy a pretože verili, že delikátna situácia československého židovstva si vyžadovala nezávislú politickú líniu skôr ako strátiť jednu národnosť na úkor druhej, alebo jednej nežidovskej strane na úkor druhej“.¹⁸⁴

Spomínaný relatívny pocit bezpečia ale neznamenal, že by sa z novej republiky vytratili prejavy protižidovských nálad, antisemitizmu, či občasných pogromov proti židovskej menšine. Sociológ Anton Štefánek, po druhej svetovej vojne rektor Slovenskej univerzity (dnešná Univerzita Komenského) v Bratislave, videl korene tzv. židovskej otázky na Slovensku vo vývoji židovskej i nežidovskej spoločnosti v Uhorsku. Štefánek sa domnieva, že enormný nárast počtu

¹⁸³ MENDELSSOHN, *The Jews of East Central Europe between the world wars*, s. 138.

¹⁸⁴ Tamže, s. 156.

Židov, ku ktorému došlo v priebehu osemnásteho a devätnásteho storočia v Uhorsku, bol spôsobený prívetivou a vypočítavou politikou uhorskej šľachty voči Židom. Slovanmi Štefánka, „[š]ľachtici opovrhovali Židmi, ale používali ich ako hospodárskych a politických činiteľov, kde len mohli. A naopak. Židia sa vedeli podľa potreby prispôsobovať hospodársky, národnostne, spoločensky všemohúcim pánom do takej miery, že ani solídni magnáti, tým menej schudobnení džentríci nevedeli bez Žida žiť“.¹⁸⁵ Podľa Štefánka ochota uhorskej šľachty využiť židovský potenciál a tiež pripravenosť Židov chopiť sa tejto príležitosti malo za následok židovskú dominanciu ako v obchode a priemysle, tak aj v slobodných povolaniach. Štatistické údaje dávajú Štefánkovi čiastočne za pravdu, v roku 1930 sa 60% zo všetkých slovenských Židov venovalo práve obchodu a priemyslu. Podľa Mendelssohna ekonomický profil slovenských Židov približne zodpovedal ich českým a moravským súkmeňovcom. Problém slovenských (a čiastočne aj podkarpatských) Židov bol ale v tom, že v ich prípade „židovská stredná a nižšia stredná hrala oveľa viditeľnejšiu úlohu v nepoľnohospodárskej ekonomike, rovnako v mestách ako na dedinách. [...] A tak, aj keď viac zaostalé východné regióny mali oveľa väčšiu židovskú pracujúcu triedu, židovský obchodník, veľkoobchodník a priemyselník bol v týchto oblastiach častejšie označovaný ako ‘dominujúci’ miestnemu hospodárstvu“.¹⁸⁶ Povzdych Antona Štefánka, že prakticky až do vzniku slovenského štátu bol obchod, priemysel a časť slobodných povolání v židovských rukách teda vychádza zo skutočných čísiel, veď napríklad ešte na konci tridsiatich rokov dvadsiateho storočia bolo 40% všetkých doktorov na Slovensku židovského pôvodu.¹⁸⁷ Štefánek si však neuvedomoval, že vysoké zastúpenie Židov v určitých povolaniach súviselo s tým, že etnickí Slováci nemali vlastnú početnú strednú (a vzdelanú) vrstvu. Práve táto skutočnosť čiastočne zavinila spomínanú „viditeľnosť“ Židov, ich výraznú dominanciu v určitých profesiách. Štefánek sa okrem spomínaného nerovnovážneho ekonomického profilu bližšie venuje ešte jednej záležitosti, a to už mnohokrát spomínanej spojitosti medzi Židom a krčmou.

¹⁸⁵ ŠTEFÁNEK, *Slovenská vlastiveda*, s. 91-92.

¹⁸⁶ MENDELSSOHN, *The Jews of East Central Europe between the world wars*, s. 145.

¹⁸⁷ Tamže s. 145.

V tej Štefánek videl prostriedok, ktorým Žid ovplyvňoval život vo svojom okolí, „[u]silovne pozoroval, čo sa deje na dedine a informoval vždy zavčasu a dôkladne žandárstvo, slúžneho, notára. Preto úrady rady dávaly hostinské licencie Židom. Krčma kedysi určovala verejnú mienku na dedine“. Pri porovnávaní židovských a nežidovských krčmárov došiel k úsmevnému záveru: „Vyšlo najavo, že kresťanskí krčmári nie sú lepší od židovských. Rozdiel je len v tom, že kresťanský krčmár pije zpravidla spolu so svojimi hosťmi, čo židovský nikdy nerobil“. Na záver tejto podkapitoly uvediem ešte jeden veľavravný citát Antona Štefánka ohľadom Židov na Slovensku: „Sú nábožensky prísni, žijú v endogamii a osihotenosti. Kresťanské obyvateľstvo ich nemá rado, upodozrieva ich dokonca i z rituálnej vražednosti, ale hmotná závislosť ľudu od Žida zamedzovala každý ostrejší výbuch židovskej xenofobie. Židia sa stýkajú so Židom v obchode, v kanceláriách advokátov a ambulatóriách lekárov [...] ale susedstvo nepestujú so sedliakmi, neberú účasť na národných a kultúrnych podnikoch slovenských. V minulosti patrili medzi najzúrivejších maďarizátorov“.¹⁸⁸

1.3.2. ANTISEMITIZMUS AKO OFICIÁLNA POLITIKA 1938-1945

Kým Československá republika býva označovaná ako demokratická, režim vojnovej Slovenskej republiky je rôzne spojovaný s prívlastkami typu fašistický (alebo klérofašistický), totalitný, autoritársky, alebo autoritatívno-totalitný či totalitno-autoritatívny. Politológ Lubomír Kopeček vidí hlavnú príčinu pojmovej (i obsahovej) neujasnenosti v tom, že vojnový režim „v žiadnom okamžiku svojej existencie nezískal trvalejšiu a stabilizovanejšiu podobu“.¹⁸⁹ Pomocou dvoch typologizácií totalitných a autoritatívnych režimov – jednu vypracoval Zbigniew Brzezinski spolu s Carlom Friedrichom a druhú Juan Linz – usudzuje, že režim vojnového štátu sa vyvíjal od budovania organicko-etatistického autoritárskeho režimu (v období medzi koncom roku 1938 a letom 1940), známeho z Dollfussovho a Schusniggovho Rakúska a Salazarovho Portugalska,

¹⁸⁸ ŠTEFÁNEK, *Slovenská vlastiveda*, s. 94.

¹⁸⁹ Lubomír KOPEČEK, Slovensko v éře první diktatury: politický režim a jeho proměny (1938/1939 – 1945), in *Politologický časopis*, 2004, roč. 9, č. 1, s. 24; Ivan KAMENEC, *Slovenský stát*, Praha: Anomal, 1992, s. 77.

k „defektnému“ totalitnému režimu (v období medzi salzburskými rokovaniami a druhou polovicou roku 1942). Od roku 1942 však dochádza k rýchlemu rozkladu režimu, čo znemožňuje presne klasifikovať systém, ktorý sa udržal pri moci až do vypuknutia Slovenského národného povstania. (Poslednú etapu, od septembra 1944 do jari 1945, Kopeček z analýzy vynecháva, a to kvôli nedostatočnej suverenite skúmaného štátneho celku).¹⁹⁰

Odhladnuc od toho, že sa v slovenskom štáte – najmä pre jeho krátke trvanie, ale aj kvôli nestabilnej vnútro politickej a medzinárodnej situácii – nikdy nepodarilo vybudovať ustálený režim, charakter jeho vlády bol vždy nedemokratický. Navyše, po celú dobu svojej existencie sa politika slovenského štátu opierala o jeden dôležitý pilier, ktorým bola protižidovská politika.

K výraznej zmene v prístupe štátnej moci k židovskej menšine pritom nedošlo až so vznikom slovenského štátu, ale už niekoľko mesiacov predtým. Hlinkova slovenská ľudová strana už v období autonómie Slovenskej krajiny využívala protižidovskú agitáciu k politickým cieľom. Ako presvedčivo ukázal Nižňanský, antisemitizmus sa po vyhlásení autonómie prejavil vo viacerých rovinách a rôznym spôsobom, či už to bolo pri oslavách vzniku autonómie, prostredníctvom ostrej protižidovskej propagandy, na protižidovských demonštráciách a samozrejme, prostredníctvom „prvého rozsiahleho protižidovského štátneho aktu násillia“, ktorým boli deportácie z novembra 1938.¹⁹¹ Navyše, aj keď v tomto období ešte nedošlo k prijatiu protižidovskej legislatívy, práve v tomto období začala vláda na protižidovskom zákonodárstve pracovať. Nižňanský v tejto súvislosti správne upozorňuje, že aj keď sa protižidovská politika autonómnej vlády môže zdať „neplánovaná, a teda aj chaotická [...] keď začne štát a jeho zákonodárne orgány, vláda a ostatné zložky výkonnej moci pripravovať zákony, ktorými chce regulovať hocijakú zo svojich minorít, resp. časť jej aktivít, okamžite začnú

¹⁹⁰ KOPEČEK, Slovensko v éře první diktatury, s. 4-26.

¹⁹¹ NIŽŇANSKÝ, *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*, s. 34.

fungovať isté mechanizmy, ktoré sú spustené prijímaním systémových, alebo len niektorých systematických opatrení“.¹⁹²

V riešení tzv. židovskej otázky, tak ako to už načala autonómna vláda, pokračovala vláda Slovenskej republiky. Formálne najvyšším dokumentom vojnovnej republiky bola ústavou z júla 1939. Tá hneď v preambule definuje vzťah národa a nového štátu nasledovne: „Slovenský národ pod ochranou Boha Všemohúceho od vekov sa udržal na životnom priestore mu určenom, kde s pomocou Jeho, od ktorého pochádza všetka moc a právo, zriadil si svoj slobodný slovenský štát“.¹⁹³ Formujúca sa slovenská národná identita 19. storočia bola založená na jazykovom a protimaďarskom vymedzení sa, čo v uhorskom kontexte logicky predpokladalo oddelenie natio od patria. V slovenskom štáte už táto podmienka neplatila. Naopak, psychológ Anton Jurovský v práci o národe a národnej povahe z roku 1943 kladie spoločný životný priestor medzi štyri základné atribúty národa. Vlastný jazyk, spoločná krv, respektíve rodové príbuzenstvo a spoločný duch – to sú potom zvyšné tri kľúčové znaky národa. Podľa Jurkovského Slováci všetky tieto podmienky spĺňali, a tak tvorili osobitný národ.¹⁹⁴

Podľa ústavy, menej ale v skutočnosti, bolo vyhlásenie slovenského štátu prejavom národnej vôle a božej prívetivosti. Vedľa slovenského národa rozoznávala ústava aj na slovenskom území žijúce národnostné skupiny. Deklarovala ich „právo kultúrne a politicky sa organizovať pod vlastným vedením“, udržiavať kultúrne styky so svojim národom a používať materinský jazyk v úradnom styku a na školách. Jedno zásadné obmedzenie tu však bolo, a to, že tieto práva platili len do tej miery, „nakoľko také isté práva v skutočnosti požíva i slovenská

¹⁹² NIŽŇANSKÝ, *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom*, s. 135. Pozri tiež *Židovská komunita na Slovensku: Obdobie autonómie, Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku*, zost. Eduard NIŽŇANSKÝ, Bratislava: Inštitút judaistiky Univerzity Komenského v Bratislave, 2000; Ivan KAMENEC, *Židovská otázka a spôsoby jej riešenia za autonómie Slovenska*, in *Nové obzory*, 10, 1968, s. 155-180; Ladislav LIPSCHER, *Ludácka autonómia – ilúzie a skutočnosť*, Bratislava: Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1957.

¹⁹³ *Slovenský zákonník*, 1939, ústavný zákon 185/1939 Sl. z.

¹⁹⁴ Anton JUROVSKÝ, *Slovenská národná povaha*, in *Slovenská vlastiveda II*, zost. Rudolf BEDNÁRIK, Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení, 1943, s. 339-340.

menšina na území materského štátu príslušnej národnostnej skupiny“.¹⁹⁵ Čo to ale znamenalo pre približne deväťdesiatistisícovú židovskú menšinu? Boli Židia samostatnou národnostnou skupinou? (Lebo ak áno, ako národnosť bez materinského štátu ani nemohli mať žiadne ústavou zaručené práva národnostných menšín.) Alebo to boli – z pohľadu štátu – Slováci židovského vierovyznania či etnického pôvodu? A čo potom ich údajne odlišné rodové príbuzenstvo?

Odpoveď na tieto otázky získame porovnaním dvoch oficiálnych vymedzení pojmu Žida. Prvá kodifikácia „Žida“ (z apríla 1939) vychádzala z náboženského princípu. Zjednodušene povedané, Židom bol príslušník izraelitského vierovyznania. Slovenský štát ale výrazne obmedzoval inštitút a význam krstu, keď Židov pokrstených po 30. októbri 1918 nepovažoval za kresťanov (čiže Nežidov). Títo pre štát „neskoro“ pokrstení zostávali Židmi. Tými boli tiež osoby bez vyznania, ktoré mali aspoň jedného rodiča židovského náboženstva a tí, ktorí so Židmi po dni účinnosti tohto vládneho nariadenia vstúpili do manželstva, či s nimi žili v partnerských zväzkoch. Prvá židovská kodifikácia ešte nepoznala pojem židovského miešanca, a tak za Židov označovala aj osoby, ktoré boli splodené v zmiešaných zväzkoch Židov a Nežidov.¹⁹⁶ Už z tejto prvej definície pojmu „Žid“ je zrejmé, že pôvodne jazyková identifikácia slovenského národného celku bola krátko po vzniku vojnového štátu pozmenená. O čo viac, v ústave deklarované právo voľne sa hlásiť k „svojej národnosti“ bolo do značnej miery falošné, pretože tým, kto národnosť určoval, neboli jednotlivci, ale štát.

Druhá kodifikácia „Žida“, zo septembra 1941, sa pokúsila rozdeliť slovenskú spoločnosť pozdĺž rasových hraníc. Podľa vládneho nariadenia O právnom postavení Židov – viac známom ako tzv. židovský kódex – bol Židom ten, „kto pochádza najmenej od troch podľa rasy židovských starých rodičov“. Židovským miešancom bol ten, kto „pochádza od dvoch podľa rasy židovských starých rodičov“. Pokus o rasové prekreslenie konceptu národa dokresľujú obmedzenia týkajúce sa zmiešaných manželstiev a sexuálnych stykov medzi Židmi a Nežidmi.

¹⁹⁵ *Slovenský zákonník*, 1939, ústavný zákon 185/1939, Sl. z.

¹⁹⁶ Tamže, nariadenie 63/1939, Sl.z.

Tzv. židovský kódex pod hrozbou trojročného väzenia a straty úradného a volebného práva zakazoval manželstvá medzi Židmi a Nežidmi, rovnako ako manželstvá medzi Židmi a židovskými miešancami. Vyšší, až päťročný trest hrozil tým, ktorí by mali vedomý mimomanželský pohlavný styk so Židom alebo Židovkou.¹⁹⁷ Považujem za dôležité však na tomto mieste pripomenúť, že tzv. židovský kódex, ktorý „židovskú otázku“ definoval ako rasový problém, bol vo svojej podstate súhrnom už vydaných a platných protižidovských opatrení.

Nariadenie O vymedzení pojmu Žid z apríla 1939 a nariadenie O právnom postavení Židov zo septembra 1941 poukazujú na význam konfesionalneho a biologického princípu v národnej identifikácii obyvateľov Slovenského štátu. Jazyková stránka, v porovnaní s obdobím slovenského národného obrodzenia, ustúpila v novom štáte do úzadia, ale nezmizla úplne. Výzva k poslovenčovaniu maďarsky znejúcich mien úradných činiteľov je jedným z príkladov, kedy sa materinskému jazyku dostával punc dôležitého atribútu národnosti. Napríklad Okresný notársky úrad v Topoľčanoch vysvetľoval v novembri 1941 maďarsky znejúce priezvisko topoľčianskeho vládneho komisára Ľudovíta Csápa v zmysle, že „sú veľký slovensky dejtelia a politici, ktorí si svoje rod. mena týmto pravopisom písali ako napríklad Pavel Országh a iní, a uňho to môže byť rodinnou tradíciou“.¹⁹⁸ Stigmatizácia Židov ako príslušníkov biologicky odlišnej, asimiláciou ani konverziou nenapraviteľnej rasy urýchlila vylúčenie Židov zo slovenskej spoločnosti. Marginalizácia Židov pritom začala ešte v čase slovenskej autonómie. V novembri 1938 nechala slovenská krajinská vláda, v reakcii na výsledky Viedenskej arbitráže – za ktorú mali byť úplne nelogicky zodpovední Židia – deportovať na odstúpené územie chudobných Židov a Židov bez československej štátnej príslušnosti. Bez ohľadu na to, že neskorším rozkazom mali byť za hranice deportovaní „iba“ Židia bez československého občianstva a bezdomovci, novembrová akcia „židovským občanom jasne signalizovala, že priestor autonómneho Slovenska prestáva byť pre nich bezpečným miestom“.¹⁹⁹

¹⁹⁷ *Slovenský zákonník*, 1941, nariadenie 198/1941, Sl.z.

¹⁹⁸ ŠA Nitra, pobočka Topoľčany, f. Okresný úrad Topoľčany, šk. 114, č. 1941/41 prez.

¹⁹⁹ KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 29.

V priebehu existencie vojnovkej republiky vyšli desiatky zákonov a nariadení, ktoré Židom postupne zobrali všetky hospodárske, náboženské, občianske a ľudské práva. Ešte pred vydaním tzv. židovského kódexu bol obmedzený počet Židov v slobodných povolaniach a tiež počet židovských lekárov. Židia boli postupne vylúčení z verejných služieb a židovskí vojaci boli preradení do pracovných táborov. Neskôr bola Židom určená pracovná povinnosť, odňali sa im cestovné pasy a ich živnosti a podniky sa likvidovali a arizovali.²⁰⁰

Deportácie židovského obyvateľstva, ktoré prebiehali od marca do októbra 1942 a neskôr po okupácii Slovenska nemeckou armádou, boli „riešením“ protižidovskej politiky autonómnej Slovenskej krajiny a Slovenskej republiky. Židia boli, rovnako ako v devätnástom storočí, označovaní za krčmárov, maďarizátorov a tých, ktorí ožobračovali slovenský ľud. Vykrádanie židovského majetku bolo pritom vysvetľované ako proces, pri ktorom sa Židmi nakradnuté vlastníctvo vlastne len vracia do pôvodných slovenských rúk. Pokus o stigmatizáciu Židov ako príslušníkov zlovestnej rasy uľahčil násilné vylúčenie Židov zo všetkých sfér spoločnosti. Bol ale holokaust naozaj logickým vyústením antisemitizmu? Či inak, bol antisemitizmus jedinou podmienkou holokaustu?

1.4. VZŤAH HOLOKAUSTU A ANTISEMITIZMU

Vysvetľovať tragédiu európskeho židovstva odkazom na (moderný) antisemitizmus, má niekoľko úskalí. Zygmunt Bauman poukázal na to, že „[s]amotný antisemitizmus neponúka vysvetlenie holokaustu (všeobecnejšie by sa dalo tvrdiť, že nenávisť sama o sebe nie je dostatočným vysvetlením žiadnej genocídy)“. Podľa Baumana jasnej kauzalite medzi antisemitizmom a holokaustom odporuje samotná história, podľa ktorej je zrejmé, že pred nástupom nacizmu k moci boli židovsko-nežidovské vzťahy (aspoň v Nemeckej ríši) na novej úrovni.²⁰¹ Niektorí

²⁰⁰ *Slovenský zákonník*, 1939, vládne nariadenie 63/1939 Sl.z., 150/1939 Sl.z., 184/1939 Sl.z. a 230/1939 Sl.z.; *Slovenský zákonník*, 1940, nariadenie 215/1940 Sl.z., 256/1940 Sl.z.; *Slovenský zákonník*, 1941, nariadenie 153/1941 Sl.z.

²⁰¹ BAUMAN, *Modernosť a holokaust*, s. 60-63.

historici dokonca hovoria o tom, že sa na prelome devätnásteho a dvadsiateho storočia „rysovala možnosť nemecko-židovskej symbiózy“.²⁰²

Otázku o kontinuite a zmene v antisemitizme nemeckej spoločnosti si položil aj nemecký historik Helmut Berding. Ten na základe komparácie raného antisemitizmu (ktoré časovo zasadil do prvej polovice devätnásteho storočia), moderného antisemitizmu (ohraničeného približne obdobím existencie Nemeckého cisárstva v rokoch 1871 až 1918) a obdobím svetových vojen (1914 až 1945), dospel k názoru, že „v dejinách židovskej neznášanlivosti v Nemecku [...] vyššie ako momenty kontinuity nachádzajúce sa predovšetkým v štruktúrach predsudkov treba hodnotiť prelomové čiary, ktoré odlišujú moderný antisemitizmus od predchádzajúceho“. Podľa Berdinga ani moderný antisemitizmus v cisárskej ríši nemôže byť vnímaný ako jednoznačný vývojový predstupeň Osvienčimu. Nacistickej vražde národov, ako Berding označuje holokaust, síce dopomohli niektoré faktory, ktoré vznikli už v období vlády Viliama II, ale až „[v]ojna a porážka, revolúcia a inflácia“ zmenili politickú kultúru v zemi, a tým aj charakter protižidovských nálad a postojov.²⁰³

Z predchádzajúcich dvoch odsekov je zrejmé, že otázku vzťahu medzi antisemitizmom a holokaustom nebude ľahké zodpovedať. Bol holokaust skutočne odpoveďou na moderný, rasovými teóriami podmienený, antisemitizmus? Alebo bol antisemitizmus jedným z viacerých faktorov, ktoré viedli k tragédii holokaustu? Spomínaná historička Shulamit Volkov a jej kolega Saul Friedländer ponúkajú dve (v zásade sa dopĺňujúce) odpovede na vyššie položené otázky.

Friedländer sa domnieva, že rozhodnutie vyvraždiť európske židovstvo bolo prijaté medzi polovicou októbra a polovicou decembra 1941, a teda úzko súviselo so situáciou na

²⁰² Helmut BERDING, Antisemitizmus v modernej spoločnosti, in *Emancipácia Židov – antisemitizmus – prenasledovanie v Nemecku, Rakúsku-Uhorsku, v českých zemiach a na Slovensku*, zost. Jörg K. HOENSCH – Stanislav BIMAN – Ľubomír LIPTÁK, Bratislava: Veda, 1999, s. 73.

²⁰³ Tamže, s. 81-82.

ruskom fronte.²⁰⁴ Podľa Friedländera kľúčovú úlohu v Hitlerovom ťažení proti Židom zohral „spásny antisemitizmus“, ktorý definuje ako „konvergenciu rasového antisemitizmu na jednej strane a náboženskej alebo pseudonáboženskej ideológie spásy (respektíve zatratenia) na strane druhej“.²⁰⁵ Zjednodušene povedané, spása „nemeckej rasy“ závisela od vyhubenia tej „židovskej“. Friedländer pritom rozlišuje medzi týmto radikálnym antisemitizmom Hitlera a najužšieho vedenia NSDAP, a viac tradičným a v spoločnosti rozšíreným protižidovským cítením. To bolo síce dôležitou podmienkou holokaustu, ale slovami Friedländera, „podnietenie totálnej eliminácie miliónov ľudí a ich vyvezenie do vyhladzovacích táborov z najodľahlejších kútov kontinentu uprostred stále viac krutej svetovej vojny si vyžadovalo fanatický pohon nemilosrdnej ideologickej viery“.²⁰⁶

Volkov, podobne ako Friedländer, rozlišuje medzi rôznymi „antisemitizmami“. Zdôrazňuje ale aj previazanosť medzi ideológiou a praxou, keď hovorí, že „je zjavne príliš jednoduché zabudnúť na dlho zavedenú historickú lekciu, a to, že ideológie nikdy nie sú jednoducho realizované; že nikdy nie sú len uvedené do praxe“.²⁰⁷ Antisemitizmus, hovorí Volkov, „ako všeobecný postoj a ako nejasná ale mocná ideológia existoval už predtým, ale jeho účinnosť vyplynula z šancí na uskutočnenie, a tieto sa prejavili až so začiatkom vojenských operácií na východe“.²⁰⁸

²⁰⁴ Podľa Christophera Browninga sa ale na koncepte vyvraždiť európske židovstvo začalo pracovať už v polovici leta 1941. Christopher R. BROWNING, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939 – March 1942*, Jerusalem: Yad Vashem, 2004, s. 353.

²⁰⁵ Saul FRIEDLÄNDER, Ideology and Extermination: The Immediate Origins of the „Final Solution“, in *Catastrophe and Meaning: The Holocaust and the Twentieth century*, zost. Postone MOISHE – Eric SANTNER, Chicago, London: The University of Chicago Press, 2003, s. 18. Pozri tiež Saul FRIEDLÄNDER, *Nazi Germany and the Jews*, zv. 1, *The Years of Persecution, 1933-1939*, New York: HarperCollins, 1997.

²⁰⁶ Tamže, s. 32.

²⁰⁷ VOLKOV, *Anti-Semitism as Explanation*, s. 40.

²⁰⁸ Tamže, s. 42.

Skúsím argument, ktorý predstavila Shulamit Volkov, preniesť do slovenských reálií. Je zrejme – a mali sme možnosť si to overiť aj v tejto kapitole – že predsudky voči Židom nemajú svoj počiatok vo vojnovom štáte. Videli sme, že už v priebehu 19. storočia bola slovenská národná identita z veľkej časti formulovaná proti niečomu, kde tým niečím bolo najčastejšie Uhorsko. Slovenský Žid, ktorý si zo spomenutých príčin osvojil maďarský jazyk (alebo sa dokonca asimiloval v maďarskom národe), bol v očiach „obyčajných“ ľudí tým najbližším „Maďarom“, ktorého kedy stretli. Slovenskí vzdelanci si dôvody promaďarskej orientácie slovenských Židov neuvedomovali – a o čo viac, mali možnosť sa oprieť o v spoločnosti zakorenené protižidovské stereotypy. Tie pretrvali, oprášené a obohatené o rasové prvky, až do existencie vojnového slovenského štátu. Navyše, ako je to aj z prvej kapitoly mojej práce zrejme, rozdeľovať protižidovské cítenie na Slovensku medzi „tradičné“ a „moderné“ je do veľkej miery falošné, a to už kvôli silnému postaveniu Katolíckej cirkvi v krajine. Tzv. židovský kódex zo septembra 1941 síce Žida definoval na základe biologických kritérií, skôr ako rasový antisemitizmus to odrážalo snahy slovenských predstaviteľov prispôbiť sa nacistickému Nemecku.

V širšom historickom kontexte sa holokaust slovenských Židov javí ako výsledok minimálne troch faktorov. Po prvé, hlbokoj zakorenenosti protižidovských predsudkov, ktorá uľahčila prechod medzi teóriou a praxou. Po druhé, šancou na uskutočnenie – ak si vypožičiame spojenie, ktoré použila Shulamit Volkov – tá sa naskytla v spolupráci s nacistickým Nemeckom. Najznámejším a najvýstižnejším – ale zďaleka nie jediným – dôkazom takéhoto „chopenia sa príležitosti“ bola dohoda premiéra Vojtecha Tuku s nemeckým veľvyslancom na Slovensku Hansom Ludinom z 2. decembra 1941, na základe ktorej vláda vojnového štátu platila nacistickému Nemecku 500 ríšskych mariek (aj) za to, že sa deportovaní Židia nikdy nevrátia späť na Slovensko. Nesmieme však zabúdať, že o deportáciách sa hovorilo už aj niekoľko mesiacov predtým, v októbri 1941, kedy boli predstavitelia slovenského štátu na

„dejinej ceste“ v Hitlerovom hlavnom stane.²⁰⁹ Deportácie Židov zo Slovenska boli pritom cynickým riešením vážneho sociálneho problému, ktorý vznikol v dôsledku tzv. riešenia židovskej otázky na Slovensku. Týmto sociálnym problémom sa „židovská otázka“ stala po tom, ako „[z] celkového počtu 27-tisíc židovských domácností približne 22-tisíc stratilo svoj pravidelný príjem. Povedané inými slovami: z asi 90-tisíc osôb pripravil arizačný proces o živobytie asi 65-tisíc“.²¹⁰ Po tretie, aj z posledného bodu je zrejmé, že holokaust sa na Slovensku nezačal vo vlakoch do Auschwitzu, ale už vtedy, sa antisemitizmus stal štátnou ideológiou a oficiálnou politikou, zárodky čoho môžeme hľadať už v období autonómie Slovenska.

1.5. ZHRNUTIE

Táto kapitola si kládla dve otázky: za prvé, existuje spojovacia čiara medzi antisemitizmom a holokaustom? A za druhé, bol holokaust logickým vyústením antisemitizmu? Obe otázky boli skúmané v slovenskom historickom kontexte, v období medzi formovaním slovenského národného povedomia a koncom druhej svetovej vojny.

Po úvodnej, viac teoretickej časti týkajúcej sa terminologického a obsahového vymedzenia antisemitizmu, som poukázala na dopad, ktorý malo vytváranie slovenskej národnej identity na vnímanie židovskej menšiny. Ukázala som prečo a akým spôsobom boli Židia vylúčení z formovania kolektívneho „my“. Venovala som však pozornosť aj tým dôvodom, ktoré Židov z historického regiónu Horných Uhorska viedli k tomu, aby sa jazykovo, kultúrne či dokonca národne priklonili k maďarskému národu. Analyzovala som tiež tradičné protižidovské predsudky, ktoré zväčša pretrvali až do vojnového obdobia. V tretej a štvrtej časti som skúmala povahu a úlohu antisemitizmu v prvej Československej republike a vojnovej Slovenskej republike, čiže v útvaroch, ktoré mali (nielen) z právneho rámca veľmi odlišný vzťah k židovskej

²⁰⁹ Bližšie pozri: Katarína HRADSKÁ, Jozef Tiso v Hitlerovom hlavnom stane a na Ukrajine roku 1941 vo svetle nemeckých dokumentov, in *Historický časopis*, roč. 51, 2003, č. 4, s. 685-694.

²¹⁰ HLAVINKA, *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938-1945*, s. 149. Bližšie pozri Eduard NIŽŇANSKÝ, *Židovská komunita na Slovensku 1938-1945* [cit. 2009-12-12]. Dostupné z WWW <http://www.holocaust.cz/cz2/resources/texts/niznansky_komunita>

menšine. Pripomenula som nielen zaužívané protižidovské stereotypy, ale aj meniaci sa oficiálny koncept národa, ktorý bol v slovenskom štáte obohatený o biologický princíp. Rozoberala som tiež vytváranie protižidovskej normatívnej reality vo vojnovej republike. Vzťah antisemitizmu a holokaustu bol skúmaný v piatej, poslednej kapitole, ktorá logicky nadväzuje na všetky predchádzajúce časti práce. Ako som v tejto poslednej časti tejto podkapitoly ukázala, antisemitizmus bol dôležitou, ale určite nie jedinou podmienkou tragédie holokaustu.

2. KAPITOLA: USMIEVAVÉ SLOVENSKO, NOVÝ SLOVENSKÝ ČLOVEK A ZAČIATKY PROTIŽIDOVSKÉJ POLITIKY, OKTÓBER 1938 AŽ JÚL 1940

Táto kapitola skúma nálady a postoje slovenskej väčšinovej spoločnosti v období medzi vyhlásením autonómnej Slovenskej krajiny v októbri 1938 a slovensko-nemeckými rokovaniami v auguste 1940. Tento takmer dvojročný úsek slovenských moderných dejín, ktorý dobová propaganda pre vtedajšie relatívne ustálené pomery označovala obdobím „usmievavého Slovenska“, je prvou z troch chronologicky zostavených kapitol o mienke verejnosti v slovenskom štáte. Na túto kapitolu nadväzujú dve, ktoré obsiahnu obdobie medzi slovensko-nemeckými rokovaniami v lete 1940 a koncom augusta 1944, a následne obdobie medzi potlačením Slovenského národného povstania a aprílom 1945.

V tomto období bolo kľúčovým aktérom tzv. umiernené (konzervatívne) krídlo vládneho tábora, ktorého hlavnou osobnosťou bol predseda vlády a neskorší prezident Jozef Tiso, tábor ďalej tvorili Tisovi prívrženci vo vedení strany.²¹¹ Podporu mali v prevažnej časti snemu, v štátnej správe a medzi katolíckym duchovenstvom. V tomto období ešte medzi predstaviteľmi tzv. umierneného krídla „prevládala mienka či ilúzia o možnosti tvorenia akéhosi liberálnejšieho autoritatívneho modelu vnútorného režimu, ktorý bude vyhovovať väčšine občanov a bude ho akceptovať aj nacistické Nemecko“. Snahy liberalizovať politický režim však narazili na výhrady rýchlo sa formujúceho tzv. fašistického (alebo radikálneho) mocenského krídla, ktoré však v tomto období dosiahlo len čiastkové úspechy.²¹² Vládne nariadenie zo septembra 1939, ktorým sa zakotvilo povinné členstvo v HG, respektíve Hlinkovej mládeži (HM),²¹³ pre každého občana Slovenskej republiky mužského pohlavia vo veku od 6 do 60 rokov, okrem Židov, bolo

²¹¹ Jozef Tiso bol medzi 7. októbrom 1938 a 9. marcom 1939 predsedom vlády autonómneho Slovenska, v období medzi 14. marcom a 26. októbrom 1939 zastával funkciu predsedy vlády Slovenskej republiky. Za prezidenta Slovenskej republiky bol Jozef Tiso zvolený 26. októbra 1939, v prezidentskej funkcii zotrval až do zániku republiky.

²¹² Ivan KAMENEC, Politický systém a režim Slovenského štátu v rokoch 1939-1945, s. 13-23.

²¹³ Chlapci vo veku od 6 do 18 rokov mali byť organizovaní v Hlinkovej mládeži, ktorá v tom čase spadala pod Hlinkovu gardu.

jedným z časovo obmedzených úspechov radikálov. Povinné členstvo sa na viacerých miestach Slovenska stretlo s „nesúhlasom a pasívnym odporom“ a v decembri 1939 muselo byť odvolané.²¹⁴

Pred samotnou analýzou nálad a postojov slovenskej verejnosti počas autonómie Slovenskej krajiny a prvých dvoch rokov sa ešte raz vrátim do obdobia konca devätnásteho a začiatku dvadsiateho storočia. Cieľom stručného historického exkurzu je poukázať na to, akým vývojom slovenská spoločnosť prešla a ktoré domáce a zahraničné faktory predchádzajúceho obdobia mohli mať dopad na neskoršie nálady a postoje majoritnej spoločnosti v Slovenskej republike.

Kým z európskej perspektívy predstavovalo Slovensko po dlhé obdobie prechodné územie medzi západom a východom, v prvej Československej republike patrilo Slovensko jednoznačne k jeho chudšej a viac zaostalej polovici. Historik Ľubomír Lipták použil pre Slovensko na konci devätnásteho a začiatku dvadsiateho storočia spojenie „prechodné územie“, keďže v tom čase Horné Uhorsko pri porovnaní európskej priemyselnej produkcie „výrazne zaostávalo za vyvinutými krajinami západnej a strednej Európy, avšak nepatrilo ani zďaleka medzi najzaostalejšie európske oblasti“.²¹⁵ Agrárny charakter si Slovensko zachovalo aj v prvej Československej republike, v ktorej nadpolovičná väčšina obyvateľov Slovenska bola zamestnaná v poľnohospodárstve, lesníctve alebo rybárstve. Pre porovnanie, v českých zemiach bola v týchto odvetviach zamestnaná len približne jedna tretina tamojšieho obyvateľstva. Odchod maďarského kapitálu po rozpade Rakúska-Uhorska a prevaha českého

²¹⁴ K Hlinkovej garde bližšie pozri: Peter SOKOLOVIČ, *Hlinkova garda 1938-1945*, Bratislava: Ústav pamäti národa, 2009; Igor BAKA, Spolupráca a vzťahy medzi Hlinkovou gardou a Slovenskou armádou (1939-1941), in *Vojenská história*, roč. 6, 2002, č. 1, s. 110-122; Vojtech KARPÁTY, Vývoj organizačnej štruktúry Hlinkovej gardy v rokoch 1938-1945, in *Pamäť národa*, 2005, č. 4, s. 6-15; k Hlinkovej mládeži bližšie pozri: Michal MILLA, *Hlinkova mládež 1938-1945*, Bratislava: Ústav pamäti národa, 2008; Vojtech KARPÁTY, Hlinkova mládež do leta 1940, in *Slovenská republika očami mladých historikov VI: Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami*, zost. Martin PEKÁR, Prešovská univerzita: Prešov, 2007, s. 353-362.

²¹⁵ Ľubomír LIPTÁK, *Slovensko v 20. storočí*, Bratislava: Kalligram, 2000, s. 15.

kapitálu v novej republike priniesla slovenskému hospodárstvu problémy. Až do roku 1938, povedané slovami českého ekonóma Václava Průchy, bolo Slovensko „len o niečo viac ako poľnohospodársky prívesok českých zemí, dodávajúci suroviny“. Značné rozdiely medzi českou a slovenskou časťou spoločnej republiky vystihujú nasledujúce čísla: „Slovenský podiel na celkovej populácii Československej republiky (bez Karpatskej Ukrajiny) bol 25,5 percent, ale jej podiel na národnom dôchodku bol 15 percent, na priemyselnej produkcii 8 percent, na hrubom poľnohospodárskom výstupe 22 percent (1936) a na predávanej poľnohospodárskej produkcii 16 percent. Sieť železničných tratí a ciest bola len z polovice tak hustá ako sieť českých zemí a počet automobilov bol len tretinový“.²¹⁶ Navyše, kým v čase založenia Československej republiky na Slovensku prakticky neexistovali žiadne veľké mestá, v českých zemiach bolo v tom období 23 miest, ktoré mali viac ako 20 tisíc obyvateľov, vrátane Prahy a Brna. Na Slovensku to boli len dve mestá, Bratislava a Košice, s približne 93 tisícami a 28 tisícami obyvateľov.²¹⁷ Len 15 mestských sídiel na Slovensku malo v roku 1921 viac ako 10 tisíc obyvateľov. Urbanizácia pritom postupovala pomaly, v roku 1940 tento počet vzrástol z 15 len na 23.²¹⁸

Spoločný štát Čechov a Slovákov mal ešte minimálne jeden veľký problém – a totiž, že nebol tak celkom štátom Čechov a Slovákov. Okrem tých žila na území Československej republiky vyše trojmiliónová nemecká menšina, ktorá tvorila asi štvrtinu celkovej populácie. Navyše, na Slovensku žilo v tom čase viac ako 650 tisíc etnických Maďarov a vyše 100 tisíc Rusínov, Ukrajincov a Rusov. Približne 110 tisíc etnických Poliakov žilo v oblasti Sliezska. Československo bolo tiež domovom pre viac ako 350 tisíc Židov. Nielen vzťah Slovákov a Židov, ale ani vzťah Slovákov a Čechov nebol vždy priamočiary. Dôvodov bolo pritom hneď niekoľko.

²¹⁶ Václav PRŮCHA, Economic Development and Relations, 1918-1989, in *The End of Czechoslovakia*, zost. Jiří MUSIL, Budapest: Central European University Press, 1995, s. 50-51.

²¹⁷ Milan KUČERA – Zdeněk PAVLÍK, Czech and Slovak Demography, in *The End of Czechoslovakia*, s. 23.

²¹⁸ Lubomír LIPTÁK, Život na Slovensku v medzivojnovom období, in *Česko-slovenská historická ročenka*, 2004, s. 183.

Vedľa častého prehladania slovenskej otázky v Prahe bola príčinou – a niekedy aj zámenkou – napätia aj početná česká menšina na Slovensku. Kým v roku 1921 žilo na Slovensku viac ako 70 tisíc Čechov, o deväť rokov neskôr to už bolo 122 tisíc. Tí pracovali najmä v školstve, zdravotníctve, doprave a verejnej správe. Podľa demografov Milana Kučeru a Zdeňka Pavlíka boli Česi najprv „priaznivo prijatí, ako pomoc pri rozvoji škôl a iných zariadení. Neskôr však boli vnímaní ako prekážka ambícií slovenskej inteligencie, ktorá sa začala relatívne rýchlo rozvíjať“.²¹⁹

2.1. AUTONÓMIA SLOVENSKEJ KRAJINY: ZA NÁS A PROTI VŠETKÝM

V obci Turany, okres Turčiansky Sv. Martin, niekto v polovici októbra 1938 vytýkol okná trom židovským obchodníkom. V rovnakom čase zrejme tí istí „posiaľ nezistení pachatelia“ rozbili niekoľko okenných tabulí miestneho „židovského kostola“. Príslušná žandárska stanica v správe nadriadenému okresnému úradu označila pravdepodobných páchatel'ov, zároveň ale uviedla, že „[p]oškodení odopreli dať súkromný návrh k zahájeniu trestného pokračovania v obave, aby tým ešte viac nepobúrili oproti sebe výtržníkov. V dôsledku toho nebolo o veci urobené trestné oznámenie okresnému súdu“.²²⁰

Okná na židovských domoch a synagógach neboli vybijané len v Turanoch, podobné útoky sa na sklonku roku 1938 odohrali aj v Trnave, v Liptovskom Hrádku alebo napríklad v Seredi.²²¹ Útok na troch židovských obchodníkov je tak jedným z mnohých, okolností prípadu ale vypovedajú o celkovom postavení židovskej komunity v autonómnej Slovenskej krajine.

Dvadsaťročné trvanie prvej Československej republiky – ako na to poukazuje predchádzajúca kapitola – bolo príliš krátke na to, aby sa mohli vytvoriť kvalitatívne lepšie

²¹⁹ KUČERA – PAVLÍK, *Czech and Slovak Demography*, s. 24.

²²⁰ ŠA Bytča, pobočka Martin, f. OÚ Martin, 2966/38 prez.

²²¹ NIŽŇANSKÝ, *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom*, s. 123-124. Podobné útoky sa opakovali aj v období, ktoré nasledovalo po vyhlásení Slovenskej republiky, v situačnej správe z topoľčianskeho okresu napríklad čítame, že „tu a tam padlo za obeť niekoľko okien židovských, ináč všetko sa vyžilo z prevratu“. ŠA Topoľčany, f. OÚ Topoľčany, šk. 104, č. 1175/39 prez.

slovensko-židovské vzťahy, a to aj napriek tomu, že v tomto období pozorujeme postupný príklon v Československu žijúcich Židov k slovenskej, respektíve československej politickej identite. Židovská asimilácia nebola vždy (a každým) vítaná, časť verejnosti kategóriu slovenských Židov odmietala. Výhrady voči nej zhrnul denník *Slovák* v júli 1938, niekoľko mesiacov pred vyhlásením autonómie.²²² Zámienkou k výpadu proti židovskej asimilácii sa denníku stala v tom roku vydaná útlá brožúra Tibora Löwenbeina *Slovensko židovské hnutie a jeho poslanie*. Veľmi ostrá reakcia *Slováka* je prekvapivá najmä preto, že asimilačný prúd síce získal určitý, ale nijako významný ohlas v samotnej židovskej komunite.²²³ *Slovák* kategoricky odmietol myšlienku, že by Židia už pred vznikom Československa „pracovali v duchu slovenskej myšlienky a slovenskej národnej tradície“. Ako dôvod, prečo to nie je možné, *Slovák* uviedol, že „tá slovenská národná tradícia je kresťanská, katolícka už od čias sv. Cyrila a Metoda. Židia môžu byť azda dobrými dane riadne platiacimi občanmi ČSR, môžu byť obyvateľmi Slovenska, ale nikdy nie Slovákmi!“²²⁴

Československo sa v druhej polovici roku 1938 ocitlo v ťažkej situácii, nálada obyvateľstva bola napríklad vyjadrená spievaním „hanlivých pesničiek, sossmiešňujúcich hlavy cudzích štátov“, predovšetkým ríšskeho kancelára Adolfa Hitlera.²²⁵ České slová niektorých protinemeckých piesní napovedajú, že sa na Slovensko dostali z českej strany. Obdobie, ktoré nasledovalo po oslabení Československa vplyvom Mnichovského diktátu neprialo česko-slovenským ani slovensko-židovským a koniec-koncov ani česko-židovským vzťahom, ako ukážem neskôr. V pozadí protižidovských letákov, ktoré sa na konci septembra objavili

²²² Noviny *Slovák* vychádzali od 16. januára 1919 do 1. apríla 1945, najprv v Ružomberku, od roku 1922 v Bratislave. *Slovák* vychádzal najskôr ako týždenník, neskôr trikrát v týždni, od roku 1920 ako denník.

²²³ Bližšie k otázke židovskej asimilácie na Slovensku pozri: Ivan KAMENEC, Problémy asimilácie a identity židovského obyvateľstva na Slovensku od druhej polovice 19. storočia, in *Národ a národnosti na Slovensku, Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy*, zost. Štefan ŠUTAJ, Prešov: Universum, 2004.

²²⁴ *Slovák*, 21. júla 1938, s. 9.

²²⁵ ŠA Nitra, pobočka Topoľčany, fond Okresný úrad v Bánovciach nad Bebravou, 1923-1945, šk. 50, č. 757/38 prez.

v niektorých slovenských obciach stál skôr ako antisemitizmus strach z budúcnosti – štátnej, národnej a individuálnej. V jednom z letákov sa napríklad písalo: „Válku nechce dělník, ani rolník, nebo kdokoliv, ani v Německu, ani v Rusku!! Nikdo na světě! Národy do války vedou židé!! [...] Národové, otevřete oči!! Svrhněte otroctví židů, kteří Vás v politických stranách podvodně získali pro své plány a nyní Vás s hudbou povedou na jatky!! Pryč se Židy!!“ Autor letáku sa domnieval, že „[p]ronásledování židů v Německu a Itálii je řízeno sionisty, židovskými rabíny, jejichž nástrojem je jak komunismus, tak fašismus, pomocí nichž židé bojují proti křesťanství a o světovládu“.²²⁶ Zdá sa to byť podobne mylný argument ako ten, o ktorom bude reč o niekoľko riadkov nižšie, keď boli slovenskí Židia obviňovaní, že sa zapríčinili o výsledky prvej Viedenskej arbitráže.

Protižidovské výtržnosti v Turanoch naznačujú, že vyhrotené udalosti jesene toho roku mohli viesť k aktivácii zakorenených stereotypov. Takéto hodnotenie podčiarkuje tézu etnológa Petra Salnera, podľa ktorého základný trend postavenia Židov v slovenskej spoločnosti je, že „dlhé obdobia relatívneho klúdu sa striedajú s náhlymi a prudkými výbuchmi násillia“.²²⁷ Etnologička Ivica Bumová dospela k podobnému názoru, keď analyzovala vzťah majoritnej spoločnosti k židovskej menšine v Dolnom Kubíne v rokoch 1918 až 1945. Protižidovské nálady obyvateľstva sa podľa Bumovej vystupňovali predovšetkým v „kritických historických procesoch, ktoré vplývali na zmeny v živote a v systéme spoločnosti“. V prvých rokoch po vzniku prvej Československej republiky boli Židia majoritnou spoločnosťou „vnímaní ako boháči, úžerníci a okrádači ľudu kolaborujúci a lojálni s bývalou maďarskou vládnuou vrstvou. Tie isté názory boli opätovne aktualizované aj po 6. 10. 1938 a počas trvania svetovej vojny. V mierovom období bola židovská minorita vnímaná ako lojálna“.²²⁸

²²⁶ ŠA Bytča, pobočka Martin, f. OÚ Turčiansky Svätý Martin, č. 2707/38 prez.

²²⁷ SALNER, *Židia na Slovensku*, s. 218.

²²⁸ BUMOVÁ, Prejavy (in)tolerancie voči židovskej komunite v prostredí Dolného Kubína v rokoch 1918-1945, in *Slovenský národopis*, roč. 48, 2000, č. 1, s. 74.

Téza, že s pocitom ohrozenia sa „tenká vrstva naučených pravidiel súžitia rýchlo borí a na povrch prichádzajú geneticky, evolučne nadobudnuté xenofóbne vlohy“ nie je nová a v pomníchovskej tzv. druhej republike platila nielen na slovenskej ale aj na českej strane.²²⁹ Podobne ako bol slovenský nacionalizmus po septembri 1938 orientovaný skôr voči vnútorným ako vonkajším nepriateľom, čiže skôr voči národným „odrodilcom“ a Židom ako napríklad voči Maďarom, aj český nacionalizmus sa v tzv. druhej republike „neprejavoval vo svojej plnohodnotnej podobe, ale v deformovanom, tzv. maločeskom variante. Bol totiž zbavený svojho tradičného protinemeckého obsahu tézou o národnom záujme a výhodách z podriadenosti nemeckej nadvláde v stredoeurópskom priestore“.²³⁰ Pocit ohrozenia ale aj poníženia v súvislosti s výsledkami Mníchovskej dohody prispel k tomu, že „ponímanie národa ako spoločenstva krvi a ponímanie národného štátu ako rasového štátu“ získalo ďalších zástancov, najmä medzi českými pravicovými protidemokratickými skupinami.²³¹ Opäť podobne ako na Slovensku, aj za „hlavný element českého národného rozkladu a slabosti boli vyhlásení židia bez ohľadu na to, či išlo o sionistov, židovskú emigráciu alebo ‚českých židov‘ zo Zväzu Čechov-židov. V novembri 1938 vládne politické spektrum bez výnimky prešlo na rasové ponímanie národa, čím boli židia, ešte pred prijatím protižidovských zákonných noriem, de facto vylúčení z českej spoločnosti. Nerozhodovalo už vedomie jedinca o jeho národnom cítení, ani

²²⁹ Bedřich LOEWENSTEIN, *My a ti druzí*, in *Sociologický časopis*, roč. 31, 1995, č. 2, s. 191; Jan RATAJ, *O autoritativní národní stát: Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938-1939*, Praha: Karolinum, 1998.

²³⁰ RATAJ, *O autoritativní národní stát*, s. 94.

²³¹ Tamže, s. 102.

výsledky jeho práce pre národ v hospodárstve, kultúre, armáde a odboji. Platil iba mýtus biologického spoločenstva krvi“.²³²

Pocit individuálneho či kolektívneho ohrozenia, vyvolaný kolapsom Rakúska-Uhorska či medzinárodným i vnútropolitickým napätím spojeným s Mníchovskou dohodou, mohol v kritických rokoch 1918-1919, prípadne 1938-1939 uviesť do činnosti v spoločnosti zakorenené predsudky voči Židom. Národnostné nepokoje, ktoré sprevádzali vznik prvej Československej republiky a útoky na Židov a ich práva, ktoré prinieslo vyhlásenie slovenskej autonómie sa ale v niečom podstatnom líšili: v prístupe štátnej moci k prešľapom proti právam menšín.²³³

Kým k protižidovským výtržnostiam dochádzalo – v obmedzenej miere, ale predsa – aj v demokratickom Československu, v autonómnom Slovensku „[m]nohí aktéri antižidovských prejavov alebo vôbec neboli postihnutí, alebo sa o ich antižidovských vystúpeniach kompetentné úrady ani nedozvedeli, lebo sa ich samotná židovská komunita obávala oznámiť zo strachu pred možnou pomstou“.²³⁴ Tiché tolerovanie alebo prehládanie protižidovských prejavov zo strany úradov a naopak rastúca nedôvera Židov k predstaviteľom moci ako ochrancovi svojich práv sú charakteristické pre postavenie Židov v Slovenskej krajine. Slovami Lucie Kőnőzsyovej, „[p]očas prvého Československa síce existovali protižidovské útoky, ale

²³² Tamže, s. 102-103. K téme antisemitizmu v českej spoločnosti v tridsiatych rokoch 20. storočia a v tzv. druhej republike pozri napr. Blanka SOUKUPOVÁ, Český antisemitizmus v podmínkách pluralistické společnosti národního státu, in *Židovská menšina v Československu ve třicátých letech*, zost. Miloš POJAR – Blanka SOUKUPOVÁ – Marie ZAHRADNÍKOVÁ, Praha: Židovské muzeum v Praze, 2004, s. 21-35; Jan RATAJ, Česká politika v druhé republice – kritický pohled na „neznámé“ češství, in *Židovská menšina za Druhé republiky*, zost. Miloš POJAR – Blanka SOUKUPOVÁ – Marie ZAHRADNÍKOVÁ, Praha: Židovské muzeum v Praze, 2007, s. 21-44.

²³³ K antisemitským nepokojom na Slovensku v rokoch 1918 a 1919 bližšie pozri: Ľubomír LIPTÁK, Slovensko medzi dvoma vojnami, in *Slovenské dejiny*, zost. Richard MARSINA – Viliam ČIČAJ – Dušan KOVÁČ, Martin: Matica slovenská, 1992, s. 221; Jan RYCHLÍK, *Česi a Slováci ve 20. století: Česko-slovenské vztahy 1914-1945*, Bratislava: AEP, 1997, s. 64; Yeashayahu A. JELÍNEK, Prevrát v rokoch 1918-1919 a Židia (poznámky a úvahy), in „*Spoznal som svetlo a už viac nechcem tmú...“: Pocta Jozefu Jablonickému*, zost. Norbert KMEŤ, Bratislava: Veda, 2005, s. 29-43.

²³⁴ NIŽŇANSKÝ, *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom*, s. 119.

neexistoval žiaden významný politicky organizovaný antisemitizmus. Parlamentná demokracia znemožňovala takýto zásah proti menšine“.²³⁵ Jeden z preživších to vyjadril nasledovne: „obmedzili sa protižidovské prejavy na vylepovanie plagátov s heslami ‚Preč so Židmi‘ alebo ‚Nenakupujte u Židov““. Podľa tohto konkrétneho preživšieho síce v tomto období došlo aj k násilnostiam, československá armáda však zabránila smrteľným útokom. (AW, 1921, Topolčany)²³⁶

Historik Imrich Michnovič sa domnieva, že aj keď bol antisemitizmus súčasťou slovenskej spoločnosti už pred 14. marcom 1939, „vzhľadom na demokratický charakter ústavy predmníchovského Československa a kresťanskú podstatu tu žijúceho obyvateľstva tieto tendencie nenachádzali u obyvateľov okrem ojedinelých stúpcov profašistických ideí širší, výraznejší vplyv. Až nástupom totalitného politického systému na Slovensku po 6. októbri 1938, po postupnej likvidácii demokratických občianskych práv a slobôd sa stále otvorejšie dostávala na program dňa aj židovská otázka a najmä úvahy o jej riešení“.²³⁷

Obdobie medzi vyhlásením slovenskej autonómie 6. októbra 1938 a 14. marcom 1939 je obdobím totalitarizácie verejného života, ktorá postihla nielen židovskú komunitu Slovenskej krajiny, ale celú spoločnosť. Slovom Nižňanského, po prebratí moci HSL'S „došlo k glajchšaltovaniu režimu – k zásahom do činnosti politických strán [...] okrem HSL'S – od ‚dobrovoľného‘ zjednocovania až po zákaz ich činnosti, k zavedeniu cenzúry, k likvidovaniu všetkých spolkov – okrem Hlinkovej gardy, k ‚zjednocovaniu‘ odborov, došlo aj k zásahom do samosprávnych i správnych orgánov na Slovensku. Zároveň je to doba ‚čistenia‘ Slovenska,

²³⁵ Lucia KÖNÖZSYOVÁ, Zmena parlamentného demokratického systému na nedemokratický systém už počas autonómie Slovenska roku 1938 – modelové mesto Nitra, in *Acta Judaica Slovaca* č. 6, 2000, s. 192.

²³⁶ Yad Vashem, f. O.3M, č. 2361.

²³⁷ Imrich MICHNOVIČ, „Riešenie“ židovskej otázky v okresoch Zemplína v prvých dvoch rokoch existencie Slovenskej republiky (1939-1940), in *Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2003*, zost. Martin PEKÁR, Prešov: Universum 2003, s. 115.

hľadania nepriateľov i „Neslovákov“.²³⁸ Kvôli prehľadnosti sa budem v nasledujúcej podkapitole venovať najprv udalostiam, ktoré mali dopad na verejný život ako taký. V druhej časti potom poukážem na zásahy štátu, ktoré priamo zasiahli židovskú komunitu.

Podľa spomínaného etnológa Salnera je spolková činnosť indikátorom spoločenskej atmosféry. Tá podľa neho „[o]dráža na jednej strane toleranciu či intoleranciu štátnej moci, na druhej strane záujmy občanov a ich ochotu (strach) prezentovať svoje súkromné názory a postoje pred verejnosťou a úradmi“.²³⁹ Podľa ďalšieho etnológa Daniela Luthera pôsobila už počas existencie monarchie „na slovenskom území široká škála rozmanitých etnicky premiešaných spolkov, časť z nich s maďarizačnými tendenciami. Slovenské povedomie podporovali niektoré náboženské a vzdelávacie spolky. Za prvej ČSR sa spolkový život rozrástol, rozvinuli sa odborové a stavovské, najmä robotnícke spolky a k najmasovejším patrili spoločenské, športové, telovýchovné, turistické, humanitné, dobročinné, podporné a kultúrne aktivity“. Luther si všíma, že v etnicky nejednotných oblastiach Slovenska sa jednotlivci nezdužovali na základe národného, ale triedneho či stavovského princípu: „Slobodná činnosť spolkov bola charakteristickým znakom demokratizácie a formovania občianskej spoločnosti. V totalitných režimoch spolkový život zaniká, obdobné aktivity boli kontrolované a podriadené vládnucej ideológii. Za vojnovaj Slovenskej republiky boli spolky buď rozpustené alebo zlúčené v odborovej Slovenskej pracujúcej pospolitosti“.²⁴⁰

Autonómna vláda pristúpila pred voľbami do Snemu Slovenskej krajiny nielen k obmedzeniu volebnej súťaže, ale aj k zásahom do spoločenského života. Na začiatku decembra 1938 vydala napríklad nariadenie, ktorým rozpustila všetky telovýchovné spolky na

²³⁸ Eduard NIŽŇANSKÝ, Zásahy do samosprávnych orgánov (najmä mestských a obecných zastupiteľstiev a rád) v období autonómie Slovenska 1938/1939, in *Studia historica Nitriensia* 9, 2001, s. 122-123.

²³⁹ SALNER, *Židia na Slovensku*, s. 219.

²⁴⁰ Daniel LUTHER, Liberto výstavy Slovensko v 20. storočí, Spoločenstvo a kultúra mesta, in *Slovenský národopis*, roč. 56, 2008, č. 2, s. 208.

území Slovenskej krajiny. Nariadenie, ktoré malo údajne zamedziť rušeniu verejného poriadku, sa dotklo nielen židovského spolku Makabi, ale tiež Sokola, Orla a ďalších.²⁴¹

Ešte pred rozpustením telovýchovných spolkov autonómna vláda pristúpila ku krokom, ktoré obmedzili ďalšiu činnosť samosprávnych orgánov. Len niekoľko dní po vyhlásení autonómnej Slovenskej krajiny vyšlo nariadenie, ktoré umožňovalo rozpustiť nepohodlné obecné zastupiteľstvá a miesto nich vymenovať politicky vyhovujúcich vládnych komisárov. K rozpusteniu samosprávnych orgánov malo dôjsť všade tam, „kde by doterajšie sorkupenie obecnej samosprávy neposkytovalo dostatočnú záruku rýchleho konzolidovania pomerov alebo kde na čele obce je starosta, za dnešných časov tam sa nehodiaci“.²⁴²

Voľby do prvého zákonodarného zboru vyhlásila autonómna vláda na 18. decembra 1938. Krátke obdobie medzi vyhlásením autonómie a parlamentnými voľbami pritom autonómnej vláde stačilo na to, aby vytvorila podmienky, pri ktorých mohla zvíťaziť iba Hlinkova slovenská ľudová strana. Tá si víťazstvo poistila dvoma spôsobmi – zastavením činnosti, resp. zakázaním ľavicových politických strán, vrátane židovských, a násilným zlúčením ostatných strán s HSL'S. Činnosť komunistickej strany bola zakázaná 9. októbra 1938, to isté postihlo Československú sociálno-demokratickú stranu robotnícku, Deutsche sozialdemokratische Arbeitspartei, Židovskú stranu a Zjednotenú socialisticko-sionistickú stranu robotnícku v priebehu novembra toho roka. Všetky ostatné strany boli zlúčené v zoskupení HSL'S-Strana národnej jednoty. Najzaujímavejšia bola situácia okolo Slovenskej národnej strany, ktorej

²⁴¹ Úradné noviny, ročník XX, č. 66, Bratislava, 17. decembra 1938, s. 1-2, in *Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie 6.10.1938-14.3.1939*, zost. NIŽŇANSKÝ, dok. 13, Nariadenie vlády Slovenskej krajiny č. 70 z 5. 12. 1938 o rozpustení telovýchovných spolkov, ktoré sa týkalo aj židovského spolku Makabi, s. 48-49; pozri tiež NIŽŇANSKÝ, *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom*, s. 163.

²⁴² ŠOKA Martin, fond OÚ Martin, kartón 124, 2963/38, in *Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie 6.10.1938-14.3.1939*, zost. NIŽŇANSKÝ, dok. 3, Prípís Krajského úradu v Bratislave z 19. 10. 1938, ktorý umožňoval rozpustiť samosprávne orgány, ktoré nevyhovovali HSL'S a nahradiť ich vládny komisárom, s. 34-35; bližšie pozri Eduard NIŽŇANSKÝ, Zásahy do samosprávnych orgánov (najmä mestských a obecných zastupiteľstiev a rád) v období autonómie Slovenska 1938/1939, in *Studia historica Nitriensia* 9, 2001, s. 121-151.

predstavitelia si zrejme naivne mysleli, že bude môcť naďalej samostatne fungovať, keďže sa po boku HSL'S usilovala o autonómiu Slovenskej krajiny. Jej činnosť bola zastavená po tom, ako sa odmietla pridať k formujúcej sa štátostrane HSL'S-SSNJ.²⁴³

Vzťah HSL'S k celoštátnym stranám a ich účasti na politickom živote dokazujú aj plagáty strany pred voľbami do mestských a obecných zastupiteľstiev, ktoré sa uskutočnili v máji a júni 1938.²⁴⁴ Na niektorých z nich sa objavuje červený býk (mal znázorňovať sociálneho demokrata), bielo-červená koza (národný socialista) a zelená krava (agrárnik). Za stádom býka, kozy a kravy stojí šuhaj s bičom, ktorý znázorňuje ľudáka, ako vyháňa dobytok cez hranice Slovenska do Čiech.²⁴⁵

Pred decembrovými voľbami do Snemu Slovenskej krajiny bolo predvolebné pole upratané, vedľa zjednotenej HSL'S-SSNJ existovali len strany nemeckej a maďarskej národnostnej menšiny. Voľby do prvého slovenského zákonodárneho zhromaždenia zhrnul Nižňanský nasledovne: „Predchádzajúca antičeská i antisemitská propaganda, vrátane hrozieb všetkým ‚zradcom‘, oddelené volebné miestnosti, jednoducho kontrola na každom kroku, tzv. plebiscitný charakter volieb, jednotná kandidátka – to všetko znemožňovalo realizáciu skutočných pluralitných volieb do slovenského snemu i reálneho zistenia podpory HSL'S“.²⁴⁶ Výsledok volieb nemohol nikoho prekvapiť, zo 63 novozvolených poslancov ich 50 bolo z HSL'S, ostatné mandáty si rozdelili strany predtým zjednotené v HSL'S-SNJ a strany maďarskej

²⁴³ NIŽŇANSKÝ, *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom*, s. 164. Pozri tiež: Xénia ŠUCHOVÁ – Ladislav RUMAN – Eduard Nižňanský, Dokumenty o likvidácii politických strán v období autonómie Slovenska na príklade československej sociálnej demokracie, in *Studia historica Nitriensia* 6, 1997, s. 217 – 246. Bližšie k Slovenskej národnej strane pozri: Jaroslava ROGULOVÁ, Likvidácia Slovenskej národnej strany, in *Slovensko a druhá svetová vojna*, zost. František CSÉFALVAY – Miloslav PÚČIK, Bratislava: Vojenský historický ústav, 2000, s. 97-104.

²⁴⁴ Bližšie pozri: Valerián BYSTRICKÝ, Národnostný štatút a štátoprávne programy na Slovensku v roku 1938, in *Historický časopis*, roč. 40, 1992, č. 1, s. 52-68.

²⁴⁵ ŠA Topoľčany, fond OÚ Bánovce nad Bebravou, šk. 50, č. 630/38 prez.

²⁴⁶ Eduard NIŽŇANSKÝ, Voľby do Snemu Slovenskej krajiny v roku 1938, in *Studia historica Nitriensia* 7, 1998, s. 163-202.

a nemeckej národnostnej menšiny. Pretože však oficiálne úrady nikdy nezverejnili počet občanov, ktorí sa volieb zúčastnili a ako hlasovali, nemôžeme pomocou decembrových volieb zistiť, akú podporu mala HSL'S a jej politika vo vtedajšej slovenskej spoločnosti.

Autonómna vláda dávala už pred prvými – a napokon aj jedinými – voľbami do Snemu Slovenskej krajiny hlasno najavo, čo bude jej politickou prioritou. Predseda autonómnej vlády Tiso na oslavách dvadsiateho výročia vyhlásenia Martinskej deklarácie povedal, že „[s]lovenský národ, keď dostal moc do svojich rúk, musí sa v budúcnosti vyhnúť všetkým otravám, ktoré ho v minulosti otravovali a cele otrávil. Všetko toto vyplývalo z fikcie, že sme národ československý“.²⁴⁷ Karol Sidor, hlavný veliteľ HG, Tisovu úvahu skonkretizoval, keď o úlohe nového Snemu povedal, že mu „pripadá úloha vyniesť zákony, ktorými sa vyrieši otázka židovská a otázka česká na Slovensku“.²⁴⁸

Židia tvorili na Slovensku podstatnú časť strednej vrstvy, čo tlačový orgán HSL'S, denník *Slovák*, vedel patrične využiť. Na začiatku decembra napísal, že „pri židovskej otázke ide Slovensku o otázku existencie národnej. Kto by nechcel tomu veriť, nech si pozrie štatistiku, koľko percent majetku je v rukách nepatrného počtu židov a ihneď mu bude jasné, že takto to ďalej ostať nemôže. Slobodné povolania vysokoškolské sú z väčšej čiastky v rukách židov. Obchod a priemysel je v rukách židov a mnohé iné odvetvia sú tak ovplyvňované židovstvom, že náš malý národ to jednoducho v záujme svojej vlastnej existencie nebude môcť a smieť trpieť“. Denník *Slovák* vyzval k rýchlemu „vybaveniu zákonitému“, pri ktorom by Židia mali spolupracovať, pretože „[v]šade tam, kde sa židia vzpierali dobrovoľne riešiť židovskú otázku, pochodili na konci veľmi zle, ba katastrofálne. [...] Problém sa vyriešiť musí, odkladať ho nemožno, preto treba pristúpiť čím skôr k meritornému vybaveniu a to naraz na každom poli“.²⁴⁹

Počas krátkej, len šesťmesačnej existencie Slovenskej krajiny došlo k niekoľkým konkrétnym prejavom hospodárskeho antisemitizmu. Jeden z prvých zásahov do

²⁴⁷ *Slovák*, 1. novembra 1938, s. 1.

²⁴⁸ *Slovák*, 30. novembra 1938, s. 2.

²⁴⁹ *Slovák*, 6. decembra 1938, s. 2.

hospodárskych práv Židov Slovenskej krajiny prišiel spolu s nariadením z 29. októbra 1938 o nedeľnom odpočinku. Medzi ďalšie zásahy patrilo bojkot židovských obchodov, ktorému predchádzali výzvy v tlači. Tento bojkot bol organizovaný Hlinkovou gardou a masovo sa vyskytol najmä v Novom Meste nad Váhom, v Spišskej Novej Vsi a v Trnave. Súčasne sa odohrali aj zásahy proti českým a židovským učiteľom a úradníkom. Najhoršie protižidovské výtržnosti, ktoré naberali formu pogromu, sa odohrali v Piešťanoch a v Trnave.²⁵⁰

Viackrát som zdôraznila, že hlavný rozdiel medzi antisemitizmom v prvej Československej republike a potom v autonómnej Slovenskej krajine, respektíve v slovenskom štáte, bol v prístupe štátnej moci. Rozdielny prístup československých a autonómnych slovenských úradov k právam židovskej menšiny je možné ilustrovať na príklade tzv. židovských eruv-drôtoch. Hebrejské slovo eruv je označením pre „rôzne symbolické úkony, ktoré umožňujú [ortodoxným Židom – pozn. HK] vykonať počas šabatu a sviatkov inak zakázané úkony“. Zjednodušene povedané, symbolickým obkolesením určitej časti mesta pomocou železných drôtov došlo k „vloženiu zakázaného do sféry povoleného“, čo viedlo k zmiešaniu súkromného s verejným. Tóra zakazuje Židom nosiť akýkoľvek objekt počas Šabatu a náboženských sviatkov mimo priestor obydľania, pomocou eruv drôtov však došlo k rozšíreniu tohto priestoru.²⁵¹ Táto náboženská tradícia bola staršia ako prvá Československá republika – o existencii takýchto drôtov vieme, aspoň v prípade bratislavského židovského geta, minimálne od prelomu 17. a 18. storočia.²⁵²

Nižňanský upozornil na to, že k zákazu tzv. eruv-drôtov došlo na Slovensku niekoľko dní po vyhlásení slovenskej autonómie. Pritom v predchádzajúcom období mestské rady proti výstavbe symbolických oplotení nemali výhrady, trvali v zásade len na tom, aby tieto drôty nenarušovali elektrické alebo telefónne vedenie. Situácia sa zmenila potom, čo 22. októbra

²⁵⁰ NIŽŇANSKÝ, *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom*, s.126-135.

²⁵¹Zvi KAPLAN, Eruv, in *Encyclopaedia Judaica*, zost. BERENBAUM, Michael – SKOLNIK, Fred, č. 6, 2. vyd., Detroit: Macmillan Reference USA, 2007, s. 484-485.

²⁵² Valerian TRABALKA, Židia v Bratislave do 18. storočia, in *Židia v Bratislave*, zost. SALNER, s. 17.

1938 vydal Krajský úrad nariadenie o podmienkach pre povolenie eruv-drôtov. Podľa tohto nariadenia sú spomínané drôty „miestami namontované bez zreteľa na požiadavky verejnej bezpečnosti, nie sú pevne pripevnené, križujú telefónne a vedenia ba aj silnoprúdové elektrické vedenia elektrárenských podnikov, bez toho že by boli dajakým spôsobom zaistené“. Krajský úrad preto nariadil, aby „vadné Eruv drôty z verejných silníc a hradských byly bezodkladne odstránené a aby bola náprava urýchlene a bezpodmienečne zjednaná všade tam, kde Eruv drôt križuje elektrické vedenie elektrární alebo vedenie telefónne a telegrafné“.²⁵³

V mnohých obciach došlo po vyhlásení autonómie k rozpusteniu mestských zastupiteľstiev a k vymenovaniu vládnych komisárov. Nižňanský na príklade situácie v Prešove a Šarišských Lúk ukázal, že „[a]ž zásahy štátom ovládaných správnych orgánov, ako aj vládnych komisárov, znamenali netolerantný zásah do náboženských práv židovskej komunity“.²⁵⁴

V novembri 1938 autonómna vláda Slovenskej krajiny deportovala viac ako sedem tisíc Židov na územie, ktoré po Viedenskej arbitráži pripadlo Maďarsku. Jozef Tiso, ktorý stál v tom čase na čele slovenskej vlády, komentoval rozhodnutie arbitrážnej komisie v bratislavskom rozhlase. Jeho slová uverejnil na druhý deň denník *Slovák*. Jozef Tiso doslova uviedol: „Dnes vo Viedni arbitrážna komisia, ktorej bolo predložené určiť hranice Slovenska, upravila naše hranice voči Maďarsku a súčasne poskytla nám úplné garancie našich nových slovensko-maďarských hraníc. Týmto činom dosiahli sme dlho a netrpezlivo očakávanú istotu. Táto istota zaručuje všetkým obyvateľom Slovenska, že ich osobné a majetkové práva nebudú nijako naštrbené. Táto istota značí pokoj“.²⁵⁵

²⁵³ SNA, fond Policajné riaditeľstvo Bratislava, kartón 558/Mat.294/8, ŠOKA Dolný Kubín, fond Obvodný notársky úrad Habovka, 2810/1938 prez. in *Holokaust na Slovensku, Obdobie autonómie 6.10.1938-14.3.1939*, zost. NIŽŇANSKÝ, dok. 73, Nariadenie Krajského úradu v Bratislave z 22. 10. 1938 všetkým podriadeným správnym úradom o podmienkach pre povolenie Eruv-drôtov, s. 174-176.

²⁵⁴ NIŽŇANSKÝ, *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom*, s. 22.

²⁵⁵ *Slovák*, 4. novembra 1938, s. 1.

O niekoľko strán ďalej prinieslo to isté číslo denníka *Slovák* informáciu o tom, že „[k]eď v stredu večer došla do Bratislavy smutná zpráva o okyptení Slovenska, vybuchla slovenská mládež spravodlivým hnevom proti židom, ktorí v poslednom čase boli najbezočivejšími podporovateľmi územného zmenšenia Slovenska. Zástupy slovenskej mládeže pohly sa od Hviezdoslavovho pomníka pred Carltonom cez hlavné ulice mesta a v neskorších večerných hodinách došlo k poľutovaniahodným demonštráciám, ktoré sa niesly v znamení hesla ‚Slovensko Slovákom, Palestína židákom‘. Podľa *Slováka* bola slovenská mládež „rozhorčená postupom židovského elementu, ktorý sa ešte na Všetkých svätých odvážil demonštrovať za pripojenie Bratislavy k Maďarsku“.²⁵⁶

Výskum Nižňanského i Kamenca presvedčivo ukazuje, že promaďarská demonštrácia niekoľkých stoviek Židov, ktorá sa odohrala pred bratislavským hotelom Carlton v predvečer vyhlásenia výsledkov Prvej viedenskej arbitráže, bola zámienkou ku kolektívnemu potrestaniu židovskej komunity na Slovensku. Slovom Nižňanského, krátko po vyhlásení autonómie „prišla zahraničnopolitická porážka, ktorá politiku HSLŠ spochybnila. Tiso a jeho spolupracovníci potrebovali v takejto chvíli nájsť ‚obetného baránka‘ zodpovedného za územné straty, ktoré priniesla Viedenská arbitráž“.²⁵⁷ Pritom bolo zrejmé, že skutočnú zodpovednosť neniesla hŕstka Židov, ale nacistické Nemecko a fašistické Taliansko.

Samotným novembrovým deportáciám predchádzal pokyn Krajinského úradu z 2. novembra 1938, ktorým bola „v podstate znemožnená evakuácia Židov z územia, ktoré malo byť odovzdané Maďarsku“.²⁵⁸ Podľa arbitrážneho rozhodnutia malo Československo v dňoch 5. až 10. novembra 1938 odstúpiť Maďarsku viac ako 10 tisíc kilometrov štvorcových s viac ako 850 tisícami obyvateľmi, z ktorých bolo asi štvrt' milióna etnických Slovákov.²⁵⁹ Pre nacionálnu HSLŠ

²⁵⁶ Tamže, 4. novembra 1938, s. 4.

²⁵⁷ NIŽŇANSKÝ, *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom*, s. 100.

²⁵⁸ Tamže, s. 35.

²⁵⁹ Ladislav DEÁK, *Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938-1939*, Veda: Bratislava, 1990, s. 123.

to bola významná prehra, ktorá potvrdila, že „servilnosť ľudáckej politiky voči nacistom a jednoznačný pronemecký kurz nemali žiaden zmysel“.²⁶⁰

Reakciou autonómnej vlády bolo nariadenie, aby okresné úrady, žandárske stanice a jednotky Hlinkových gárd južného Slovenska „zadržali/vlastne zatkli vo svojich obvodoch sa zdržujúcich židov bez hmotných prostriedkov a postrkovali ich aj s ich rodinnými príslušníkmi v hromadných transportoch na nákladných autách“, a to najneskôr do polnoci 4. novembra. Podľa tohto nariadenia sa Židom malo ponechať „primerané stravné“ vo výške 50 korún na osobu a „[k]de povolujú miestne pomery treba týchto židov zaviesť do vnútra odstúpených území niekoľko km ďaleko“. Toto nariadenie, ktoré platilo aj pre Židov cudzej štátnej príslušnosti, zároveň stanovilo, že „[v]šetci majetní židia, žijúci na Slovensku s majetkom vyše 500.000 Kč majú byť vzatí [...] do dočasnej väzby, aby sa zabránilo dajakému odnášaniu majetku“.²⁶¹

O niekoľko hodín na to však okresné úrady dostali nový telefonogram, podľa ktorého mali byť do vnútra odstúpených území „postrkovaní“ Židia cudzej štátnej príslušnosti. Tí Židia, ktorí sa v tom čase zdržiavali mimo svojho bydliska, mali byť vypovedaní do svojich domovských obcí. Keďže väčšina okresných úradov začala nariadenie plniť hneď po obdržaní prvého telefonogramu, v celej situácii nastal zmätok. O to viac, že maďarské úrady začali „postrkovaných“ Židov – ktorých bolo viac ako 7 500 – odvážať späť k novým hraniciam. Tam postupne vznikli dva tábory, Miloslavov pri Bratislave a Veľký Kýr pri Nitre, ktoré E. Nižňanský označuje ako „prvé internačné tábory na území Slovenska“.²⁶² 7. novembra Tiso celú akciu odvolal, no o deň neskôr sa ešte Krajský úrad pokúsil celú akciu legalizovať pomocou nariadenia, podľa ktorého mali byť deportovaní len nemajetní Židia cudzej štátnej príslušnosti. Zároveň podľa tohto nariadenia mal byť Židom, ktorým sa podarilo vrátiť, vrátený ich hnutelný i nehnuteľný majetok.²⁶³

²⁶⁰ Tamže, s. 124.

²⁶¹ ŠA Nitra, pobočka Topoľčany, f. Okresný úrad Topoľčany, šk. 101, č. 219/39.

²⁶² NIŽŇANSKÝ, *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom*, s. 51.

²⁶³ Tamže.

Viedenským výsledkom oklieštené Slovensko pozostávalo zo 62 okresov, k deportáciám došlo vo väčšine z nich.²⁶⁴ Podľa hlásení okresných úradov Krajinskému úradu v Bratislave, prípadne hlásení žandárskych staníc, sa Nižňanskému podarilo zistiť, že „židovská komunita rôzne reagovala na deportácie – jej reakcie prechádzali od strachu a paniky, cez pasivitu až k snahe dovolať sa svojho práva. Reakcie majoritného obyvateľstva sú tiež rozdielne. Pohybujú sa od súhlasu až po kritiku“.²⁶⁵ Nižňanský, ktorý politickú zodpovednosť za deportácie prisudzuje Tisovi a ktorý zdôrazňuje úlohu, ktorú zohrala protižidovská propaganda, si zároveň všimol, že „centralizovaná štátna správa dokáže bezducho realizovať nariadenia vyšších nadriadených orgánov v období prechodu pluralitnej demokracie k určitému typu diktatúry, keď sami predstavitelia tejto profesnej skupiny cítia ohrozenie svojho postavenia v štátnej správe. Pod vplyvom strachu o ‚svoje miesto‘ vykonávajú včas a bez vonkajšieho odporu nariadenia, o ktorých vedeli, že sú za hranicou ústavnosti“.²⁶⁶

2.2. POSTOJE A NÁLADY SPOLOČNOSTI, OKTÓBER 1938 AŽ MAREC 1939

Obdobie medzi októbrom 1938 a marcom 1939 bolo poznačené viacerými udalosťami, ktoré vplývali na nálady a postoje slovenskej spoločnosti. Mníchovská dohoda, podpísaná 29. septembra 1938, znamenala pre Československo dvojaké oslabenie. Na jednej strane, odstúpením pohraničného územia stratilo Československo kľúčovú časť svojho opevnenia a stalo sa tak do veľkej miery bezbranné voči útoku zvonka. Na druhej strane, Mníchov vyvolal vnútropolitickú a celospoločenskú krízu. Ako už som uviedla, v pomníchovskej dobe sa vyostrieli vzťah vládnúceho „československého národa“ a radikalizujúcej sa nemeckej a maďarskej menšiny, kríza zasiahla aj česko-slovenské, slovensko-židovské a česko-židovské vzťahy.

Nižňanský dospel na základe veľmi podrobného výskumu postavenia židovskej komunity v autonómnej Slovenskej krajine k názoru, že krátke obdobie autonómie bolo prekryté čechofóbiou a antisemitizmom, „prostredníctvom a pomocou ktorých režim ventiloval svoje

²⁶⁴ Tamže, s. 64.

²⁶⁵ Tamže, s. 86.

²⁶⁶ Tamže, s. 101.

neúspechy [...] prípadne nasmerovával radikálnosť svojich prívržencov“. Čechofóbiu autonómnych orgánov na Slovensku dokazujú podľa Nižňanského divoké politické čistky, ktoré v októbri a novembri 1938 „postihli najmä Čechov na Slovensku v oblasti školstva, včítane vysokého, administratívy, súdnictva, četníctva atď“.²⁶⁷ Štátom podporovaný antisemitizmus bol ďalším nástrojom, ktorý predstavitelia Slovenskej krajiny používali k tomu, aby odvrátili pozornosť obyvateľstva od vnútropolitických a zahraničnopolitických problémov – a tiež, ktorým riešili svoje politické neúspechy. Podľa Nižňanského sa tak Česi a Židia „ocitli v podobnom postavení. Česi však ‚mali‘ kde odísť“.²⁶⁸

Zdá sa, že časť slovenskej spoločnosti počula na protičeskú a protižidovskú rétoriku, časť jej obsahu uverila, časť v nej videla jednoducho možnosť „prilepšiť si“. Pri posudzovaní antisemitizmu v autonómnom Slovensku je dobré vychádzať z toho, kto bol pôvodcom protižidovských prejavov v tomto období. Na modelovom príklade mesta Nitra rozdelila Könözszyová pôvodcov protižidovských opatrení medzi autonómiou a slovenským štátom do piatich kategórií. Do prvej kategórie zaradila opatrenia, ktoré „sformulovala slovenská autonómna vláda a ich realizácia prináležala podriadeným správny a policajným orgánom“. Tieto opatrenia patria tiež k prvým vykonaným. Sem zaradila okrem spomínaného zákazu Erudrôtov a novembrových deportáciách zastavenie a zákaz činnosti Židovskej strany a Zjednotenej socialisticko-sionistickej strany robotníckej (na konci novembra 1938), telovýchovného spolku Makkabi (na začiatku decembra toho roku) a voľby do snemu Slovenskej krajiny (v polovici decembra 1938). Podľa Könözszyovej boli ďalšími pôvodcami protižidovských nálad a opatrení nacistické Nemecko, „radikálne polovojské jednotky HG, FS a tiež aj tzv. viedenský legionári-Légia slobodného Slovenska, ktorá sa transformovala na Zahraničnú HG“ a

²⁶⁷ NIŽŇANSKÝ, *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom*, s. 8.

²⁶⁸ Tamže.

médiá. Antisemitizmus sa však realizoval „aj na ulici, kde niekedy iniciatívu prevzala strana a jej podriadené orgány na lokálnej úrovni, inokedy zase nižšie vrstvy spoločnosti“.²⁶⁹

Bez ohľadu na v texte skúmané prvé oficiálne protižidovské kroky sú povojnové spomienky pamätníkov na predvojnové obdobie pozitívne.²⁷⁰ Etnológ Salner z toho vyvodil, že protižidovské nálady sa „prejavovali zriedkavo. Ich nositeľmi boli skôr obyvatelia väčších miest, v prvom rade príslušníci ‚lumpenproletariátu‘. Paradoxne sa však takéto prejavy často spájali s prostredím stredných a vysokých škôl“.²⁷¹ Ojedinelosť protižidovských prejavov počas autonómie Slovenskej krajiny, najmä v porovnaní s obdobím druhej svetovej vojny, je jedným z dôvodov prečo sú spomienky na predvojnové obdobie prevažne pozitívne. V kontexte protižidovských nariadení vojnového štátu, od diskriminácie až po deportácie do koncentračných a vyhladzovacích táborov, sa predchádzajúce obdobie, akokoľvek už bolo poznačené štátnym antisemitizmom, logicky javí ako kvalitatívne lepšie obdobie.

2.2.1. OD VYHLÁSENIA SLOVENSKEHO ŠTÁTU AŽ PO SALZBURGSKÉ ROZHOVORY

„Občania! Nepriatelia a zúbočníci mladého Slovenského štátu, ale i naši ľudia malodušní, korisníci a príživníci bývalého režimu, ktorému si predali duše a národné povedomie za lacný peniaz, zámerne a zlomyseľne podrývajú istotu a dôveru obyvateľstva, rozširovaním nepravdivých tendenčných zprávk šuškanej propagandy, šírenej zo zahraničia proti nášmu samostatnému štátu“. Týmito slovami začínala výzva okresného úradu v Bánovciach nad Bebravou, napísaná krátko po vyhlásení Slovenskej republiky 14. marca 1939, miestnym obyvateľom. Predstavitelia bánovského okresu v nej od každého jedného tamojšieho Slováka

²⁶⁹ Lucia KÖNÖZSYOVÁ, Zmena parlamentného demokratického systému na nedemokratický systém už počas autonómie Slovenska roku 1938 – modelové mesto Nitra, in *Acta Judaica Slovaca* č. 6, 2000, s. 194.

²⁷⁰ Peter SALNER, *Prežili holokaust*, Bratislava: Veda, 1997, s. 23.

²⁷¹ SALNER, *Prežili holokaust*, s. 29.

žiadali, aby sa stal „detektívom, strážnikom a ochrancom nám tak drahého samostatného Slovenského štátu“.²⁷²

Štátom podporovaná nedôvera nielen medzi ale aj v rámci jednotlivých etnických, náboženských a sociálnych skupín obyvateľstva sa stala jedným z prejavov zhora budovaného „kresťanského nacionalizmu“. Ten sa mal stať štátotvornou ideológiou nedávno vytvorenej Slovenskej republiky, v ktorej mala byť idea čechoslovakizmu prekonaná pozitívnym národným programom. Dobová propaganda vysvetľovala kresťanský nacionalizmus nasledovne: „Keď láska k národu v človeku ide až tak ďaleko, že sa stane slepým a nevidí chyby a nedostatky vlastného národa, že začína pohŕdať príslušníkom inej rasy a reči, tu jeho nacionalizmus sa zvrhá v nenávidený šovinizmus. Preto je zřejmé, že nacionalizmus musí byť regulovaný kresťanstvom. Kresťanstvo znamená odosobnenie človeka v tom zmysle, že svoje ja podrobuje zákonom Božím, prikázaniu lásky k Bohu a k bližnému“.²⁷³

Podľa Jozefa Tisa, v tom čase ešte predsedu vlády, historické poslanie slovenského štátu spočíva v tom, že dokáže, že „nemusí, ba nesmie byť rozkolu medzi nacionálne podloženým socializmom a medzi kresťanstvom“. Prikázanie lásky k bližnému svojmu však podstatne zmiernil, keď povedal, že „[m]y Slováci chceme a a teda i budeme spravodlivo žiť so svojimi inonárodnými spoluobčanmi s najlepšou vôľou a dôsledne dotiaľ, kým sa oni lojálne zachovajú k nášmu Slovenskému štátu“. Zdôraznil pritom, že „kresťanstvo neznamena slabosť, neznamená hlúposť ani nekonečnú trpezlivosť a nesmie byť teda sankcionovaním všetkého toho zla, ktoré sa za dosavádnej kapitalistickej a socialistickej éry na poli hospodárskom a sociálnom nespravodlivo napáchalo. Preto, keď my dnes toto zlo azda i ostrými zásahmi odstraňujeme, to nielen že nie je nekresťanské, ale naopak; to je naša vrcholná kresťanská povinnosť“.²⁷⁴

²⁷² ŠA Topoľčany, fond OÚ f. Okresný úrad v Bánovciach nad Bebravou, 1923-1945, šk. 55, č. 464/39 prez.

²⁷³ *Slovák*, 14. novembra 1939, s. 1.

²⁷⁴ *Slovák*, 9. mája 1939, s. 1.

Denník *Slovák* v oslavnom článku na Adolfa Hitlera z apríla 1939 ozrejmil čitateľom, že kresťanská láska miluj bližného svojho sa netýka lásky k židovským spoluobčanom: „Je kresťansky, je ľudsky v židovi vidieť tak veľkého nepriateľa, akého v ňom vidí Adolf Hitler? Je; žid, svetové židovstvo stalo sa majiteľom svetových pokladov. Ale tie poklady obsahujú v sebe toľko ľudských tragédií, tie poklady sú presýtené krvou a nespravdnosťou“.²⁷⁵ Základom tejto štátotvornej ideológie sa stala „absolutizovaná idea celku. Totalita národa (nie štátu!) a koncentrácia na princípe jednoty a jednotnosti mali byť vedúcim motívom organizácie spoločenského života a politickej praxe“.²⁷⁶ Základnou jednotkou národa sa mal stať takzvaný nový človek, ktorého zrodenie oznamovala oficiálna propaganda už krátko po vzniku nového štátu.²⁷⁷ Slovanmi Jozefa Tisa, „veď Boh nás stvoril ako Slovanov a je teda božou vôľou, aby sme v tomto prirodzenom svete za svoj najvyšší ideál považovali náš Slovenský štát“.²⁷⁸

Hodnota nového človeka, vysvetľoval denník *Slovák* v polovici októbra 1939, „nie je už v kvantite, v aristokratickom počte šľachtických predkov, ani v demokratickom počte miliónov, ale v jeho kvalite. V obetavosti, disciplíne, v láske k celku“. Podľa autora článku, demografa Jána Svetoňa, nový človek predovšetkým myslí na „večné trvanie rodu a národa. Cíti sa v reťazi predkov a potomkov iba ohnivkom, spojovacím článkom, ktorého vznešenou úlohou je niesť

²⁷⁵ *Slovák*, 19. apríla 1939, s. 1.

²⁷⁶ Vladimír BAKOŠ, Nacionalizmus ako ideológia, in *Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny. (Materiály z vedeckého sympózia, Časť, 6.-7. novembra 1990)*, zost. Valerián BYSTRICKÝ. Bratislava: Slovenská národná rada – Historický ústav SAV, 1991, s. 120; Pozri tiež Štefan POLAKOVIČ, *K základom slovenského štátu. Filozofické eseje*, Martin: Matica slovenská, 1939; Vladimír BAKOŠ, *Kapitoly z dejín slovenského myslenia*, Bratislava: SAV, 1995; Igor JAŠUREK, Tisova koncepcia národa, Spor univerzálneho humanizmu a národného partikularizmu, in *Stredoevropské politické studie*, roč. 7, 2005, č. 2-3, s. 263-275; Eva LAIFEROVÁ, Nacionalizmus optikou slovenskej kresťanskej sociológie do r. 1948, in *Sociológia – Slovak Sociological Review*, roč. 33, 2001, č.1, s. 99-110.

²⁷⁷ *Slovák*, 15. októbra 1939, s. 5.

²⁷⁷ Tamže; Štefan POLAKOVIČ, Tvoríme nového človeka, in *Kalendár Hlinkovej slovenskej ľudovej strany na rok 1942*, Bratislava: Generálny sekretariát Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, 1942, s. 68-71.

²⁷⁸ *Slovák*, 9. mája 1939, s. 1.

v čistých rukách fakľu života z minulosti do budúcnosti“. Pretože si nový človek dôležitosť tejto úlohy uvedomuje, zakladá muž „zdravé a mravné manželstvo“ a žena sa vracia k miestu „prírodou jej určenému“.²⁷⁹

Téza o zrození nového človeka bola nástrojom, ktorým sa slovenský štát usiloval – a nielen ten, v menšej či väčšej miere každý štát – ideologicky prevychovať občanov, aby títo slúžili jeho politickým cieľom.²⁸⁰ Aj preto novovymenovaný ministerský predseda Vojtech Tuka vo vianočnom čísle denníka *Slovák* hovoril o potrebe národnej výchovy, ktorou sa zdokonalia dobré a odstránia zlé stránky slovenskej povahy. Podľa Tuku má Slovák, na jednej strane, „cenné ctnosti v podnikavosti a mäkkosti, ale na druhej strane má priam geniálnu vynaliezavosť zakryť svoju lenivosť rôznymi dôvodmi, má sklon radšej obísť ťažkosti, ako im vzdorovať. Najväčšou slabinou slovenského človeka je neveriť vo vlastnú silu, čo má za následok rozbuženie falošného realizmu, vybičovaného hlavne starostlivosťou o dnešok, nepoučením sa zo skúsenosti minulosti a bez ohľadu na program pre budúcnosť“. Tuka si okrem toho tiež všimol, že „slovenský človek neraz v úspechu druhého, hoci svojho druhu, vidí eo ipso vlastné odstrkovanie, poníženie, porážku“.²⁸¹

O niekoľko dní na to sa v podobnom kritickom duchu vyjadril aj Konštantín Čulen, keď povedal, že „[n]áš ľud má hľbu skvelých vlastností. Je pracovitý, skromný, vo väčšine šetrný. Ale má niekoľko veľmi zlých vlastností a na prvom mieste je závisť“. Podľa Čulena, „[a]k majetok drží Žid, je zle, vláda nič nerobí. Ak by prešiel do nemeckých rúk, je ešte horšie, lebo vláda zapredáva slovenský národ Nemcom, ak sa dostane do slovenských rúk, nuž je ešte horšie, lebo z nakradnutých vecí sa obohacuje jednotlivec“.²⁸²

²⁷⁹ *Slovák*, 15. októbra 1939, s. 5; V denníku *Slovák* vychádzala od 8. januára 1939 rubrika „Žena doma a v spoločnosti“.

²⁸⁰ Ivan KAMENEC, Slovenská spoločnosť v rokoch 1939-1945, in *Česko-slovenská historická ročenka*, 2004, s. 89; Igor BAKA, Mechanizmus, ciele a metódy pôsobenia ľudáckej propagandy v rokoch 1938-1939, in *Historický časopis*, roč. 51, 2003, č. 2, s. 277.

²⁸¹ *Slovák*, Vianoce 1939, s. 3.

²⁸² *Slovák*, 19. januára 1940, s. 1.

Tuka sa s Čulenom zhodli ešte v jednom, a totiž, že negatívne vlastnosti slovenského človeka boli dedičstvom z čias, kedy Slováci nemali národný štát. Vyjadrené Tukovými slovami, bol to „nános z čias poroby“. Tuka v tejto súvislosti ostro kritizoval neznalosť vlastnej histórie, pretože len ten „[n]árod, ktorý pozná seba, miluje – vzájomnou láskou občanov voči sebe – seba samého, vedie usporiadaný národný život, hoden je samourčovania, slobody, samostatného a slobodného štátu“.²⁸³ Podľa Čulena, „[z]ávisť je vlastnosť porobených. Nie div, že sme sa z nej ešte nevedeli dostať. Ved' nás tak vychovávali. Ale to neznamená, že by sme tejto najhoršej slovenskej vlastnosti nemali vypovedať boj“.²⁸⁴

V predchádzajúcej prvej kapitole som poukázala na úlohu nepriateľského cudzieho pri vytváraní slovenského národného myslenia v 19. storočí. Slovenský nacionalizmus si obranný charakter zachoval aj v nasledujúcom období, kedy kategóriu cudzieho síce stále zastával Žid, Maďara ale vystriedal Čech.

Prístup nových slovenských autorít k českej a židovskej komunite v slovenskom štáte naznačil vtedajší poslanec a politický veliteľ HG Alexander Mach na začiatku februára 1939. V Rišňovciach, malom meste v hlohoveckom okrese, sa v tom čase konalo takzvané manifestačné zhromaždenie. Priestor pred miestnym kostolom sa v ono júlové popoludnie zaplnil viacerými vysokopostavenými funkcionármi i radovými gardistami, predstaviteľmi mesta a „tisícovými zástupmi obyvateľstva“.²⁸⁵ Po zaspievaní štátnej hymny sa slova ujal Alexander Mach, ktorý vysvetlil, že „dnes sa v Rišňovciach manifestuje za to, aby Slovensko bolo

²⁸³ *Slovák*, Vianoce 1939, s. 3.

²⁸⁴ *Slovák*, 19. januára 1940, s. 1.

²⁸⁵ Účasť obyvateľstva na takýchto zhromaždeniach nie je spoľahlivým ukazovateľom spoločenskej atmosféry, keďže takéto stretnutia boli do značnej miery pripravené zhora. Napr. okresný úrad v Bánovciach n. Bebravou neponechal návštevu „pána prvého prezidenta Slovenskej republiky v jeho bydlisku“, v októbri 1939, náhode. Okresný náčelník všetkým svojim podriadeným notárom rozposlal inštrukciu, ktorá znela: „Na hranici okresu budú sa hlásiť pánu prezidentovi zástupcovia úradov a verejní činitelia, v ich sprievode príde pán prezident na námestie do Bánoviec n/Bebr., kde budú shromaždené všetky složky obyvateľstva okresu“. OÚ Topoľčany, f. Okresný úrad Bánovce nad Bebravou, šk. 58, č. 1145/39 prez.

oslobodené od cudzích príživníkov“, predovšetkým Čechov a Židov. Zdôraznil, že dvadsať rokov staré heslo Slovensko Slovákom „platí aj dnes a toto heslo nás povedie až do úplného, stopercentného víťazstva“. Podľa Macha nebolo heslo namierené proti českému alebo maďarskému národu, židovskú komunitu v tejto súvislosti vynechal. Keď hovoril o prepustení skoro troch tisícov zamestnancov českého pôvodu z ministerstva dopravy zopakoval, že tento krok nevzišiel „z nenávisťi oproti Čechom, ale z lásky k svojeti. My si prajeme, aby Česi boli šťastliví vo svojom vlastnom domove, ale tu na Slovensku chceme byť páni“. V prípade slovenských Židov bol Machov tón ostrejší: „So Židmi, ktorí majú zlato, šperky, bohatstvo, urobili všade poriadok a urobíme ho s nimi aj my. Silou Slovenskej krajiny je práca a kto tu nepracuje, ten tu nebude ani jesť. Kto tu čo nakradol, to sa mu vezme! Toto je praktické riešenie celej židovskej otázky“.²⁸⁶

Inými slovami, Česi a Židia mali jedno spoločné, obidve menšiny boli pre slovenských predstaviteľov cudzí príživníci. Láska k blížnemu svojmu platila len v prípade Nemcov, pretože tí „poslúchajú rozkaz Führera, aby [...] Slovenský štát trval, bol pevne vybudovaný a mohol v najväčšom poriadku prosperovať“.²⁸⁷ V prípade Čechov a Židov spomínané prikázanie platilo len vtedy, ak blížny bol za hranicami „nášho“ slovenského štátu.

Spojovanie Čechov s cudzími príživníkmi vychádzalo z rozšírenej predstavy, že „Česi berú Slovákom chlieb“, najmä v štátnej správe, ale aj na ďalších miestach, ktoré si vyžadovali kvalifikovaných pracovníkov.²⁸⁸ Podľa Jana Rychlíka však tvrdenie, že správa na Slovensku bola v rokoch 1918 až 1938 prevažne česká, nevychádza zo skutočných čísiel. Napríklad podľa oficiálnych štatistických údajov z roku 1935 žilo v roku 1921 na Slovensku vyše 71 tisíc Čechov. O deväť rokov neskôr, v roku 1930, sa tento počet takmer zdvojnásobil – na Slovensku žilo vyše 120 tisíc Čechov. Vo verejných službách a slobodných povolaniach bolo zamestnaných viac ako

²⁸⁶ *Slovák*, 7. februára 1939, s. 4.

²⁸⁷ *Slovák*, 9. mája 1939, s. 1.

²⁸⁸ Pozri RYCHLÍK, *Češi a Slováci*, s. 86.

168 tisíc Slovákov.²⁸⁹ Pred vyhlásením autonómie bolo však na Slovensku len o niečo viac ako 20 tisíc Čechov, ktorí boli zamestnaní v štátnej alebo vo verejných službách.²⁹⁰ Inými slovami, Česi boli v štátnych službách na Slovensku vo výraznej menšine.

Čechofóbia nezostala obmedzená len na najvyššiu politickú úroveň, odrazila sa aj v slovenskej spoločnosti. Na konci mája 1939 sa napríklad šesť členov Slovenského národného divadla (SND) sťažovalo Vojtechovi Tukovi, ktorý bol v tom čase zástupcom predsedu vlády, „na neprístopnosti, ktoré sa dejú v S.N.D. na úkor nielen ich, ale všetkých Slovákov“. Týchto neprístopností malo byť hneď niekoľko – vymenovanie Čecha za správcu opery, ktorý „vôbec k Slovákom nemá žiadny pomer, nakoľko to vidieť z jeho ‘umeleckého’ Slovákom nežičlivého konania“. Ďalšiu neprístopnosť zosobňoval dramaturg divadla, ktorý síce bol etnickým Slovákom, ale podľa jeho kontaktov so správcou opery „nemožno ho nazvať ináč ako Slovákom neprajným – ‚Čechofilom‘“. Podpísaných šesť členov Slovenského národného divadla sa Vojtecha Tuku tiež pýtalo, ako je možné, že dirigentom je človek „ktorého arijský pôvod je pochybný“ a tiež, prečo dostal v divadle zamestnaný Žid ihneď po svojom nastúpení príplatok. Aj výčitky namierené voči českým zamestnancom divadla sa javia ako ekonomicky motivované: „A ako je možné, že českí sboristi majú 1200 Ks gáže mesačnej a Slovákom sa ani na budúcu sezónu nechce zvýšiť gáža na tú istú úroveň ako čechom – hoci sú rovnako kvalifikovaní ako oni a keď všetci rovnako všetky opery t.j. po slovensky musia študovať, teda žiadon rozdiel v schopnostiach“. Z jednej sťažnosti sa nedá vyvodiť, aké boli skutočné motívy pisateľov tejto sťažnosti. Vieme však, že už v medzivojnovom období sa slovenské divadlo potýkalo s rôznymi vážnymi problémami, okrem nedostatku financií to bola tiež „nedoriešená otázka slovenského divadelného školstva a s tým spojený nedostatok slovenských hercov“. Podľa Igora Baku síce bolo za túto situáciu zodpovedné pražské Ministerstvo školstva a národnej osvety, oprávnená kritika „však prerastala do útočných

²⁸⁹ Antonín BOHÁČ, Česi na Slovensku, in *Statistický obzor*, roč. 16, 1935, s. 183-190; RYCHLÍK, *Česi a Slováci*, s. 87.

²⁹⁰ Konštantín ČULEN, *Slováci a Česi v štátnych službách ČSR*, Trenčín: Vydavateľstvo Ivan Štelcer, 1994, s. 179; RYCHLÍK, *Česi a Slováci*, s. 87.

politických akcií ruka v ruke so šírením čechofóbie, obviňovania a urážok“.²⁹¹ V tomto kontexte potom skutočnosť, že šesť divadelníkov poslalo svoju sťažnosť len krátko po vyhlásení slovenského štátu a adresovalo ju práve Vojtechovi Tukovi, vtedajšiemu podpredsedovi vlády a častému hlásateľovi radikálnych myšlienok, napovedá, že v zmene štátoprávnych pomerov videli možnú zmenu ich postavenia a tomu odpovedajúceho ohodnotenia.

V júni 1939 upozorňoval v podobnom duchu na „niektoré nesprávne veci v našom meste [...] obyčajný občan Slov. štátu“, obyvateľ Skalice. Podľa anonymného pisateľa, ktorý sa podpísal ako „verný slovak“, boli v Skalici na všetkých vedúcich miestach „tak zvaní čechoslováci“. Všetkých údajných Čechoslovákov označil menom, v niektorých prípadoch si ale pomýlil ich funkcie. Pisateľ sa pohoršil tiež nad tým, že v meste je ešte stále „žid sudca pokrstený“ a že „ešte nikdo nevie sa o tohoto postarať“. Aj v tomto prípade sa zdá, že „obyčajný občan“ bol k napísaniu sťažnosti motivovaný skôr pocitom sociálnej nespravodlivosti, ako nenávisťou k Čechom alebo Židom. Problém totiž nebol len v tom, že na všetkých popredných miestach boli podľa autora listu Čechoslováci alebo Židia, alebo že aj medzi živnostníkmi bolo údajne príliš veľa Čechov a Moravanov. Všetci títo boli totiž neprajníci slovenského štátu, patrili medzi najväčších štváčov slovenského ľudu, nadávali na slovenskú vládu a „na všetko čo je slovenské“. Autor sťažnosti vedel o spôsobe, akým by sa táto nespravodlivosť dala vyriešiť – keď hovoril o českom pekárovi a jeho manželke, ktorí „su na Slov. nespokojný, malo by sa im pomôcť odtiaľto“. Ministerstvo vnútra sa touto sťažnosťou zrejme zaoberalo, pretože v spise je dochovaná aj dôverná odpoveď na túto sťažnosť okresného úradu v Skalici, adresovaná Prezidiu ministerstva vnútra. Okresný náčelník obvinenia samozrejme odmietol, zvlášť tie, ktoré sa týkali jeho osoby: „Nikdy som čechoslovákom a to v žiadnom smysle nebol a niet človeka nikde, ktorý by mi mohol čo len tóňu podozrenia dokázať. Nemám a nikdy som nemal s čechmi v tomto smysle nič spoločného, tým menej dnes“. Sťažnosť bola údajne „dielom troch tunajších

²⁹¹ BAKA, Mechanizmus, ciele a metódy pôsobenia ľudáckej propagandy v rokoch 1938-1939, i s. 282; pozri tiež *Dokumenty Slovenského národného divadla 1939-1945: Divadlo v rokoch vojny*, II. časť, zost. Ladislav LAJCHA, Bratislava: Divadelný ústav, 2000; Vladimír ŠTEFKO, *Slovenské činoherné divadlo 1938-1945: Pokus o náčrt problematiky*, Bratislava: Tália – press, 1993.

malovzdelaných žien“ a väčšina nimi kritizovaných skutočností sa nezakladala na pravde, ostatné udania sa slovami okresného náčelníka „zväčša zrodili v hlave pisateľa a môžem vysloviť len moju rozhorčenosť nad tým, že toľko špinavostí nemal smelosti podpísať“.²⁹²

Anonymná sťažnosť „verného skalického Slováka“ sa dotkla pre túto prácu veľmi dôležitej problematiky udaní. Pretože sa ale budem tomuto fenoménu bližšie venovať v kapitole o zainteresovaní slovenskej spoločnosti na tzv. židovskej otázke, obmedzím sa teraz len na niekoľko poznámok. Definíciu „udania“ som si vypožičala od nemeckej historičky Christl Wickert, ktorá udanie chápe ako „hlásenie skutočných alebo domnelých previnení donášačmi, ktorí jednali z vlastnej vôle, bez pokynov zhora“.²⁹³ Je zrejmé, že aj skalický sťažovateľ jednal z vlastnej vôle – a tiež vo vlastnom záujme. Motívom jeho anonymného udania pritom, ako som už uviedla, pravdepodobne nebola ani tak nenávisť k Židom alebo Čechom. V konečnom dôsledku to prezrádajú aj pisateľove návrhy toho, ako by sa ním popisované „nesprávne veci“ mohli napraviť, čiže odstránením nepohodlných osôb z lukratívnych pozícií. Inými slovami, dôležitým motívom tejto, ale aj ďalších iných mnou neskoršie skúmaných udaní, zrejme bola túžba po zlepšení svojho postavenia, a to aj na úkor niekoho iného.²⁹⁴

Spojovanie Židov s úžerníkmi, s nečestne zarobenými peniazmi a s vykorisťovaním kresťanského obyvateľstva – ako to ostatne ukázala prvá kapitola – predchádzalo vyhláseniu autonómie. Predstavitelia Slovenskej krajiny a neskôr vojnové republiky tento stereotyp obratne využili, keď značnú časť protižidovskej agitácie postavili na ekonomickej závislosti.

²⁹² SNA, f. MV, šk. 16, č. 1 (United States Holocaust Memorial Museum [ďalej USHMM], RG-57.001M, Slovak documents related to the Holocaust, 1939-1945 [ďalej RG-57.001M], mikrofilm [ďalej m.] 311, snímok [ďalej sn.] 937-939).

²⁹³ Christl WICKERT, Popular Attitudes to National Socialist Antisemitism: Denunciations for „Insidious Offenses“ and „Racial Ignominy“, in *Probing the Depths of German Antisemitism: German Society and the Persecution of the Jews, 1933-1941*, zost. David BANKIER, New York – Oxford: Berghahn Books, Jerusalem: Yad Vashem – Leo Baeck Institute, 2002, s. 282.

²⁹⁴ Pozri tiež: Frank BAJOHR, The „Folk Community“ and the Persecution of the Jews: German Society under National Socialist Dictatorship, 1933-1945, in *Holocaust and Genocide Studies*, roč. 20, 2006, č. 2, s. 191-195.

Jednou z úloh protižidovskej propagandy, ako to zhrnul Ivan Kamenec, bolo „eliminovať v časti spoločnosti rastúce pochybnosti o oprávnenosti riešenia židovskej otázky – z hľadiska kresťanskomorálneho a humánneho“ a zároveň presvedčiť obyvateľstvo, že tzv. riešenie židovskej otázky „zabezpečí rýchle, ľahké a bezbolestné zlepšenie sociálnej situácie širokých vrstiev obyvateľstva“.²⁹⁵ To, že údajná židovská otázka bola z pohľadu HSL'S predovšetkým otázkou hospodárskou, bolo zjavné už skúmanom období tzv. usmievavého Slovenska. Denník Slováč si však bol zrejme vedomý toho, že väčšinové, nábožné obyvateľstvo potrebovalo hlad po židovskom majetku vysvetliť ako niečo, čo je v súlade s kresťanskou doktrínou. A tak, napríklad, niekoľko málo dní pred vyhlásením „nezávislej“ Slovenskej republiky, v denníku *Slovák* čítame rozhovor na túto tému s páterom Rudolfom Mikušom, provinciálom jezuitov.

Rozhovor je uvedený nasledovne: „Na Slovensku od 6. októbra zavládol duch kresťanský. Vedenia sa ujala Hlinkova slovenská ľudová strana, ktorej prísne kresťansko-katolícky program je všeobecne známy. Na ľudovú stranu podnikali mnohí útoky, že vraj pokračuje proti duchu cirkvi, keď zasahuje do niektorých oborov verejného života, ako na pr. do židovskej otázky a usilovaly sa rôzne živly vzbudiť zdanie, že práca Hlinkovej slovenskej ľudovej strany nie je v súlade so zásadami, ktoré hlásala viditeľná hlava cirkvi, svätý Otec“.²⁹⁶ Inými slovami, rozhovor s kňazom Mikušom mal slovenských veriacich zbaviť možných pochybností o nekresťanskosti protižidovských opatrení.

Páter Mikuš v rozhovore povedal to, čo od neho štátna moc očakávala, a totiž, že „skoro všetky pokusy v novej dobe poraziť kresťanský svetový názor opierajú sa o zákulisnú prácu židovstva a židovstvom nastrčeného slobodo-murárstva“. Na otázku, ktoré kroky štátu pri riešení takzvanej židovskej otázky sú kresťanské, Mikuš odpovedal: „Štát môže, ba v dnešných okolnostiach, keď židia svojim vplyvom opanovali celý verejný a hospodársky život a tým celú nežidovskú spoločnosť rovno ohrožujú, aj musí vyradiť židov z hospodárskeho a verejného

²⁹⁵ Ivan KAMENEC, Keď strieľajú aj slová: Funkcia, metódy a ciele antisemitskej propagandy na Slovensku v rokoch 1938-1945, in *Storočie propagandy*, zost. Valerián BYSTRICKÝ – Jaroslava ROGULOVÁ, Bratislava: AEP, 2005, s. 103.

²⁹⁶ *Slovák*, 10. februára 1939, s. 1.

života. Ináč zničia celé kresťanské spoločenstvo. Žid presiaknutý učením Talmudu je nebezpečný. Terajší žid nie je židom Starého zákona, je Talmudom nakazený. Talmud je súhrnom kresťanskej spoločnosti nebezpečných náuk. Podľa Talmudu nežid ani nie je človek, ale akoby hovädo bez všetkého práva. A keďže nežidia nemajú v očiach talmudistického žida práv, je talmudistický žid pre kresťanskú spoločnosť nebezpečný. A toto nebezpečenstvo sa musí odstrániť. Preto môže štát zabrániť židom prístup k takým povolaniam, ktoré im umožňujú vplývať na kresťanskú spoločnosť a ju kazit²⁹⁷. Sfér, v ktorých Židia mohli kresťanom škodiť, bolo podľa Mikuša hneď niekoľko, schvaľoval obmedzenie ich počtu v štátnej sfére, v lekárstve a lekárniectve, medzi učiteľmi a samozrejme, v tlači. V kontexte týchto vyjadrení R. Mikušovo prehlásenie, že katolícka cirkev „musí bdieť na tým, aby sa v kresťanských štátoch nedialo nič úradne, čo naštrbuje prírodné a božské právo“ vyznieva prinajmešom paradoxne. Mikuš týmto vystúpil na obranu „úprimne“ obráteným Židom na katolícku vieru. Podľa Mikuša, napríklad, pokrstným Židom nemôže byť odopreté právo zosobášiť sa s iným katolíkom, nech je ktorejkoľvek „rasy“.²⁹⁷

Prvé protižidovské opatrenie vydané po vyhlásení Slovenskej republiky zodpovedalo Mikušom vykreslenej židovskej zákulisnej práci proti kresťanom a ich učeniu. Vládne nariadenie z 30. marca 1939 zakázalo výrobu „bohoslužebných a náboženských predmetov kresťanských nekresťanmi“, ako aj obdodovanie nekresťanov s nimi.²⁹⁸ I keď v tomto nariadení Židia ešte neboli menovaní, bolo zrejmé, že nekresťanmi bola myslená práve židovská komunita.

Páter Mikuš v spomínanom rozhovore uznal, v súlade so záujmami svetských predstaviteľov, že štát je povinný vyradiť Židov z hospodárskeho života. Vláda k obmedzeniam hospodárskych práv Židov pristúpila hneď v apríli 1939. V tom čase bola prijatá aj prvá oficiálna definícia „Žida“, ktorá hovorila: „Za žida sa pokladá bez ohľadu na pohlavie a štátnu príslušnosť: 1. kto je, alebo bol izraelitského vierovyznania, i keď po 30. októbri 1918 prestúpil na niektorú kresťanskú vieru, 2. kto je, alebo bol bez konfesie a pochádza aspoň z jedného rodiča

²⁹⁷ *Slovák*, 10. februára 1939, s. 1.

²⁹⁸ *Slovenský zákonník*, 1939, vládne nariadenie 36/1939 Sl.z.

izraelitského vierovyznania, 3. kto pochádza z osoby, uvedenej pod bodmi 1 alebo 2, (vyjmúc takého potomka, ktorý sám prestúpil na niektorú kresťanskú vieru pred 30. októbrom 1918), 4. kto uzavrel po dni účinnosti tohto nariadenia manželstvo s osobou, uvedenou pod bodmi 1 až 3, po dobu trvania tohto manželstva, 5. kto po dni účinnosti tohto nariadenia žije s osobou, uvedenou pod bodmi 1 až 3, v mimomanželskom spoločenstve, ako aj potomkovia, splodení v takomto spoločenstve“. Toto vládne nariadenie umožňovalo, „v prípadoch zvláštneho zreteľa hodných“, vláde stanoviť výnimku z tohto ustanovenia. V sporných prípadoch, ak by také nastali, mal rozhodnúť príslušný okresný úrad.²⁹⁹

Prvá kodifikácia Žida bola kompromisom medzi náboženským a rasovým nazeraním na židovskú komunitu. Na jednej strane, za Židov boli podľa toho nariadenia považovaní predovšetkým príslušníci izraelitského vierovyznania. Na druhej strane boli za Židia považovaní manželia, prípadne partneri príslušníka izraelitskej viery a ich potomkovia. Za Židov boli tiež považovaní tí, ktorí po 30. októbri 1918 konvertovali na kresťanskú vieru.³⁰⁰

Druhá časť tohto nariadenia „usmernila“ počet Židov v niektorých slobodných povolaniach. Počet židovských advokátov mal byť do budúcnosti obmedzený „štyrmi percentami celkového počtu zapísaných členov príslušnej komory“. Postup, ktorým sa malo určiť, ktorí „nadbytoční“ Židia majú byť zo zoznamu advokátov vymazaní, dával výboru advokátskej komory značnú voľnosť. Zo zoznamu mali byť totiž odstránení advokáti, ktorí nemali riadne splatené pohľadávky voči štátu, tí, ktorí „podľa svojho majetkového stavu alebo podľa svojich majetkových pomerov v inom zamestnaní, nie sú odkázaní na toto povolanie“ a tiež tí, ktorí advokátsku prax v skutočnosti nevykonávajú, alebo neovládajú dostatočne štátny jazyk. Zo zoznamu mohli byť vyškrtnutí aj tí, ktorí „nie sú žiadúci v tomto povolaní z iného dôležitého verejného záujmu“. Ďalšie ustanovenia stanovili, že Žid-advokát môže zastupovať iba stránku-

²⁹⁹ *Slovenský zákonník*, 1939, vládne nariadenie 63/1939 Sl.z.

³⁰⁰ 30. október 1918 je dňom, kedy bola v Martine prijatá Deklarácia slovenského národa, v ktorej sa Slovenská národná rada vyhlásila za „jediného oprávneného zástupcu slovenského národa a žiadala preň samourčovací právo na základe plnej nezávislosti a v rámci československého štátu“. Pozri LIPTÁK, *Slovensko v 20. storočí*, Bratislava: Kalligram, 2000, s. 81.

Žida, nežidovskú stranu mohol Žid zastupovať len v tomto prípade, kedy v obvode nebol nežidovský advokát. Žid tiež nemohol byť verejným notárom a redaktorom v inom ako židovskom periodiku.³⁰¹

Obmedzenia pre Židov pracujúcich v iných odvetviach na seba nenechali dlho čakať – dotkli sa židovských lekárov, lekárnikov, inžinierov, veterinárov, technikov a zamestnancov štátnych a verejných služieb. Lipscher v tejto súvislosti upozorňuje na dve proti sebe idúce tendencie pri riešení tzv. židovskej otázky. Tú prvú zastávali predovšetkým hospodárske kruhy, ktoré upozorňovali na možné negatívne hospodárske dopady radikálneho prístupu k tzv. židovskej otázke. Radikálne kruhy naopak usilovali o čo najrýchlejšie riešenie bez ohľadu na to, či to štátu prinesie škody. Ekonomické dôvody napokon primáli vládu, aby v prípade niektorých obmedzení – napríklad tých týkajúcich sa už spomínaných židovských lekárov, lekárnikov či veterinárov – nepostupovala rovnako prísne ako v prípade židovských advokátov. Trenice medzi tými, ktorí sa domáhali rázneho zásahu proti Židom a ich majetku a tými, ktorí upozorňovali na možné hospodárske škody, do značnej miery určili ďalší postupu v tzv. židovskej otázke. Z časového hľadiska boli ako prvé prevedené tie opatrenia, pri ktorých sa predpokladal značný záujem verejnosti, ale ktoré nenarušili hospodársky chod štátu.³⁰²

Prvým v spoločnosti dlho očakávaným vládnym nariadením bolo to z marca 1939 o mimoriadnych zásahoch do oprávnenia hostinských a výčapníckych živností. Na túto právnu úpravu nadviazalo nariadenie o revízii živnostenských opatrení, ktoré slovenská vláda prijala v júli 1939. V týchto nariadeniach sa ešte stále otvorene nehovorilo, že platia pre židovských obchodníkov, v praxi však boli použité výlučne proti nim. Protižidovské zameranie týchto nariadení je zrejmé z návrhov na odňatie koncesí židovským občanom: „v obci je uchádzača kresťana na túto činnosť“, prípadne, že dotýčny Žid má „živobytie zaistené. Nespoľahlivý človek, obchoduje so všetkým. V obci stačí jedna židovská krčma“.³⁰³ Aj denník *Slovák* pripúšťal, že

³⁰¹ *Slovenský zákonník*, 1939, vládne nariadenie 63/1939, Sl.z.

³⁰² LIPSCHER, *Židia v slovenskom štáte 1939-1945*, s. 45.

³⁰³ ŠA Prešov, pobočka Vranov nad Topľou, šk. 11, č. 867/39 prez.

revízia živnostenských opatrení je „ďalším nevyhnutným krokom v arizácii slovenského života“. *Slovák* pritom upozorňoval, že „[ž]ivnostenská licencia môže byť odňatá i vtedy, ak to vyžaduje dôležitý verejný záujem, alebo sociálne dôvody. [...] Týmto nariadením podstatne sa zlepšia pomery v živnostenskom stave pre arijských živnostníkov“. ³⁰⁴

Zo spätného hľadiska bolo vládne nariadenie o dôverníkoch a dočasných správcoch v priemyselných, remeselníckych, obchodných podnikoch a ich majetkových podstatách dôležitým predstupňom k neskorším arizáciám. Na základe tohto nariadenia mohlo ministerstvo hospodárstva a okresné úrady dosadiť do podnikov s aspoň 50 zamestnancami, prípadne polmiliónovým ročným obratom, buď dôverníka s kontrolnou funkciou, alebo na takýto podnik uvaliť dočasnú správu. Všeobecne sa pritom predpokladalo, že dôverníci a dočasní správcovia budú neskôr im zverený podnik arizovať.³⁰⁵ Na tzv. prvom arizačnom zákone sa začalo pracovať už v októbri 1939, pre potreby tejto práce stačí zdôrazniť, že zákon vstúpil v platnosť až v júni nasledujúceho roku, v praxi sa realizoval len tri mesiace.

Zlepšiť pomery roľníkov, najširšej vrstvy slovenskej spoločnosti, mal v tej dobe pripravovaný zákon o pozemkovej reforme. Minister hospodárstva Gejza Medrický v rozhovore uviedol: „Slovenská vláda od samých počiatkov považovala roľnícky stav [...] za jeden z hlavných pilierov štátu. Preto jej povinnosťou bolo a je robiť takú politiku, ktorá by spravodlivým spôsobom merala tejto významnej složke národného kolektíva. [...] Zásady novej pozemkovej reformy môžu sa v krátkosti zhrnúť takto: Slovenská pôda patrí do rúk slovenského roľníka. Právo na vlastníctvo pôdy má ten, kto na nej pracuje. Židia budú postupne úplne vylúčení z vlastníctva pôdy“. ³⁰⁶

Výsledkami pozemkovej reformy museli byť slovenskí maloroľníci sklamaní, pretože ako na to poukazuje rozsiahly výskum historika Samuela Cambela, „[j]ediná kategória, ktorá slovenskou pozemkovou reformou získala, boli slovenskí statkári a veľkostatkári nad 50 ha. [...]

³⁰⁴ *Slovák*, 13. júla 1939, s. 1.

³⁰⁵ *Slovenský zákonník*, 1939, vládne nariadenie 137/1939 Sl. z.

³⁰⁶ *Slovák*, 11. januára 1940, s. 3.

Väčšina z nich patrila k úzkej vrstve politických protežantov a ich rodín. Medzi nimi bol veľkostatok v Trlinku, ktorý arizoval V. Tuka, poslanec T. Turček si rozšíril o ďalšiu pôdu svoj rodinný statok v Nedanovciach, veľkostatok získala v rámci prídellového pokračovania Tisova sestra Jozefína Dobiášová a ďalší protežovaní statkári – Štefan Papánek, Vít Slezák, bratia Rečkovci a iní, ktorí rozšírili rady režimistických statkárov, ako boli ministri F. Ďurčanský, M. Pružinský, G. Fritz, alebo člen Štátnej rady a vyslanec Š. Polyak^{.307} Podľa Cambela neúspech pozemkovej reformy vyvolal medzi roľníckym obyvateľstvom nedôveru, a to nielen k spôsobu, ktorým sa prerozdelenie poľnohospodárskej pôdy v skutočnosti uskutočňovalo, ale aj k predstaviteľom slovenského štátu. Vojnové úspechy nacistického Nemecka však podľa Cambela zabránili tomu, aby táto kritika získala na hlasitosti. Situácia sa zmenila spolu s vojenským obratom v roku 1943, významný podiel na postojoch roľníctva ale mala spomínaná pozemková reforma. Podľa Cambela, „[r]iadny prídell a dražby nestačili na to, aby si režim vytvoril na dedine širšiu sociálnu základňu a keď došlo k niektorým majetkovým presunom (najmä v kategórii hospodárstiev nad 100ha), išlo o výmenu vlastníka v rovnakej veľkostnej skupine a takúto ‘pozemkovú reformu’ drobné roľníctvo odmietalo. Namiesto českého, maďarského alebo židovského vlastníka nastupoval slovenský statkár“^{.308}

Pozadie protižidovských opatrení v hospodárskej oblasti vystihol denník Sloväk na svojej titulke z 2. marca 1940: „Rázny zásah do riešenia židovskej otázky Spravidlivosť pre kresťanov“. Inými slovami, vyradenie Židov z hospodárskeho a sociálneho života slovenského štátu malo priniesť nové možnosti novému slovenskému človeku. Podľa Lipschera sa pri tzv. riešení židovskej otázky „vychádzalo z poznania, že sociálne skupiny, ktoré získali v dôsledku protižidovských opatrení isté hospodárske výhody, budú sa cítiť silnejšie späté s tými, čo im to umožnili. Išlo teda súčasne o zabezpečenie a rozšírenie masovej základne vlády“^{.309}

³⁰⁷ Samuel CAMEL, *Slovenská dedina 1938-1944*, Bratislava: Slovak Academic Press, 1996, s. 57.

³⁰⁸ CAMEL, *Slovenská dedina 1938-1944*, s. 59.

³⁰⁹ LIPSCHER, *Židia v slovenskom štáte*, s. 42.

2.2.2. SLOVÁCI O PRENASLEDOVANÍ ŽIDOV, MAREC 1939 AŽ JÚL 1940

Predchádzajúce dve podkapitoly napovedajú, že sľubované „nakŕmenie slovenského ľudu“ židovským majetkom bolo dôležitým faktorom vo vzťahu majority k minorite. O to viac, keď boli zásahy do hospodárskych práv Židov odobrené časťou cirkevných predstaviteľov. Tí sa na tradičnom, náboženskom Slovensku tešili značnej dôvere obyvateľstva.

Faktor hospodárskej závidosti alebo aspoň snahy prilipsiť si – a to aj tým spôsobom, že časti obyvateľstva odoberieme ich práva – je zreteľný aj v časti dobových situačných správ jednotlivých veliteľstiev Hlinkovej gardy. Väčšina týchto správ hovorí o dobrej a uspokojivej situácii a nálade obyvateľstva, prípadne o jej zlepšovaní. Okresné veliteľstvo HG v Levoči vo svojej septembrovej správe napríklad hlásilo, že „[d]ôvera proti vláde, po príchode masy nemeckého vojska naším krajom sa stále zlepšuje i v kruhoch pochybovačov“. V rovnakom mesiaci však Okresné veliteľstvo v Kremnici naopak oznamovalo, že politická situácia „v našom okrese je nie najlepšia. V meste máme ešte stále veľa čechov a mnoho zaťatých čechoslovákov a mimo toho ešte i Maďarov, o Židoch, ktorí majú takmer všetky obchody a hostince v rukách ani nehovoriac. Spomenutí všetci veľmi rušive zasahujú do našej tvorivej práce. Náprava je rozhodne potrebná a to radikálna. Čechov treba odstrániť a čechoslovákov, ktorí sú väčšinou na vedúcich miestach, zameniť nám oddanými“.³¹⁰ Pohľad okresného veliteľstva v Kremnici zodpovedá rétorike vyššie spomenutej sťažnosti na pomery v Skalici. Ich výhrady by sa dali parafrázovať nasledovne: všetko dôležité majú v rukách Česi a Židia a Čechoslováci, občianstvo čaká na radikálne riešenie českej a židovskej otázky.

V jednom okrese – a v rovnakom čase – pritom mohli mať miestni notári odlišný názor na tzv. židovskú otázku. Uvediem príklad z topolčianskeho okresu. Správa obvodného notárstva v Chynoranoch za október 1939 informovala o „šarapatení“ miestneho Žida, mäsiara a hostinského. „Do jeho krčmy prichádzajú podozrivé individuá z obci i okolia, kde potom odznievajú charakteristické výroky Žida“, píše sa v správe miestneho notárstva. Medzi „charakteristické výroky Žida“ patrili jeho údajné protinemecké poznámky, ako aj napríklad výrok

³¹⁰ SNA, f. MV, šk. 23, č. 12 (USHMM, fond RG-57.001M, m. 311, sn. 1640-1647).

„Slovenský štát obanuje, že tak zachádza so židmi“.³¹¹ Žandárska stanica v Topolčanoch zasa vo svojej správe kritizovala Židov za to, že sa údajne usilujú „kresťanských obchodníkov hlavne pred kupujúcim obyvateľstvom znemožniť, lebo v skutočnosti keď národ by aj chcel u kresťana tovar kúpiť, nedostane, kdežto u žida je obslužený a dokonca ešte na kresťana nadáva, lebo vraj u žida tovar dostal, ale u kresťana nie“. Naopak, obvodný notár v Továrnikoch vo svojej správe napísal: „Čo sa týče židovstva, táto je v mojom obvode úplne vyriešená: Židia konajú svoje povinnosti nie len voči majiteľom, ale aj voči svojím zamestnancom, nerobia žiadnú sabotáž, vyplácajú svojich zamestnancov riadne a dľa výpovede zamestnancov som nespozoroval, že by medzi nimi rozsievali nejaké semeno protiviace sa proti štátnemu poriadku“.³¹²

Súhlasím s zhodnotením historika Milana Olejníka, ktorý v štúdiu o prejavoch antisemitizmu v prvom roku existencie slovenského štátu napísal, že „[z]načná časť slovenskej verejnosti prijímala protižidovské opatrenia rezervovane a nestotožňovala sa s radikálnym antisemitizmom“.³¹³ Olejník si v tejto súvislosti všimol dvojtýždenník *Nástup*, ktorý sa v máji 1939 surovo vyhrážal tým, ktorí by sa zastávali Židov: „Upozorňujeme všetkých, ktorí za Židov intervedujú v akomkoľvek smere, že úrady aj strana vedú týchto všetkých v evidencii a pri vhodnej príležitosti uverejnia ich mená, aby verejnosť videla, ktorí to sú, čo majú v tak veľkej láske Židov“.³¹⁴ Strach bol dôležitým faktorom s ktorým sa musel vyrovnáť každý, kto by sa v období rastúceho oficiálneho antisemitizmu chcel určitým spôsobom zastať perzekvovaných Židov. Mlčanie verejnosti však nebolo jedinou reakciou, dokazuje to aj udalosť z Trenčína z druhej polovice roku 1939.

Židia boli na základe vládneho nariadenia 74 z 24. apríla 1939 vylúčení zo štátnych služieb. Od 1. januára 1940 nemohli byť Židia zamestnancami štátu ani samosprávnych

³¹¹ ŠA Topolčany, f. OÚ Topolčany, šk. 104, č. 1175/39 prez.

³¹² ŠA Topolčany, f. OÚ Topolčany, šk. 104, č. 1175/39 prez.

³¹³ Milan OLEJNÍK, Rast antisemitizmu na Slovensku v prvom roku existencie slovenského štátu, in *Slovenská republika očami mladých historikov VI: Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami*, Prešovská univerzita: Prešov, 2007, s. 160.

³¹⁴ *Nástup*, 15. mája 1939, citované in OLEJNÍK, Rast antisemitizmu na Slovensku, s. 160.

orgánov či pracovať v štátom zriadených organizáciách, okrem židovských. Aj toto nariadenie umožňovalo udelenie výnimok, a to už z toho dôvodu, že pre mnohé organizácie a úrady bolo ťažké nájsť za Židov odbornú náhradu. O ponechanie v zamestnaní požiadala v júni 1939 aj „trenčianska obyvateľka zamestnaná v notárstve Trenčín-okolia“. O svojom vzťahu k „slovenskému národu a ľudu“ pisárka uviedla, že „sa vždy lojálne chovala, mňa pridelenú prácu som svedomite a úplne tak na spokojnosť mojích p. predstavených a nadriadených ako i k úplnému uspokojeniu všetkého obyvateľstva patriaceho do tunajšieho notárskeho obvodu konala“. Jej žiadosť podporili zástupcovia siedmich obcí združených do obvodného notárstva Trenčín-okolie aj členovia obecných rád. Vo svojom stanovisku nielenže potvrdili, že žiadateľka „prácu svedomite a k úplnej spokojnosti nás všetkých vykonáva“, ale tiež žiadali, aby „v jej tunajšom zamestnaní ponechaná bola, pretože jej žiadosť je to zároveň i našou žiadosťou a voči jej osobe počas 26. ročného úradovania žiadnych námietok zme nemali, z ktorých dôvodov je hodná na to, aby svoj úrad i na ďalej zastávala, tým viac, lebo je nepostrádateľná“.³¹⁵

Aj Trenčiansko-vidiecke obvodné notárstvo žiadateľku chválilo: „je usilovná pracovitá, je do notárskych a jej pridelených prác zapracovaná a je v úrade potrebná“. Jej vzťah k Slovenskému štátu „by bol dostatočný, nakoľko nemám o tom vedomosti, že by sa bola proti Slovenskému národu previnila. Žiadateľka pôžičku na hospodársku obrodu Slovenského štátu neupísala, v kultúrnych, lebo iných spoločenských spolkoch vôbec sa nepohybuje, zvláštne nadpriemerné odborné vzdelanie a vzácne vlastnosti mimo odborné vzdelanie a vzácne vlastnosti mimo svojej usilovnosti ako i zvláštných zásluh vo slovenskom verejnom živote nemá“.

Okresný úrad v Trenčíne ale v správe Ministerstvu vnútra uviedol, že žiadateľka, „nie je potrebná, aby bola zamestnaná vo verejnej službe, nakoľko máme dosť našich kresťanských schopných dievčat“. Ministerstvo vnútra žiadosť o ponechanie v štátnej službe zamietlo na konci augusta 1939, zástupcovia spomínaného obvodného notárstva sa však nenechali odradiť. Na

³¹⁵ SNA, f. MV, šk. 1125, č. 4 (USHMM, RG-57.001M, m. 304).

rozdiel od prvej spomínanej žiadosti, ktorú adresovali priamo ministerstvu vnútra, túto žiadosť už adresovali okresnému úradu v Trenčíne, aby „slávny úrad“ ich žiadosť predložil ministerstvu vnútra s „prajným návrhom“. Členovia obvodného notárstva napísali svoju žiadosť značne úpenlivým jazykom: „Menovaná počas jej účinkovania v notárstve už 27. rokov na naše uspokojenie pracuje, každému podľa prania vyhovuje oproti jej osobe žiadne sťažnosti podané neboli, je veľmi obyvateľstvom obľúbená, usilovná, statočná osoba, jej pridelenú prácu s najväčšou svedomitosťou na spokojnosť nás všetkých koná, pozná každého obyvateľa od najmladšieho do najstaršieho, nezná žiadnu únavu aj nedelu a vo sviatok stojí nám k dispozícii, tak tiež jej chovanie voči nám bolo vždy také ako teraz, nám v potrebnom páde s dobrou radou posluží, požiadavkám každého občana dľa možnosti s najväčšou ochotou vyhovuje, preto v každom ohľade si zasluží aby jej vo vládnom nariadení označená výnimka udelená bola“.³¹⁶ Z dochovaných dokumentov vieme, že spomínaná pisárka bola prepustená na konci marca 1940.

2.2. ZHRNUTIE

Aspoň pre časť slovenskej spoločnosti, obdobie medzi októbrom 1938 a júlom 1940 mohlo byť skutočne usmievavé. Aj keď nemožno povedať, že by vyhlásenie Slovenskej republiky v marci 1939 odrážalo „odvekú“ snahu väčšinovej spoločnosti po vlastnom štáte, musíme si uvedomiť, že demokracia nebola v medzivojnovvej Európe veľmi obľúbená. Podpora autoritatívneho systému vlády nevychádzala ani tak z ochoty vzdať sa účasti na rozhodovaní, ale z presvedčenia, že centralizovaná, väčšími právomocmi vybavená moc sa lepšie lepšie vyrovná s problémami tej doby, napríklad s dôsledkami hospodárskej krízy. Navyše, ako som už uviedla, druhá svetová vojna priniesla slovenskému priemyslu významnú vojnovú konjunktúru.³¹⁷ Počas

³¹⁶ Tamže.

³¹⁷ Podľa zistení Petra Mička bol objem priemyselnej výroby v roku 1943 oproti roku 1937 vyšší až o 63%. Peter MIČKO, Vplyv nacistického Nemecka na slovenské hospodárstvo v rokoch 1939-1945, in *Slovenská republika 1939 - 1945 očami mladých historikov IV*, zost. Michal ŠMIGEL – Peter MIČKO, Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied UMB, Ústav vedy a výskumu UMB, 2005, s. 52.

autonómie síce vzrástol počet nezamestnaných, čo súviselo s výsledkami Viedenskej arbitráže a s tým súvisiacou stratou priemyselného potenciálu ale hlavne tretiny rozlohy najúrodnejšej poľnohospodárskej pôdy, „[v]šetko sa zmenilo po zapojení Slovenska do veľkopriestorovej ekonomiky nacistického Nemecka. Začala sa prudká hospodárska konjunktúra, k čomu prispeli aj niektoré legislatívne a iné opatrenia vládnych orgánov“.³¹⁸ Podporu obyvateľstva si režim mladého štátu udržiaval aj tým, že Slovákom-kresťanom sľuboval zlepšenie ich postavenia. Bolo pritom zrejmé, že cenou za toto zlepšenie je odstránenie českej a židovskej konkurencie. Inými slovami, môžeme predpokladať, že v prvých dvoch rokoch svojej existencie sa slovenský štát mohol opierať o podporu obyvateľstva, ktorú si vláda ďalej zabezpečovala aj tým, že časť verejnosti zainteresovala na tzv. českej a židovskej otázke.

³¹⁸ Ľudovít HALLON, Krízy a konjunktúry: Nezamestnanosť v rokoch 1918-1945, in *História revue*, roč. 5, 2005, č. 4, s. 22-25.

3. KAPITOLA: MEDZI SALZBURGOM A POVSTANÍM.³¹⁹

Predmetom tretej kapitoly práce je analýza nálad a postojov slovenskej verejnosti v období medzi salzburskými rokovaniami na konci júla 1940 a vypuknutím Slovenského národného povstania o štyri roky neskôr. Podľa už spomínaného rozdelenia vývoja politického režimu slovenského štátu môžeme o tomto štvorročnom úseku hovoriť ako o jeho druhej etape. Táto druhá fáza budovania režimu bola „poznamenaná vpádom myšlienky a metód nacionálneho socializmu, ktorý bol do slovenskej politiky umelo importovaný z nacistického Nemecka [...] Nacionálnosocialistická ideológia sa na Slovensku neujala, no objektívne tu presadila novú vlnu fašizácie režimu a napodobňovania nacistického vzoru, čomu sa chcela vedúca ľudácka garnitúra pri vzniku štátu pôvodne vyhnúť“.³²⁰

Práve vládna kríza, ktorá vyústila v nemecko-slovenské rokovania v Salzburgu v lete 1940 a vplyv týchto politicko-spoločenských zmien na mienku verejnosti, je predmetom prvej časti nasledujúcej kapitoly. Je zrejmé, že táto kapitola – podobne ako celá doktorská práca – skúma nálady a postoje slovenskej spoločnosti predovšetkým s ohľadom na tzv. židovskú otázku. Druhá podkapitola tejto práce bude preto skúmať totalizáciu slovenského politického (a následne aj verejného života) a s tým súvisiacu radikalizáciu protižidovskej politiky na mienku slovenskej verejnosti. Posledná, tretia podkapitola si bližšie všíma dopad zahraničnopolitických zmien – predovšetkým napadnutie Sovietskeho zväzu nacistickým Nemeckom, obratom z prelomu roku 1942/1943 a pádom fašistického Talianska v lete 1943 – na nálady a postoje slovenského obyvateľstva.

Najdôležitejšou udalosťou pre Slovensko v roku 1940 boli, aspoň zo spätného pohľadu, rokovania medzi najvyššími predstaviteľmi nacistického Nemecka a slovenskými politickými lídrami v Salzburgu na konci júla. Na týchto takzvaných Salzburských rokovaníach zastupoval

³¹⁹ Časť tejto kapitoly bola publikovaná pod názvom *Nálady a postoje slovenskej spoločnosti k tzv. židovskej otázke v rokoch 1940-1943*, in *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov VIII: Od Salzburgu do vypuknutia Povstania*, zost. Peter SOKOLOVIČ, Bratislava: Ústav pamäti národa, 2009, s. 93-110.

³²⁰ Ivan KAMENEC, *Politický systém a režim Slovenského štátu v rokoch 1939-1945*, s. 17.

nemeckú stranu Adolf Hitler, Joachim v. Ribbentrop a nový vyslanec Manfred von Killinger. Slovensko bolo zastúpené Jozefom Tisom, Alexandrom Machom a Vojtechom Tukom. Do Salzburgu síce odcestoval aj vtedajší slovenský minister vnútra a zahraničných vecí Ferdinand Ďurčanský, rokovani sa ale vôbec nezúčastnil a väčšinu času strávil v miestnom hoteli. Ďurčanský bol totiž, najmä kvôli svojim snahám o väčšiu nezávislosť slovenskej zahraničnej politiky, pre Nemecko neprijateľný.

Katarína Hradská podotýka, že vrcholným nemecko-slovenským rozhovorom „predchádzala vnútrostranícka kríza v slovenskej spoločnosti, v ktorej proti sebe neprestajne vystupovali dve politické zoskupenia: konzervatívny blok reprezentovaný prezidentom Tisom (aparát HSLŠ, Tisovi prívrženci vo vedení strany, prevažná časť snemu a štátnej správy, katolícke duchovenstvo) a tzv. pravicoví radikáli zhromaždení okolo V. Tuku a Hlinkovej gardy, ktorej ideovým vodcom bol Alexander Mach“.³²¹ Tieto dva ideovo-politické tábory sa rozchádzali predovšetkým v tom kto a akým spôsobom bude riešiť tzv. židovskú otázku, pričom „[p]ostoj k židovskému problému znamenal často ‘rozhodujúci moment’, deliacu čiaru, ktorá určovala príslušnosť k súperiacim táborom“.³²² Konzervatívny, niektorými autormi označovaný ako umiernený blok mal pritom širšiu podporu obyvateľstva, ktoré bolo značne nábožné, a tak prirodzene dôverovalo cirkevným autoritám. Ďalšou a nemenej dôležitou oporou konzervatívneho krídla boli hospodárske, respektíve podnikateľské kruhy, ktoré „znášali výstrednosti Hlinkovej gardy len s odporom a boli zainteresované na skorej stabilizácii politických pomerov“.³²³ Ako to ukazuje Lipscher ale aj Katarína Hradská, radikálne krídlo bolo viac heterogénne, spájalo predovšetkým príslušníkov Hlinkovej gardy. Tento blok sa mohol opierať najmä o „radikálne malomeštianske elementy“ v rámci už tak radikálnej Hlinkovej gardy.

³²¹ HRADSKÁ, *Prípady Dieter Wisliceny*, s. 10. Bližšie k salzburským rokovaniam pozri Ľubomír LIPTÁK, *Príprava a priebeh salzburských rokovaní roku 1940 medzi predstaviteľmi Nemecka a slovenského štátu*, in *Historický časopis*, roč. 13, 1965, č. 3, s. 329-365; LIPSCHER, *Židia v Slovenskom štáte*, s. 57-63.

³²² KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 78.

³²³ LIPSCHER, *Židia v Slovenskom štáte*, s. 57.

Slovami Lipschera, tieto radikálne elementy tvorili „plebejskú časť hnutia, ktorá veľmi hlasno žiadala, aby sa sľuby na riešenie páľčivých sociálnych problémov dodržali. Splniť dané sľuby mienili podľa vlastných predstáv, napríklad prisľubom rýchleho povýšenia a slobody podnikateľ výpravy za korisťou na vlastnú päsť“.³²⁴ Takzvaná židovská otázka a jej údajné riešenie sa v boji umierneného a radikálneho krídla o moc v mladom štáte stala účinným nástrojom ako aj „skúšobným kameňom pomeru síl obidvoch skupín“.³²⁵

Začiatky vládnej krízy bolo možné pozorovať už v druhej polovici roku 1939, kedy sa HSL'S pokúsila podriaďiť si silnejúcu HG. Postavenie gardy bolo pritom umocnené vojnou proti Poľsku, v ktorej HG do určitej miery zastupovala slovenskú armádu. Martin Pekár sa v tejto súvislosti domnieva, že upevňovanie pozície HG bolo „nepriateľné nielen pre umiernené krídlo strany, ale stretlo sa tiež s odporom verejnej mienky. Preto po prijatí zákona o HSL'S koncom septembra 1939, došlo aj k revidovaniu postavenia gardy a v decembri 1939 k prijatiu nového vládneho nariadenia o HG. To sledovalo líniu podriadenia gardy vedeniu HSL'S, ktorú krátko pred Salzburgom potvrdil zákon o Hlinkovej garde a Hlinkovej mládeži“.³²⁶ Spor, v ktorom znepriatelené strany zosobňoval Ferdinand Ďurčanský na jednej strane a Alexander Mach na strane druhej, vyvrcholil na jar 1940. Hlinkova garda v tom čase – svojvoľne a tiež nezákonne – označila niektoré bratislavské kaviarne ako Židom neprípustné. Polícia pod vedením Ďurčanského ministerstvom vnútra však gardistický zákaz zrušila. Výsledkom mocenského zápasu medzi Machom a Ďurčanským bola tajná Machova demisia zo všetkých funkcií. Mach podľa všetkého nepredpokladal, že Tiso jeho demonštratívne gesto využije a demisiu prijme.³²⁷

Na prvý pohľad, Salzburgské rokovania priniesli predovšetkým rekonštrukciu vlády. Nemecký „ochránca“ si vymohol, aby sa na najvyššie miesta v štáte dostali ríši najviac

³²⁴ Tamže, s. 58.

³²⁵ Tamže, s. 59.

³²⁶ PEKÁR, Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami, s. 14.

³²⁷ HRADSKÁ, *Prípady Dieter Wisliceny*, s. 11. K udalostiam, ktoré predchádzali salzburským rokovaniam pozri tiež PEKÁR, Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami. Po Machovej demisii ho v máji 1940 vo funkcii hlavného veliteľa HG nahradil František Galan.

naklonení politici. Tuka tak bol ďalej nielen predsedom vlády, ale aj ministrom zahraničných vecí. Jeho blízky spojenec, Mach, sa následkom nemeckého diktátu stal zároveň ministrom vnútra a hlavným veliteľom HG.³²⁸ Salzburské rokovania však neznamenali len posilnenie pozícií radikálov, ale došlo tiež k „nárastu počtu nemeckých poradcov, k podriadeniu slovenskej armády nemeckému dohľadu, k cieľavedomej expanzii nemeckého kapitálu, teda k nacifikácii režimu so všetkými negatívnymi dôsledkami“.³²⁹

Historička Katarína Hradská poukázala tiež na to, že „[r]ozpory vnútri vládneho tábora veľmi pozorne sledovali všetky zložky nacistického aparátu, od agentov bezpečnostnej služby až po nemeckého vyslanca, a očividne nadŕžali pronacistickej skupine Tuka – Mach“.³³⁰ Vnútropolitické napätie však zaregistrovalo nielen Nemecko, ale odrazilo sa aj na celkovej spoločenskej nálade v krajine. Viacerí predstavitelia okresných úradov vo svojich pravidelných situačných správach pozorovali medzi obyvateľstvom nervozitu, obavy, dezorientovanosť, či ako to vyjadril jeden okresný náčelník, „neujasnenú rozpačitosť“.³³¹

Znamená to, že medzi obyvateľstvom bola akási výrazná protištátna nálada? Historik Martin Pekár si to nemyslí, keď píše, že v prvých dvoch rokoch existencie štátu sa „darilo úspešne budovať štát a udržiavať vysokú mieru lojality obyvateľstva s režimom“. Podľa Pekára bola za týmto úspechom „jednak obratná propaganda, ktorá stála na myšlienkach potreby národného zjednotenia proti vonkajšiemu i vnútornému nepriateľovi, a jednak v podstate pozitívny i keď dlhodobejšie neudržateľný vývoj Slovenska v tomto období“.³³²

Vyvracajú vyššie uvedené pozorovania okresných náčelníkov hodnotenie Martina Pekára o vysokej miere lojality občanov k režimu? Skúsím si na takto položenú otázku odpovedať protiotázkou, musí byť lojalita občanov k režimu nutne v protiklade s obavami tých

³²⁸ LIPSCHER, *Židia v Slovenskom štáte*, s. 64.

³²⁹ PEKÁR, Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami, s. 15.

³³⁰ HRADSKÁ, *Prípady Dieter Wisliceny*, s. 10.

³³¹ SNA, 209-763-1. Pozri tiež SNA, 209-773-1; SNA, 209-773-8; SNA, 209-769-1; SNA, 209-761-1.

³³² PEKÁR, Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami, s. 17.

istých obyvateľov o budúcnosť – ako svoju tak tiež republiky, v ktorej žili? V predchádzajúcej kapitole som ukázala, akým spôsobom sa propaganda usilovala vo väčšinovej spoločnosti podnieť kolektívnu súdržnosť, a to z veľkej časti pomocou vnútorného nepriateľa „slovenského kresťanského“ národa, čiže Žida. Tradičným vonkajším nepriateľom Slovenska bolo síce Maďarsko, neďaleká Budapešť bola ale teraz spojencom vojnového štátu. Práve to bolo dôvodom prečo sa nie Maďarsko ale Sovietsky zväz pre oficiálnu propagandu stal hlavným vonkajším nepriateľom, samozrejme predovšetkým po 22. júni 1941, čiže po invázii hitlerovskej armády do Sovietskeho zväzu.

Ukážem to na jednom príklade. Na prvú stranu denníka *Slovenská politika*³³³ z 23. júla 1941 sa vošlo sedem rôzne dlhých a popisných článkov k udalostiam na východnom fronte.³³⁴ Obsah článkov prezrádzajú výstižné titulky ako „Moskva v plameňoch“, „Boľševická armáda bez jednotného vedenia“, „Slovenská armáda 450 km v SSSR“, „Dobrá nálada v slovenskom vojsku“, „Útok na Moskvu“, „Porážka za porážkou“ a „Obklúčení boľševici“. Ľavý stĺpec prednej strany vyplnil článok „Židia sú na vine!“. Obsah tohto článku mal vychádzať z informácií nemenovaného dôstojníka slovenskej armády, ktorý sa nedávno vrátil z východného frontu. Samozrejme nevieme, či tomu tak skutočne bolo, alebo či zmienka o správach z prvej ruky mala len zvýšiť dôveryhodnosť protižidovského článku. Slovenský dôstojník vtedajšej Slovenskej tlačovej kancelárii, od ktorej denník jeho „poznatky a dojmy“ prevzal, údajne popísal „osobitný systém ‚rajský‘ pre roľnícky stav“, ktorý mali boľševici zaviesť v okupovanej časti Poľska. Podľa autora článku zaviedli boľševici v Poľsku doslova vykorisťovateľský systém. Roľníci nielenže museli platiť nesmierne vysoké dane a rôzne ďalšie dávky, ale ak sa dostali do kolchozu, bolo im „ešte oveľa horšie. Tam pracoval roľník 4-5 dní do týždňa, podľa potreby a záujmu kolchozu a len vo zvyšnom čase mohol potom pracovať na kúsku svojho poľa, ktorý im boľševici nechali na zemiaky, prípadne kukuricu“. Navyše, boľševici údajne zrušili všetky súkromné obchody a tie

³³³ Pôvodne denník agrárnej strany, *Slovenská politika* prešla na konci roku 1939 pod vydavateľstvo *Slovák*.

³³⁴ *Slovenská politika*, 23. júla 1941, s. 1.

nahradili štátnymi družstvami. Podľa pisateľa článku všetky tieto družstvá „mali svoju špeciálnu bolševickú charakteristiku. Na čele každého družstva stál ako predseda Žid“. Protižidovská rétorika dosiahla svoj vrchol v nasledovnom hodnotení: „Židobolševici vraždia bezbranný ľud v záujme svojho tyranského panstva. Príčina toho väzí v túžbe po peniazoch bez práce, prípadne po desaťnásobnej odmene za výkon v porovnaní s nebolševikom“. Podľa článku získavali bolševici, čiže najmä Židia, desaťnásobne vyššie odmeny ako nebolševici, ktorí vykonávali rovnakú prácu. Táto nespravodlivosť, aspoň tak to stojí v skúmanom článku, vyvolala medzi obyvateľstvom nespokojnosť. Pretože však „židobolševici“ neboli ochotní vzdať sa svojho panstva, „vraždili hromadne bezbranný ľud, keď pocítili prvé údery, pod ktorými sa začala rúcať ich modla, vybudovaná a udržovaná na krvi nevinných obetí“.³³⁵

Z článku sú zrejmé minimálne tri skutočnosti. Po prvé, že bol určený predovšetkým pre najširšiu vrstvu spoločnosti, pre roľnícky stav. Po druhé, že dobová propaganda obratne využila strach z prehlbujúcej sa vojny k tomu, aby kategóriu vonkajšieho a vnútorného nepriateľa zjednotila, a to v osobe Žida. Po nacistickom útoku na svojho niekdajšieho spojenca prezentovala oficiálna propaganda Židov ako v podstate neobmedzených vládcov Sovietskeho zväzu. Jeden z obsahovo podobných článkov, z augusta 1941, napríklad hlásal, že „[n]ie Stalin – ale Židia sú skutočnými pánmi sovietskeho Ruska“. Článok, ktorý mal byť pravdepodobne dostatočne odstrašujúcou reportážou o postavení Židov v Sovietskom zväze, prišiel s takýmto príbehom. Cárské Rusko sa vyznačovalo akýmsi polovičatým antisemitizmom, ktorý viedol k tomu, že v krajine rástol hospodársky a následne tiež politický vplyv Židov. Rast židovského vplyvu bol daný tiež tým, že Židia mali v cárskom Rusku prístup k vzdelaniu. To malo za následok, podľa anonymného pisateľa článku, že „v biednych pomeroch žijúce široké vrstvy ruského ľudu mali čím ďalej viac nebezpečných a nesvedomitých štváčov a demagogov židovského pôvodu“. Pisateľ si ďalej všíma, že kým „Židia v cárskom Rusku skoro vôbec nemali prístup do štátnej služby a dôstojnícke povolanie bolo pre nich celkom vylúčené, naproti tomu dnes majú v rukách skoro všetky najdôležitejšie postavenia, a to tak v štátnej administratíve,

³³⁵ *Slovenská politika*, 23. júla 1941, s. 1.

ako i v armáde“. Autor článku konkrétne nevysvetľuje prečo a ako k takémuto údajnému zvratu v postavení Židov došlo, je však zrejmé, že problém vidí práve v polovičatom riešení tzv. židovskej otázky, a tiež v prístupe Židov k vzdelaniu. Pisateľ sa veľmi svojským spôsobom vyrovnal so skutočnosťou, že vládca Sovietskeho zväzu, Josif Stalin, nebol Židom: „Pritom nič nemôže znamenať okolnosť, že samotní Stalin a Molotov, pravda nie sú Židia, ale oženili sa so Židovkami a ich najbližší dôverníci a poradcovia sú pôvodom Židia!“. Aby to bolo úplne jasné, pisateľ zdôraznil, že „Židia hrajú vedúce úlohy všade v sovietskom Sväze, či už v bolševickej vláde, v štátnej administratíve, v komunistickej strane, v hospodárskom živote, alebo v armáde, vo vede, vo všeobecnej takzv. ‚kultúrnej‘ činnosti, atď“.³³⁶

Po tretie, skutočnosť, že článok vyšiel v období medzi napadnutím Sovietskeho zväzu zo strany Nemecka a vyhlásením tzv. židovského kódexu, napovedá, ktoré otázky mala oficiálna propaganda obyvateľom (do)vysvetliť. Článok sa, na jednej strane, očividne snaží vysvetliť boje na východnom fronte ako nutné pre odvrátenie „židobolševickej“ hrozby. Slovenské oficiálne miesta si pritom museli byť vedomé, že rozšírenie vojny na východ a zapojenie slovenskej armády do týchto bojov vzbudí ďalšie protivojnové nálady v slovenskej spoločnosti. Napríklad banskobystriický okresný náčelník zaregistroval v júni 1941 na viacerých miestach regiónu protivojnovú náladu. Ak by som vychádzala z toho, že vojna ako taká je v spoločnosti obyčajne nepopulárna, skutočnosť, že okresný náčelník o protivojnovej nálade obyvateľstva informoval až v júni 1941 neznamena, že by sa predtým nevyskytovala, ale že bola v tom období niečím zvýšená.³³⁷ Kým okresný náčelník Banskej Bystrice nespojil protivojnovú náladu s útokom nacistického Nemecka na Sovietsky zväz, predstaviteľ okresu Dolný Kubín bol priamejší. V správe za rovnaké obdobie, čiže za jún 1941, uviedol, že obyvateľstvo bolo prekvapené tým, ako rýchlo k vojne medzi Ríšou a Sovietskym zväzom došlo. Podľa okresného náčelníka obyvateľstvo „[n]ečakalo ani to, že náš štát sa aktívne aktívne zúčastní vo vojne s SSSR“. Obyvateľstvo banskobystriického okresu síce bolo mobilizáciou rozrušené, ale ako dodáva

³³⁶ *Slovenská politika*, 15. augusta 1941, s. 7.

³³⁷ SNA, f. ÚŠB, 209-748-3.

okresný náčelník, „predsa prijalo to disciplinovane a nebolo žiadnych rušivých zásahov“.³³⁸ Na druhej strane, ak odhliadneme od „židobolševickej“ hrozby, článok tiež jasne poukazuje na to, čo hrozí slovenskému štátu, ak aj jeho politika voči Židom bude rovnako polovičatá. Tzv. židovský kódex, ktorý bol prijatý o necelý mesiac, mal priniesť radikálne, teda všetko len nie polovičaté, riešenie tzv. židovskej otázky.

Okrem obratnej propagandy Pekár uvádza aj vývoj slovenského hospodárstva ako faktor, ktorý mal podľa neho pozitívny vplyv na postoje slovenského obyvateľstva voči štátu. Z hospodárskeho hľadiska znamenala druhá svetová vojna, aspoň do roku 1943, oživenie slovenskej ekonomiky ako celku. Priniesla však aj zlepšenie postavenia niektorých firiem a následne aj životných podmienok časti obyvateľstva.³³⁹ Keďže vplyv hospodárskej situácie a osobného obohatenia – „nasýtenia slovenského človeka“ – na nálady a postoje väčšiny spoločnosti je predmetom jednej z nasledujúcich kapitol, aj v tomto prípade sa obmedzím len na niekoľko zhrnutí.

Vo vojnovom období sa zvýšená produkcia, ale napokon aj zamestnanosť, prejavila predovšetkým v priemyselnom sektore.³⁴⁰ Podľa historika Petra Mička sa slovenskému priemyslu vo vojnových podmienkach darilo zhruba do roku 1943, a to z niekoľkých dôvodov. Vedľa vojrovej konjunktúry svoju úlohu zohrali aj „silné nemecké investície, zákony o podpore priemyslu a niektorých daňových úľavách i dobrá hospodárska politika slovenských národohospodárov“.³⁴¹

V predchádzajúcej kapitole som poukázala na tzv. ochrannú zmluvu medzi nacistickým Nemeckom a vojnovým slovenským štátom, podpísanú krátko po vyhlásení republiky. Pre slovenské hospodárstvo sa určujúcim stal tajný protokol zmluvy o hospodárskej a finančnej

³³⁸ SNA, f. ÚŠB, 209-752-8.

³³⁹ PEKÁR, Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami, s. 17; MIČKO, Vplyv nacistického Nemecka na slovenské hospodárstvo v rokoch 1939-1945, s. 53.

³⁴⁰ Václav PRŮCHA a kolektív, *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992*, 1. díl, období 1918-1945, Brno: Nakladatelství Doplněk, 2004, s. 530.

³⁴¹ MIČKO, Vplyv nacistického Nemecka na slovenské hospodárstvo v rokoch 1939-1945, s. 53.

spolupráci. Poľnohospodárska a priemyselná produkcia, drevársky a lesný priemysel, využitie prírodných zdrojov, dopravný a prevozný systém, to všetko malo byť usmerňované s ohľadom na nemecké potreby a záujmy.³⁴² Aj prostredníctvom ďalších krokov, napríklad príchodom nemeckých hospodárskych „poradcov“, sa nemeckej strane podarilo rýchlo ovládnuť slovenský priemysel. Pripomeňme si čísla ekonóma Miroslava Fabriciusa – kým český kapitál v slovenských účastinných spoločnostiach klesol v období medzi rokmi 1939 až 1945 z 84 percent na 8 percent, podiel nemeckého kapitálu stúpol z 0,2 percent na 62 percent. V porovnaní s nemeckým si slovenský kapitál veľmi neprilepšil, jeho podiel sa zvýšil o tri percentá, z 15 na 18 percent.³⁴³

Vysoký podiel českého a židovského, čiže „neslovenského“ kapitálu v slovenskom hospodárskom živote bol trňom v oku predstaviteľov vojnového štátu. Táto kritika sčasti vychádzala z reálnych čísiel. Ak nebudem počítať poľnohospodársku sféru, pred vypuknutím prvej svetovej vojny bol slovenský podiel v hospodárstve Horného Uhorska zanedbateľný. Po októbri 1918 síce viaceré faktory, ako napríklad pozemková reforma, posilnili slovenskú účasť v hospodárstve, väčšinový kapitálový podiel sa ale v podstate len presunul z uhorských do českých rúk.³⁴⁴ Oficiálna propaganda novovytvoreného štátu uistovala slovenských obyvateľov – teda nie občanov, pretože sa to netýkalo národnostných menšín – že nový režim nadobro vyrieši túto údajnú veľkú nespravodlivosť. Predstavitelia štátu sa však nakoniec prepočítali a ako ukážem neskôr, veľké očakávania v sľubovanú nacionalizáciu slovenskej ekonomiky sa nakoniec obrátili proti nim.

³⁴² Tamže, s. 55-56.

³⁴³ Miroslav FABRICIUS, Slovenské hospodárstvo v ‚európskom veľkopriestore‘, in *Podiel slovenských národohospodárov na príprave SNP. Materiál z odborného seminára Múzeum SNP, Banská Bystrica, 18. júna 1999*, zost. Dezider TÓTH, Banská Bystrica: Adade, 1999, s. 22.

³⁴⁴ Václav PRŮCHA, Economic development and relations, 1918-1989, in *The End of Czechoslovakia*, zost. Jiří MUSIL, Budapest: Central European University Press, 1995, s. 43-44.

3.1. SALZBURG A NÁLADY A POSTOJE SLOVENSKEHO OBYVATEĽSTVA

Istá nervozita v spoločnosti bola zjavná už na jar roku 1940. Okresný úrad Spišskej Starej Vsi v apríli a máji 1940 hlásil, že „[p]olitické pomery sú vo všetkých obciach tunajšieho okresu urovnané a občianstvo je štátu plne oddané“. Podľa tej istej správy však v predchádzajúcich mesiacoch niektorí jednotlivci prejavili „obavy, skôr starostlivosť ohľadom trvácnosti štátneho útvaru Slovenskej republiky vzhľadom na medzinárodnú situáciu a malosť nášho štátu čo do počtu obyvateľov a teritoria“. Takáto malomyseľnosť však už z veľkej časti zmizla, dodal okresný úrad mesta na severe Spiša v tej istej správe.³⁴⁵

Obyvateľstvo Trnavy a príľahlých obcí bolo v rovnakom čase údajne prevažne pokojné. Niektorí miestni funkcionári však mali byť znepokojení výmenou hlavného veliteľa Hlinkovej gardy. Podľa situačnej správy za máj 1940 dokonca niektorí predstavitelia miestnej HG „[p]ripravovali nepokoje, aby vyvolali vládnu krízu. Ich pokus však bol v zárodku znemožnený. Tento pohyb u širokého obecnstva nenašiel vôbec ozvenu“.³⁴⁶ Uistenie okresného náčelníka, že napätie v HG nemalo odozvu v spoločnosti, by sa malo interpretovať s veľkou opatrnosťou. Predstavitelia nižších správnych jednotiek, okresní náčelníci, vládni komisári alebo napríklad miestni žandári, si uvedomovali problémy, do ktorých sa môžu dostať, ak by ich nadriadení nadobudli pocit, že v ich okrese dochádza k nebezpečným protištátnym náladám – či dokonca činom.

Predstavitelia topoľčianskeho okresu si v období medzi aprílom a novembrom 1940 všimli „spory a hádky“ medzi vedúcimi činiteľmi národnostných skupín v okrese, ktorí „tak predkov, ako minulosť si vyhadzujú na oči“. Medzi kňazstvom zaregistrovali „neistotu v nádejách do budúcnosti vzhľadom na nar. socializmus“. Čo sa týka miestneho obyvateľstva, aspoň tak to stojí v októbrovej situačnej správe, „veľa sa rozprava – šuška o rozporoch vo vedení štátu a každý druhý človek sa ukazuje byť informovaným o veciach, ktoré sa hore pojednávajú“. Keďže sa nepriaznivé správy o pomeroch v štáte mali do Topoľčian dostať z Bratislavy, okresný

³⁴⁵ SNA, 209-763-1.

³⁴⁶ SNA, 209-773-1.

náčelník žiada „väčšiu diskretnosť“. Nevie, ako konkrétne mala takáto väčšia diskretnosť vyzeráť, môžem však špekulovať, že jedným z nástrojov ukludnenia pomerov mala byť oficiálna tlač.

Salzburské rokovania a s ním súvisiace zavedenie národného socializmu nezostali bez povšimnutia širokej verejnosti. Okresní náčelníci síce zdôrazňovali, že „[v]šeobecné pomery sú dobré“ a tiež, že „[l]ud schvaľuje všeobecnú politickú líniu a je spokojný, lebo čulým stykom so susednými štátmi má možnosť porovnávať pomery a vidí, že u nás je to ešte najlepšie“, takéto hodnotenia však musíme vidieť v súvislosti s už spomenutými obavami, neistotami a nižšie skúmanými protivojnovými náladami.³⁴⁷

Z vyššie rozoberaných dôvodov je dôležité byť opatrný pri hodnotení správ v ktorých obavy a rozpaky veľmi rýchlo vystriedalo nadšenie a pochopenie. Medzi roľníkmi Spišskej Starej Vsi, napríklad, bolo „[t]u a tam [...] pozorovať neujasnenú rozpačitosť“. Okresný náčelník mal celkom presnú predstavu prečo tomu tak bolo a prečo k odstráneniu tejto malomyselnosti muselo skôr či neskôr dôjsť. Miestni roľníci boli totiž podľa neho „veľmi málo vyspelí, nechápali obsah a dosah nového režimu a menovite pojem ‚Socialismus‘ zdal sa ím cudzí. Ale zakrátko, keď sa ľud zhruba oboznámil s programom národného socializmu slovenského a keď čoskoro nasledovali rúzne opatrenia protižidovské a sociálne, – ľudu sa začal páčiť radikalizmus v tomto ohľade a veľmi živo schvaľoval nové opatrenia protižidovské a vôbec nový politický režim, smerujúci k odstráneniu sociálnych krivd, k zlomeniu židovskej hospodárskej moci a k úmernejšiemu rozdeleniu hospodárskych hodnôt“.³⁴⁸

Podobný dojem o výraznej zmene v náladách a postojoch slovenského obyvateľstva môžeme získať pri nekritickej čítaní situačných správ z Turčianskeho Svätého Martina. V správe za jún 1940 napríklad okresný náčelník poznamenal, že „[p]o obciach u väčšej čiastky obyvateľstva ešte stále badať určitú nedôveru voči terajšiemu režimu“. V auguste, len o dva mesiace neskôr, sa situácia pozitívne obrátila a okresný náčelník hlásil, že „[s]o zavedením

³⁴⁷ SNA, 209-736-6.

³⁴⁸ SNA, 209-763-1.

novej éry národného socializmu tunajšie občianstvo úplne súhlasí a intenciu Vlády pochopilo“. Navyše, nariadenie ministerstva vnútra „o zatvorení židovských hostíncov, o obmedzení výčapu liehovín, o jednotnom chlebe, vyvolalo úplné porozumenie a i istú radosť v občianstve, najmä u robotníctva. Obecenstvo s veľkým uspokojením vzalo na vedomie zákaz čapovať alkohol obsahujúcich nápojov v nedeľu a vo sviatok dopoludnia a tiež podávanie týchto nápojov po 23 hodine v noci. Menovite manželky sa tešia tomuto zákazu, lebo ích manželovia budú aspoň pred polnocou dochádzať domov“.³⁴⁹

Rok 1940 poukázal aj na mnohé nedostatky v slovensko-nemeckých vzťahoch. Podľa júlovej správy okresného úradu v Prievidzi napríklad tamojšia nemecká menšina prijala správy o zavedení národného socializmu na Slovensku „priamo s nadšením, vidí v tom krok k prizpôsobeniu sa pomerom nemeckým a zabezpečenie dobrých vzťahov k Nemecku“. V októbri 1940 však ten istý okresný úrad upozorňuje, že v Nemeckom Pravne sa u nemeckej národnostnej menšiny prejavuje „istá nedôvera voči verejnej správe hlavne z toho dôvodu, že arizačné žiadosti podané Nemcami nie sú doposiaľ ani v jednom prípade vybavené“.³⁵⁰ Okresný úrad v Ružomberku zasa v marci 1940 informoval, že o predstaviteľoch „našich ochráncov [...] pri kaviareňských a krčmárskych stoloch kolujú rôzne politické vtipy a žarty vo všelijakých variáciách“.³⁵¹

Situačné správy z jednotlivých okresov neboli jediným znakom toho, že slovensko-nemecké vzťahy na lokálnej úrovni nie sú rovnako „dobrosrdečné“ ako tie na najvyššej úrovni. V máji 1939 Jozef Tiso hovoril o historicky danom dobrom vzťahu Slovákov a miestnej nemeckej menšiny. Podľa neho Slováci budú žiť spravodlivo so svojimi národnostnými menšinami „kým sa oni lojálne zachovajú k nášmu Slovenskému štátu. Takúto lojalitu v radostnej miere majú naši nemeckí spoluobčania, lebo poslúchajú rozkaz Führera, aby tento štát trval, bol pevne vybudovaný a mohol v najväčšom poriadku prosperovať. Vďačne kvitujeme našim Nemcom

³⁴⁹ SNA, 209-773-8.

³⁵⁰ SNA, 209-761-1.

³⁵¹ SNA, 209-769-1.

tento pozitívny pomer k nášmu štátu“.³⁵² Oficiálna propaganda, aj prostredníctvom oslavných článkov na adresu Adolfa Hitlera, sa pokúšala vytvoriť predstavu slovensko-nemeckej spriaznenosti, ktorá pramenila z „vodcovej“ ochrannej ruky nad budúcnosťou slovenského štátu i národa.³⁵³ Že sa túto oddanosť ale nedarilo v spoločnosti vždy presadiť, o tom svedčia mnohé protinemecky naladené letáky, ktoré ústredné orgány zachytili v priebehu celej existencie slovenského štátu.³⁵⁴ Už na začiatku septembra 1939, napríklad, štátny policajný úrad v Kežmarku zadržal protištátny leták, ktorý vyzýval k boji proti fašizmu a upozorňoval, že „Germán vždy nenávidel Slaviana a že sa len preto s ním priatelí, aby ho vycical a využil pre svoje dobyvačné ciele. Bojuj aj Ty proti germánskej rozpínavosti, rozširuj tento pamflet medzi svojími známymi, urob niekoľko odpisov a rozošli ich svojim známym“.³⁵⁵ V okresoch Nitra, Zvolen či Spišská Nová Ves zasa niekto v auguste 1942 rozposlal fingované obežníky Úradu propagandy. Tieto obežníky informovali o úspechoch japonskej armády na ďalekom východu a z toho plynúcej hrozby „žltého nebezpečia“. Pod vplyvom týchto úspechov a pretože sa japonská vláda rozhodla nedodržať dohodu o rozdelení získaného územia, „uvažuje Nemecká ríša o separátnom a kompromisnom mieri, lebo za daných okolností nemá pre ňu smyslu ďalej bojovať, pretože bol by to boj beznádejný a len v prospech expánznych záujmov japonska“. Podľa pisateľa, podpísaného ako „veliteľ HG“, však z „taktických dôvodov je treba, aby ponuka kompromisného mieru sa opierala o tú skutočnosť, že ukončenie vojny si žiada národ“. Obežník žiadal okresné úrady, aby zaslali „Úradu propagandy v Bratislave telegram, alebo expres dopis tohoto obsahu: ‚Vedení túhou po ukončení terajšej strašnej vojny žiadajú si občania tunajšej obce uzavrieť čo najskôr kompromisný mier‘, „Okresní náčelníci mali potom v najbližší voľný deň

³⁵² *Slovák*, 9. mája 1939, s. 1.

³⁵³ Tamže, 19. apríla 1939, s. 1.

³⁵⁴ Pozri napr. SNA, 209-874-1; 209-874-6; 209-873-1; 209-773-2; 209-773-3.

³⁵⁵ SNA, 209-773-2.

zvolať „spoločnú schôdzu HG a HSL'S a na tejto prečítajte obsah tohoto obežníku a odoslanie telegramu dajte si formálne schváliť“.³⁵⁶

Spomenula som, že podľa situačnej správy si nemecká menšina v Nemeckom Pravne v októbri 1940 sťažovala na to, že ich arizačné žiadosti neboli doposiaľ vybavené.³⁵⁷ Podľa o necelé dva roky neskoršej správy z okresného úradu v Prievidzi, pod ktoré Nemecké Pravno³⁵⁸ spadalo, mali zasa niektorí tamojší Slováci pocit, že arizačné žiadosti miestnych Nemcov sú uprednostňované.³⁵⁹ V niektorých prípadoch sa však obidve skupiny dokázali dohodnúť, ako to dokazuje arizácia hospodárskej pálenice v Spišskej Belej.³⁶⁰ Predmetom sporu bol „židovský majetok pozostávajúci z hospodárskej pálenice, rafinérie, továrne na likéry a asi z 30 kat. jutár poľa“, ktorý Ústredný hospodársky úrad (ÚHÚ) pridelil miestnemu tajomníkovi HSL'S. Rozhodnutie ÚHÚ vyvolalo nevôľu tamojšieho slovenského a nemeckého roľníctva, ktoré „chcelo už v roku 1939 odkúpiť tento židovský majetok, aby sa táto hospodárska pálenica dostala do rúk roľníctva opäť. Avšak všetka tieto vyjednávania stroskotaly na nehanebných požiadavkách židov“. Za účelom získania židovského majetku založila Kežmarská pobočka Deutsche Partai s bratislavským Zväzom družstevných liehovarov, škrobární a sušiarní pod nemeckým názvom „hospodárska spoločnosť – pálenice liehu v Spišskej Belej“. Pretože sa, aspoň podľa ich mienky, uchádzali o hospodársky podnik, podali si arizačnú prihlášku k Pozemkovému úradu. O ďalšom osude židovského majetku medzičasom rozhodol ÚHÚ, pretože sa údajne nejednalo o „hospodársku, lež o priemyselnú záležitosť“. V liste ministrom vnútra Alexandrovi Machovi „nemeckí a slovenskí sedliaci“ protestovali proti rozhodnutiu ÚHÚ a prosili ho „o ochranu v tejto záležitosti“. Pisatelia sa sťažovali, že sa v ich prípade nejednalo proti práva, pretože sa podľa nich jasne jednalo o židovský hospodársky majetok. Sťažovatelia

³⁵⁶ SNA, 209-874-4.

³⁵⁷ SNA, 209-761-1.

³⁵⁸ V roku 1946 bola obec Nemecké Pravno premenovaná na Nitrianske Pravno.

³⁵⁹ SNA, 209-761-3.

³⁶⁰ SNA, f. MV, šk. 704, č. 1 (USHMM, RG-57.001M, m. 303, sn. 2000-2016).

Machovi pripomenuli, že „v Ružomberku sme boli Vami pán minister vnútra ubezpečený, že hospodárska pôda a hospodársky majetok židov sa dostal do rúk miestnych roľníkov. Naproti tomu sa stalo, že v Spišskej Belej neroľník dostal to, čo už raz patrilo roľníkom z Belej a z okolia a čo je ich životnou otázkou“. Pisatelia údajne nič nenamietali proti arizácii továrne na likéry miestnym tajomníkom HSL'S, žiadali však ministra vnútra „v záujme roľníctva, tak nemeckej ako slovenskej národnosti, aby ste odstránili toto zlo a aby ste nenechali nemecké sedliactvo dôjsť k mienke, že záujmy sedliactva sa riešia len na papieri“. Sedliaci sa dovoľávali svojho práva – avšak v žiadnom zmysle nespochybnili údajnú legálnosť štátom organizovaného okradania miestnych Židov.³⁶¹

Prípád arizácie židovského majetku v Spišskej Belej ma priviedol k otázke nálad a postojov slovenskej spoločnosti voči židovskej menšine v predmetnom roku 1940. „O arizáciu židovských podnikov je naďalej veľký záujem“, „kresťanské obyvateľstvo má i naďalej zvýšený záujem o arizovanie židovských podnikov“, „o prevzatie židovských obchodov do rúk kresťanských javí sa veľký záujem“, „pozorovať väčšiu chuť k arizácii“ znelo takmer jednohlasne z Prešova, Prievidze, Trnavy a Banskej Bystrice medzi februárom a októbrom 1940.³⁶² Tu a tam už bolo cítiť sklamanie, že „dosiaľ ešte ani jeden podnik nie je arizovaný“, prípadne že prejednanie arizácií „je také zdĺhavé, že vyvoláva nespokojnosť tých, ktorí chcú preberať čiastočne alebo úplne židovské podniky“, celkovo však z čítania situačných správ môžeme vyvodiť, že arizácie boli minimálne očakávané.³⁶³

Prvý návrh arizačného zákona pripravilo Ministerstvo hospodárstva už v októbri 1939, po rôznych úpravách bol však zákon prijatý až na konci apríla 1940, v platnosť vstúpil až v júni 1940. Napriek dlhej príprave tento takzvaný prvý arizačný zákon, oficiálne zákon č. 113/1940 Sl. z. o židovských podnikoch a židoch zamestnaných v podnikoch, platil len do septembra toho

³⁶¹ Tamže.

³⁶² SNA, 209-761-8; SNA, 209-761-1; SNA, 209-773-1; SNA, 209-748-2.

³⁶³ SNA, 209-751-1; SNA, 209-748-2.

roku.³⁶⁴ Napriek len trojmesačnej platnosti sa prostredníctvom takzvaného prvého arizačného zákona zlikvidovalo viac ako 200 židovských podnikov, z ktorých bolo asi 50 arizovaných.³⁶⁵ Kým kategória „Žida“ bola oficiálne definovaná už v apríli 1939, kategóriu „židovského podniku“ zaviedol spomínaný tzv. prvý arizačný zákon. Zákon umožňoval ministerstvu hospodárstva, prípadne župným úradom, „podľa vlastnej úvahy“ rozhodnúť o likvidácii alebo arizácii židovského podniku – a tak nepriamo o ďalšej existencii nielen podniku ale aj jeho židovského majiteľa (a na tomto príjme závislej židovskej rodiny). Zákon umožňoval takzvanú dobrovoľnú arizáciu, kedy sa pôvodný židovský majiteľ dohol s Nežidom o arizácii svojho podniku. Vtedajšia značná diskriminácia židovskej menšiny samozrejme značne skresľovala význam spojenia dobrovoľná arizácia. Zákon rozlišoval tiež medzi úplnou a čiastočnou arizáciu, v každom prípade však nežidovský spoločník musel vlastniť viac ako 51% podniku. Tzv. prvý arizačný zákon nepočítal s arizáciou továrenských podnikov, čo podľa Ivana Kamenca „dokumentuje, do akej hĺbky mala zatiaľ arizácia ísť a koho sa mala – na oboch stranách – dotýkať. Na jednej strane išlo o hospodárske posilnenie, a tým aj o politické získanie drobných a stredných výrobcov, obchodníkov, ktorí očakávali od zákona odstránenie židovskej konkurencie a posilnenie vlastných pozícií. Na druhej strane sa však stále počítalo so židovským kapitálom ako s organickou súčasťou národného hospodárstva, za ktorú nebolo zatiaľ primeranej náhrady“.³⁶⁶

Zákon síce hovoril o tom, že v prípade arizácie „pokračujúci úrad môže súčasne nariadiť predaj podniku (závodu) kvalifikovanému kresťanskému uchádzačovi“, nedostatok odborníkov, či slovami Kamenca, „[o]sobná stránka arizácie bola od počiatku jej hlavným kameňom úrazu a nakoniec spôsobila totálny ekonomický i morálny krach arizačného procesu“.³⁶⁷ O tom, že spomínaní kvalifikovaní kresťanskí uchádzači budú najväčším problémom arizačného procesu

³⁶⁴ *Slovenský zákonník*, 1940, zákon 113/1940 Sl. z.

³⁶⁵ KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 69.

³⁶⁶ Tamže, s. 65.

³⁶⁷ Tamže, s. 68.

svedčí aj periodická správa z marca 1940 z Dolného Kubína. Podľa tejto správy „Židia do nových pomerov vžili sa celkom. Každí sa usiluje svoj podnik pozdvihnúť, ích obchody sú zásobené dostatočne pracujú normálnym tempom. Bohužiaľ náš kresťanský obchodník ešte ďaleko stojí za schopnosťou obchodníka – žida – a preto badať, že i teraz, keď náš obchodník mal by možnosť uplatniť sa, preca je ťažkopádny a neprosperuje. Arizacia židovských podnikov je v štádiu počiatočnom, naráža na ťažkosti finančné a nie v menšej miere na nedostatok odborne kvalifikovaných síl“.³⁶⁸

3.2. RADIKALIZÁCIA PROTIŽIDOVSKÉJ POLITIKY A REAKCIE VEREJNOSTI

Salzburské rokovania, ako som už povedala, boli pre dejiny slovenského štátu prelomové. Zavedenie takzvaného slovenského národného socializmu so sebou prinieslo radikálne „riešenie židovskej otázky“, čo v praxi znamenalo intenzívnejšiu a dômyselnejšiu diskrimináciu židovskej menšiny. Hneď v auguste a v septembri ministerstvo vnútra odňalo Židom všetky oprávnenia na hostinskú a výčapnícku živnosť, Židia museli povinne odovzdať zbrane, fotografické prístroje, motorové vozidlá alebo napríklad písacie stroje. V židovských domácnostiach nesmeli pracovať nežidovské pomocnice, ktoré mali menej ako 40 rokov.³⁶⁹ Židovskej komunity sa, navyše, veľmi citlivo dotklo nariadenie, ktorým boli Židia – aj tí pokrstení – vylúčení zo všetkých škôl okrem obecných. Diskriminácia židovských žiakov bola skutočne dôsledná, v obecných školách museli byť totiž Židia a Nežidia umiestnení v rozdielnych triedach.³⁷⁰

Dôležitým krokom na ceste k propagandou toľko sľubovanému nasýteniu slovenského človeka, predovšetkým židovským majetkom, bolo vládne nariadenie o súpise židovského

³⁶⁸ SNA, 209-752-7.

³⁶⁹ Vestník verejnej správy vnútornej, 1940, vyhlášky 123, 132, 133, citované in KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 85.

³⁷⁰ K novelizácii tohto nariadenia došlo v októbri 1940. Ministerstvo školstva a národnej osvety, napríklad, mohlo pokrsteným Židom dať výnimku na návštevu všetkých stupňov škôl, ministerstvo hospodárstvo zasa mohlo udeliť výnimku Židom na odborných školách. Pozri KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 87.

majetku na Slovensku. Židia mali, podľa stavu k 2. septembru 1940, prihlásiť všetok svoj podnikový, poľnohospodársky, domový a iný majetok – kam spadali „peňažné hotovosti, cenné papiere, pohľadávky, šperky a iné cennosti, no aj osobné potreby, šatstvo, zariadenie bytov atď. Sem sa zaradovoval aj majetok náboženských obcí: kostoly, modlitebne, cintoríny, bohoslužobné predmety a pod.“ Podľa zistení Ivana Kamenca, majetok prihlásilo celkom 54 667 židovských osôb, konkrétne čísla však podľa neho nemali „pre ďalší vývoj celého problému veľký význam. Metódy, ktoré začali v tejto oblasti na Slovensku uplatňovať nacionálni socialisti, vôbec nepotrebovali starostlivú štatistickú evidenciu o židovskom majetku. Naopak, presné údaje tu boli skôr prekážkou. A nakoniec: výsledky súpisu boli v konečnej fáze spracované až v roku 1942, keď už absolútne nezodpovedali skutočnému stavu“.³⁷¹

Na začiatku septembra 1940 Slovenský snem splnomocnil vládu, aby v priebehu jedného roka „činila opatrenia vo veciach arizácie“. Zdôvodnenie tohto kroku bolo pritom značne alibistické: „Tempo dnešných čias vyžaduje, aby pri riešení naliehavej otázky židovskej mala vláda čo najširšie splnomocnenie so strany Snemu, to jest aj v otázkach, ktorých riešenie vyhradzuje Ústava Snemu“. Pôvodný návrh síce počítal s dvojročným splnomocnením vlády, ústavno-právny výbor však časovú platnosť zákona skrátil s odôvodnením, že „pri riešení tak naliehavej otázky, ako je židovská, treba pokračovať urýchlene, takže doba jedného roka na vyriešenie židovskej otázky musí úplne postačiť“.³⁷² Kamenec však upozorňuje, že skrátenie časovej platnosti nie je možné automaticky chápať „ako úsilie o rýchle a radikálne riešenie židovskej otázky, ale aj ako snahu časovo obmedziť plné moci vlády“.³⁷³

Ústredný hospodársky úrad, ktorý vznikol v polovici septembra 1940 a priamo podliehal predsedovi vlády, sa mal stať centrálnym orgánom v procese vylúčenia Židov z hospodárskeho

³⁷¹ KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 89.

³⁷² Snem SR, Tlač 150-299, I. obdobie, 3. a 4. zasadnutie, 1940-1941, b.č., in *Holokaust na Slovensku 2*, zost. NIŽŇANSKÝ – KAMENEC, dok. 23, Správa ústavno-právneho výboru z 3. 9. 1940 o vládnom návrhu ústavného zákona, ktorým sa vláda poveruje riešiť židovskú otázku, s. 87.

³⁷³ KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 91.

a sociálneho života slovenského štátu.³⁷⁴ Za krátko nato bola vládou zriadená aj Ústredňa Židov.³⁷⁵ Tá podliehala Ústrednému hospodárskemu úradu a bola jedinou organizáciou, ktorá zastupovala židovských občanov. Všetky ostatné v tom čase ešte fungujúce židovské spolky, organizácie a náboženské obce, boli spolu so vznikom Ústredne Židov zakázané.³⁷⁶

Na konci novembra 1940 vyšiel tzv. druhý arizačný zákon, oficiálne označovaný ako nariadenie č. 303/1940 o židovských podnikoch. Podľa tohto nariadenia mohol ÚHÚ „cieľom vylúčenia Židov a židovských združení zo slovenského hospodárskeho a sociálneho života“ nariadiť likvidáciu alebo arizáciu židovského podniku. Tzv. druhý arizačný zákon ešte rozoznával čiastočnú alebo úplnú arizáciu, nepoznal však princíp dobrovoľnosti. Nariadeniu č. 303/1940 podliehalo približne 12 500 židovských podnikov, z ktorých najväčšia časť, teda približne 10 000, bolo likvidovaných. „Vyšším stupňom arizačného procesu“, ako o tom píše Kamenec, „ktorý mal byť aj jeho hlavným politickým tromfom, bolo preberanie-arizovanie židovských podnikov do slovenských rúk“.³⁷⁷

Prijatie tzv. židovského kódexu, súboru protižidovských zákonov s 270 diskriminačnými paragrafmi, v septembri 1941 nezodpovedalo štvavej propagandistickej kampani, ktorá tomu predchádzala.³⁷⁸ Augustová a novembrová periodická správa z Topolčian roku 1941 síce hovorila o tom, že „[u] obyvateľstva prejavoval sa najväčší odpor proti židom. Opatrenie ministerstva vnútra o zamedzení stykov so židmi malo veľmi dobrú ozvenu u obyvateľstva a vyvolalo súhlas a uspokojenie“, že ale vzťah majoritného obyvateľstva k židovskej menšine nebol taký jednoznačný dokazuje novembrová periodická správa z rovnakého okresného úradu: „[Ž]iadúce by bolo, keby ešte určitá časť nášho ľudu čím skôr dospela k náhľadu, že všetky

³⁷⁴ *Slovenský zákonník*, 1940, nariadenie 222/1940, Sl. z. Prvým prednostom ÚHÚ bol Augustín Morávek, ktorého neskôr vystriedal Ľ. Paškovič.

³⁷⁵ *Slovenský zákonník*, 1940, nariadenie 234/1940, Sl.z. Predsedom ÚŽ bol A. Schwarz, od roku 1941 A. Šebestyén.

³⁷⁶ KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 97.

³⁷⁷ Tamže, s. 106.

³⁷⁸ *Slovenský zákonník*, 1941, nariadenie 198/1941, Sl. z.

protižidovské opatrenia môžu byť účinné len vtedy, keď sami zo svojej strany dopomôžu k prevedeniu týchto a tie neobchádzajú“. Podľa okresného úradu niektorí ľudia stále dávajú Židom potravné články, a tak, „dávajú týmto prednosť pred arijskými konzumentami“.³⁷⁹

Ako už som naznačila, na viacerých miestach bansko-bystrického okresu bola v júni 1941 „protivojnová nálada. Je to dielo šuškanej propagandy, ktorá rôzne nezmyselné zprávy púšťa medzi ľud. Občianstvo nevie brať tieto zprávy s rezervou i keby boli najfantastickejšie. Ľudia nevedia rozumne a logicky posudzovať situáciu, ale uveria vždy to, čo je najnepriaznivejšie. Úrady nemajú žiadnu oporu v boji proti rozširovaniu poplašných zprávy“. Situácia sa nezmenila ani o niekoľko mesiacov neskôr, v auguste 1941 tamojší okresný náčelník hlásil, že „[v] celej našej vnútroštátnej politike niet jednej idey, ktorá by ľud zaujala a obrátila k priaznivejšiemu nazeraniu na našu štátnu politiku“. Prijatie kódexu vyvolalo rozporuplné reakcie: „Jedna čiastka obyvateľstva dožaduje sa prísneho pokračovania proti židom, druhá čiastka však prejavuje známky sústrasti so židmi pri vykonávaní prísnych protižidovských opatrení“.³⁸⁰

Spomenuté „známky sústrasti“ však neznamenajú, že by sa prevažná väčšina slovenskej spoločnosti spolu s radikalizovaním protižidovskej politiky aktívne postavila na stranu židovskej menšiny. Dislokácia bratislavských Židov v októbri 1941 poukázala na komplikované slovensko-židovské vzťahy. Z trnavského okresného úradu prišla v októbri 1941 správa, že Židia „presídlení z Bratislavy do Trnavy chovajú sa dosť seabedome. [...] Bolo by žiadúce im prechádzanie sa po meste aspon v sobotu a v nedeľu, a aspon po hlavných a silnejších frekventovaných uliciach, zakázať. [...] Majú peniaze nakupovať potraviny, obsadzujú ešte prázdne byty. Je obava, že v zimných mesiacoch nastane núdza o byty a tiež i ťažkosti v zásobovaní. Toto všetko zlým dojmom pôsobí na ostatné obyvateľstvo“.³⁸¹

Je zaujímavé, že pokiaľ ide o vzťah k židovskej menšine, o súcite, sústrasti, či obavách slovenského obyvateľstva čítame práve v tomto období, teda v čase medzi prijatím

³⁷⁹ SNA, 209-763-7.

³⁸⁰ SNA, 209-748-3.

³⁸¹ SNA, 209-773-2.

spomínaného kódexu a prvými deportáciami Židov. V posledných marcových dňoch roku 1942, píše sa v prievidskej správe o Židoch z hľadiska politického, „sú Židia dopravovaní do pracovných stredísk, pozorovať u nich zvýšené obavy a priamo strach z toho, aká budúcnosť ich očakáva“. Miestni Židia však neboli jediní, ktorí prípravu na deportácie sledovali s obavami. Podľa rovnakej situačnej správy to malo vplyv aj „na čiastku arijského obyvateľstva, u ktorého bolo pozorovať prejavy sústrasti zvlášť pokiaľ išlo o Židovky“.³⁸² Obsahovo rovnaká správa prišla z Banskej Bystrice z júna 1942: „Židia cítia, že v otázke židovskej nastanú ďalšie radikálnejšie opatrenia, starší sú z toho ochromení – niektorí apatickí. Na mladších Židoch túto okolnosť nepozorovať. [...] I nežidovská verejnosť ačkoľvek praje si zbaviť sa Židov, terajšiu situáciu sleduje s určitou obavou“. O mesiac neskôr, v marci 1942, sa napätie v banskobystričskom okrese vyostriilo: „Na Židov prvé zostavenie transportov pôsobilo paniku. V okrese Židia-muži zaradení do prvého transportu nastúpili až na malú výnimku zbehlých normálne odtransportované slobodných žien narážalo však na ťažšie psychologické prekážky. Prevedenie sústreďovania vykonalo sa však hladko bez závažných incidentov. Intervencie za Židov zamestnancov so arijcov sa rozmnožilo. Pred rozprúdením jarných vojenských operácií badať na verejnosti určité obavy“.³⁸³ Aj vo východoslovenskom Sabinove bolo v prvých mesiacoch roku 1942 pozorovať obavy o ďalší osud miestnych Židov, podľa februárovej situačnej správy si totiž „[k]aždý kresťanský obchodník remeselník, podnik skoro bez výnimky uchádza sa o potvrdenie, aby mohol zamestnávať Žida. Je opodstatnené podozrenie, že na podávaní týchto žiadostí naliehajú Židia na kresťanoch aj prostriedkami nelegálnymi. Žiadosti tieto sa posudzujú rigorózne, ale úrady sú týmito žiadosťami zbytočne preťažované“.³⁸⁴ Napriek tomu, okresný náčelník situáciu zhodnotil tak, že „[h]romadne odtransportovanie Židov prebiehlo

³⁸² SNA, 209-761-3.

³⁸³ SNA, 209-748-4.

³⁸⁴ SNA, 209-769-8.

pomerne kľudne a stretávalo sa len u niektorých osôb so súcitom so Židmi, prevážne s radosťou a so súhlasom slovenskej a kresťanskej pospolitosti“.³⁸⁵

„Verejnosť o židoch už málo hovorí“, znelo z banskobystriického okresného úradu v októbri i novembri roku 1942.³⁸⁶ Konštatovanie tamojšieho okresného náčelníka naznačuje posun mienky slovenskej verejnosti. Pri porovnaní hlásení okresných náčelníkov medzi letom 1940 a jarou 1942, čiže medzi Salzburskými rokovaniami a prvými deportáciami, a potom medzi letom 1942 a koncom nasledujúceho roku, si totiž nemožno nevšimnúť rozdiel medzi priestorom, ktorý zaujala tzv. židovská otázka.

Obdobie medzi jeseňou roku 1942 a koncom roku 1943 bolo, aspoň podľa skúmaných situačných správ, sprevádzané neistotou a nervozitou v slovenskej spoločnosti. Napríklad v banskobystriickom okrese panovala neistota už od septembra 1942 a súvisela s tým, že „[v]iera vo víťaznom skončení vojny ochabuje. Je táto pesimistická nálada akoby tendenčne a úmyslom rozširovaná, a nemožno pripočítať len cudzej rozhlasovej propagande tento účinok. Táto nálada v nemalej miere napomáhaná je i nepriateľským náletom“. Táto „pesimistická nálada“ sa časom nezlepšovala, skôr naopak. V niekoľkých situačných správach medzi septembrom a novembrom toho roku si tamojší okresný náčelník pošťazoval na protinemeckú náladu vo verejnosti, na „[š]omranie na dlhú vojnu“, „apatičnosť [...] voči výsledku vojny“, alebo napríklad na „úzkosť a rozhorčenosť vo verejnosti“.³⁸⁷

Obrat na východnom fronte z prelomu rokov 1942 a 1943 a kapitulácia Talianska v septembri 1943 ďalej prehĺbili protivojnové nálady v spoločnosti. Podľa správ banskobystriického okresného úradu z januára 1943, „kritická situácia u Stalingradu vyvoláva všeobecnú tiesnenosť a obavu i o osud slovenského vojaka“. Situácia sa ďalej zhoršila v auguste 1943: „Pád Sicílie a ťažká situácia na východnom fronte prispieva k zhoršeniu všeobecnej nálady verejnosti, ktoré zhoršenie sa stupňuje i rôznymi síce nepotvrdenými ale

³⁸⁵ SNA, 209-769-8.

³⁸⁶ SNA, 209-748-4.

³⁸⁷ SNA, 209-748-4.

badateľnými príznakmi evakuačnej vlny z Bratislavy do vidieckych miest“. O mesiac neskôr sa už v Banskej Bystrici a okolí „málo hovorí a keď tak všeobecne sa hovorí ako o vojne ztratej. Kapitulácia Talianska spečatila vraj osud tejto vojny“. ³⁸⁸

Podobná situácia bola aj na iných miestach Slovenska. Okresný úrad si v Prievidzi si napríklad v januári 1943 všimol, že „[n]a vývoj politickej hladiny vlivajú operácie na svetových frontoch“, ³⁸⁹ podobne pokleslá nálada bola aj vo východoslovenskom Sabinove, kde v rovnakom období „[v]äčšina slov. pospolitosti nápadne stráca dôveru vo víťazstve“. ³⁹⁰ Aj v Gelnici a Dolnom Kubíne bolo pozorovať, že obyvateľstvo „má menšiu dôveru v stálosti pomerov, že viac myslí na to čo bude, že bude to inak než sa predpokladalo, že zvíťazia bolševici alebo, že Amerika“, ³⁹¹ a že „[n]ervozita obyvateľstva stúpa. Šepkaná propaganda kvitne a obyvateľstvo je znekludňované rôznymi vnútropolitickými zprávami a nervozitu stupňujú aj súčasne valečné zprávy“. ³⁹²

Reakcie verejnosti na tzv. židovskú otázku ustúpili v tomto období do úzadia, na niekoľkých miestach však okresní náčelníci zaregistrovali vzrastajúcu kritiku arizátorov ako jednotlivcov a arizácií ako procesu. ³⁹³ V správe za mesiac január 1943 okresný úrad Turčianskeho Svätého Martina konštatoval, že tamojšia politická situácia je „ešte uspokojivá“. Tá istá správa však upozornila na to, že miestne obyvateľstvo „neobyčajne citlivo reaguje na udalosti vnútropolitické a nadto na udalosti zahraničné, najmä však na vývoj na frontoch. Pravdepodobne následkom posledných udalostí na frontoch badať u tej časti obyvateľstva, ktorí je za terajší poriadok, isté opatrnostkárstvo a u tej časti obyvateľstva, ktorá s terajším

³⁸⁸ SNA, 209-748-5; Pozri tiež KAMENEC, Slovenská spoločnosť v rokoch 1939-1945, s. 96-97.

³⁸⁹ SNA, 209-761-4.

³⁹⁰ SNA, 209-769-9.

³⁹¹ SNA, 209-752-4.

³⁹² SNA, 209-752-10.

³⁹³ SNA, 209-748-5.

poriadkom a stavom nesympatizuje, zlepšenie nálady a odvahu svoje negativistické stanovisko dať otvorenejšie najavo“.³⁹⁴

3.3. ZHRNUTIE

Už viackrát spomenutý historik Eduard Nižňanský vo svojej štúdií o typológii vzťahov slovenského väčšinového obyvateľstva a židovskej menšiny dospel k záveru, že pasivita slovenskej spoločnosti, či inak povedané, nezájem väčšiny obyvateľstva voči osudu židovskej komunity nebol len výsledok oficiálnej propagandy. Podľa Nižňanského, „[r]ežim zainteresoval podstatnú časť populácie majority na zločine proti židovskej komunite – od inteligencie, ktorá mohla získať miesto Židov, cez arizátorov a likvidátorov firiem, ktorým takto rýchlo zmizla konkurencia, až po lumpenproletárske živly, ktoré mohli koristiť z dražieb hnutelností po deportáciách. Výsledkom tejto politiky bola ‘mlčiaca väčšina’, resp. pasivita majoritného obyvateľstva“.³⁹⁵

Moja analýza nálad a postojov slovenskej spoločnosti v rokoch 1940 až 1943 Nižňanského tézu potvrdzujú – aj keď otázka reakcií majoritného obyvateľstva by si vyžadovala hlbší a systematickejší výskum, ako rozsah mojej práce umožňuje. Napriek tomuto konštatovaniu sa pokúsim o dva „pracovné“ závery. Po prvé, dôraz, ktorý arizácia v situačných hláseniach okresných náčelníkov dostala, vypovedá podľa mňa o tom, že sa režimu skutočne podarilo časť slovenskej spoločnosti „zainteresovať“ na diskriminácii židovskej komunity. Po druhé, ustúpenie tzv. židovskej otázky v neskorších hláseniach okresných náčelníkov do úzadia, nielen je podľa výsledkom len zmenenej zahraničnopolitickej situácie, ale tiež dôsledkom spomínanej „zainteresovanosti“, ktorá sa v kritických situáciách prejavila „opatrnostatkárstvom“.

³⁹⁴ SNA, 209-773-11.

³⁹⁵ NIŽŇANSKÝ, Typológia vzťahov majoritného obyvateľstva a židovskej minority v období holokaustu, s. 204.

4. KAPITOLA: POTLAČENIE POVSTANIA AŽ ZÁNİK SLOVENSKEHO ŠTÁTU

Cieľom kapitoly je analýza nálad a postojov slovenskej väčšinovej spoločnosti k tzv. židovskej otázke v posledných ôsmich mesiacoch existencie slovenského štátu, alebo inak, v období medzi potlačením Slovenského národného povstania na konci októbra 1944 a aprílom nasledujúceho roku, kedy vojnová Slovenská republika fakticky zanikla. Podobne ako v ostatných kapitolách, aj toto časové vymedzenie je skôr orientačné – v snahe poskytnúť ucelený prehľad sa napríklad ešte niekoľkokrát vrátim na koniec roku 1943 a do prvej polovice roku 1944. Naďalej sa tiež budem držať už v úvode vytýčenej zásady, že nálady a postoje slovenskej spoločnosti k tzv. židovskej otázke je nutné skúmať v širšom kontexte mienky verejnosti. To je vedľa skutočnosti, že oficiálne slovenské i nemecké miesta za pôvodcov povstania označovali Židov dôvodom, prečo nálady a postoje slovenskej spoločnosti k tzv. židovskej otázke skúmam v kontexte mienky verejnosti k povstaniu a jej domnelým či skutočným aktérom. Čo sa týka dobových prameňov, čerpám opäť predovšetkým z periodických situačných správ okresných náčelníkov, písaných pre potreby Ústredne štátnej bezpečnosti. Hodnotenia okresných náčelníkov porovnám so situačnými správami iných slovenských orgánov a tiež s dochovanými správami o náladách slovenského obyvateľstva, ktoré vypracovali cudzie, predovšetkým nemecké bezpečnostné orgány.

Keďže správy písané pre ÚŠB sú kľúčovým zdrojom pre túto kapitolu i celú prácu, považujem za dôležité zdôrazniť, že ÚŠB bola v septembri 1944 pridelená Ministerstvu národnej obrany, respektíve jeho bezpečnostnému odboru.³⁹⁶ S týmto krokom súviselo vydanie nových smerníc pre Ústredňu štátnej bezpečnosti na konci októbra 1944, v ktorých boli, okrem iného, vymedzené nové kompetencie tejto organizácie.³⁹⁷ Podľa týchto smerníc patrili medzi právomoci ÚŠB predovšetkým „a/ všetky veci politickej povahy, menovite socialistické a

³⁹⁶ Matej MEDVECKÝ, Ústredňa štátnej bezpečnosti a prípravy SNP, in *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov V*, zost. Michal ŠMIGEL – Peter MIČKO – Marek SYRNÝ, Banská Bystrica: Ústav vedy a výskumu Univerzity Mateja Bela – Katedra histórie FHV UMB – Štátna vedecká knižnica, 2006, s. 55-62.

³⁹⁷ SNA, 209-913-8.

komunistické pohyby a akcie, židovská otázka, pohyby a akcie národnostných skupín, pohraničné incidenty, zahraničný odbor ČSR a pod., ako aj sledovanie záležitosti a pohybu všetkých složiek slovenského verejného života, b/ sledovanie iredentistickej a ostatnej protištátnej tlače, vyobrazenia a máp, c/ veci hospodárske z hľadiska verejného pokoja a poriadku [...], d/ vydávanie interných pokynov na opatrenia dôverného rázu vo veciach administratívno-policajných, e/ obranná zpravodajská služba, f/ zaistovanie osôb do zaistovacieho tábora a ich prepúšťanie [...], g/ povoľovanie na prekročenie hraníc [...], h/ perlustrácie a vydávanie dobrovzdania vo veciach povoľovania pobytu a pracovných povolení, i/ povoľovanie vypovedania z územia Republiky“.³⁹⁸

Nové smernice pozmenili tiež periodicitu podávania súhrnných periodických správ, okresné úrady ich mali vypracovať už každých 14 dní.³⁹⁹ Každá periodická správa mala byť rozčlenená na deväť častí, a to na „a/ zprávy politické vo všeobecnosti /: politická situácia, politické udalosti, incidenty a pod. ./, b/ zprávy o záškodníkoch /: akcie a pohyby partizánov ./, c/ zprávy o pohybe a akciách čs. odboja [...] a ostatného podzemného, najmä ľavičiarskeho hnutia, d/ zprávy o získaných poznatkoch z obsadeného územia partizánmi a čs. odbojom [...], e/ zprávy o styku osôb – záškodníkov s neobsadeným územím [...], f/ zprávy o náletoch a preletoch nepriateľských lietadiel a ich záškodníckej činnosti, g/ zprávy o záležitostiach a pohyboch všetkých složiek verejného života a jeho činiteľoch, h/ zprávy o Židoch a o pohybe, smýšľaní a podnikoch bývalých príslušníkov čs. strán na oslobodenom území, i/ zprávy o pomeroch náboženských, j/ zprávy o hospodárskej situácii, k/ zprávy o zneužívaní úradnej moci štátneho zamestnanectva a ostatných výkonných a pomocných orgánov, zaradených do pomocnej bezpečnostnej služby“.⁴⁰⁰ Informácie o hospodárskej situácii mali byť pojaté do jednej správy, tá však mala byť rozdelená na dva odseky – na hospodársku situáciu vo všeobecnosti, pod ktoré spadali otázky zásobovania obyvateľstva, živelné pohromy a podobne a na trh práce

³⁹⁸ SNA, 209-913-8.

³⁹⁹ Pôvodne sa súhrnné periodické správy posielali raz mesačne.

⁴⁰⁰ SNA, 209-913-8.

a veci s tým súvisiace (nezamestnanosť, stávky a podobne). Tieto smernice tiež inštruovali okresných náčelníkov, že v každej správe majú „upozorniť na veci, ktoré vyžadujú okamžitej nápravy a podať vecný návrh, akým spôsobom by sa mala previesť okamžitá náprava“.⁴⁰¹

Ako to nové smernice pre Ústredňu štátnej bezpečnosti naznačujú, Slovenské národné povstanie bolo kľúčovou udalosťou poslednej etapy fungovania vojnového slovenského štátu. Písať o povstaní – či prakticky o čomkoľvek, čo je s ozbrojeným povstaním partizánskych jednotiek spojené – nie je jednoduché. Ako mnoho iných „veľkých“ udalostí, aj Slovenské národné povstanie má hlasných zástancov a kritikov. Slovami historika Ľubomíra Liptáka, „[t]ýždne od konca augusta do konca októbra 1944, počas ktorých sa na veľkej časti Slovenska ujala moci Slovenská národná rada a povstalecké územie bránili vojsko a partizáni proti útokom nemeckých jednotiek, boli už predmetom toľkých historických prác, štúdií, úvah, politických diskusií i monológov, že by bolo možné napísať, ako sa pri dvadsiatom výročí roku 1964 právom spomínalo, už aj ‚dejiny dejín‘ povstania“.⁴⁰²

Historik Dušan Kováč rozlišuje päť časových fáz v hodnotení Slovenského národného povstania, roky 1945 až 1948, obdobie od roku 1948 až do polovice 60-tych rokov 20. storočia, obdobie druhej polovice 60-tych rokov, roky 1970 až 1989 a napokon obdobie po roku 1989. V bezprostrednom povojnovom období sa podľa Kováča povstanie oslavovalo, avšak „pre historické hodnotenie nevyhnutný odstup ešte chýbal“. V období medzi komunistickým pučom vo februári 1948 a Pražskou jarou sa Slovenské národné povstanie „vysvetľovalo ako vyslovene komunistická záležitosť, druhá zložka odboja – občianska – bola úplne potlačená, tabuizovaná a vystavená zdrvivúcej kritike. Takáto jednostranná komunistická interpretácia napokon vyústila do tézy, že SNP začalo na Slovensku ‚národnú a demokratickú revolúciu‘, ktorá sa súčasne označila ako začiatok, prvá fáza, socialistickej revolúcie“. K objektivizácii SNP došlo podľa Kováča v druhej polovici 60-tych rokov, spolu s normalizáciou však došlo po roku 1970

⁴⁰¹ SNA, 209-913-8.

⁴⁰² LIPTÁK, *Slovensko v 20. storočí*, s. 242.

k návratu späť. Až november 1989 a s ním spojené spoločenské zmeny podľa Kováča „odstránili umelé prekážky pri výskume a interpretácii SNP“.⁴⁰³

Podľa niektorých historikov, napríklad Martina Lacka, však ani november 1989 nepriniesol skutočne otvorenú diskusiu o Slovenskom národnom povstaní. Podľa Lacka si pád komunistického režimu vyžiadala hľadanie nových historických udalostí, pričom „[p]olitický konsenzus vyústil nakoniec do vyzdvihnutia povstania roku 1944, ktoré sa v roku 1992 rozhodnutím Slovenskej národnej rady stalo štátnym sviatkom Slovenskej republiky. S vyše dvojiročným odstupom od ‚vítazného novembra‘ sa tak vytvorila istá kontinuita s komunistickým režimom“.⁴⁰⁴ Podľa spomenutého Lacka spolitizovanie Slovenského národného povstania vedie k tomu, že „v záujme vtesnať sa do požadovanej línie historici akosi autocenzúrou snažia sa zamlčovať odvrátené stránky udalostí či osôb s ňou spojených“.⁴⁰⁵

Keďže sa Lacko vo svojej štúdii dotýka aj nálad a postojov väčšinového spoločenstva v nami skúmanom období, čiže otázky, ktorej zodpovedanie je predmetom tejto kapitoly, pozriem sa v nasledujúcich niekoľkých riadkoch na jeho hodnotenie bližšie. Podľa Lacka, „[r]adoví občania, najmä v podhorských obciach, ktorí prežili rušné udalosti záveru vojny na vlastnej koži a niesli najťažšie bremeno ľudských dejín – politické rozhodnutia – mali diametrálne odlišný názor na odboj, než autori honosiaci sa množstvom akademických titulov. Partizánov, ktorých marxistickí historici vynášali do nebies, poznali skôr ako hôrných zbojníkov, ktorých museli nedobrovoľne živiť a ktorí ich len zbytočne vystavovali nacistickým represáliám“.⁴⁰⁶

⁴⁰³ Dušan KOVÁČ, Otázka interpretácie a hodnotenia SNP, in *Slovenské národné povstanie v československom kontexte*, zost. Michal PETROVIČ, Bratislava: Slovenská komora Česko-Slovenského výboru a metodicko-pedagogické centrum, 2004, s. 19-20.

⁴⁰⁴ Martin LACKO, 29. august 1944 – rozporné miesto našich dejín nielen pre historikov (Namiesto úvodu), in *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov III, Povstanie roku 1944*, zost. Martin LACKO, Trnava: Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity Sv. Cyrila a Metoda, 2004, s. 9.

⁴⁰⁵ Tamže.

⁴⁰⁶ Tamže, s. 14.

Z pohľadu propagandy boli všetci tí, ktorí sa na povstaní zúčastnili, nepriatelia Slovenska – a podľa toho sa s nimi malo zachádzať. Podľa *Slováka* z 2. septembra 1944 bol skutočným Slovákom „len ten, kto stojí za slobodu samostatného slovenského národa a za slobodu samostatného slovenského národa a za samostatnú Slovenskú republiku. Všetci ostatní, nech už sú pôvodom takí, či onakí, sú nepriateľmi samostatnosti slovenského národa, nepriateľmi a vrahmi samostatnej Slovenskej republiky. Kto nie je s nami, je proti nám a tak sa na neho aj dívame. Dnes musí už zmiznúť každá sentimentalita“.⁴⁰⁷ Prezident Tiso síce „otcovskou veľkodušnosťou“ vyhlásil amnestiu pre tých, kto „sa bol pridal k partizánom a kto sa bezodkladne vrátil a odovzdá zbrane vojenským či civilným úradom“, amnestia sa však podľa denníka *Slovák* nevťahovala na „iný druh partizánov [...] Takých, čo nie zbraňou bojujú, ale rečami a rozličnými počinmi, protiviacimi sa nariadeniam vlády Slovenskej republiky i samostatnosti našej, robia partizánsku prácu po našich mestách a dedinách“. Týmito inými či skrytými partizánmi boli z pohľadu *Slováka* jednoznačne Česi a Židia, pretože tí „zradcujú partizánom našich ľudí, oni ich odvliekajú a strieľajú“. Obyvatelia Slovenska boli tiež upozornení na to, že „Žid zostane, i keď ho budú vešať, že sa nikdy nezmení a že teda máme všetky príčiny pozerat' sa na neho, ako na škodcu národa. I keď zmení svoju tvár, svoje náboženstvo a neviem čo, bude Židom a Židom ostane. Jeho vnútorné smýšľanie bude len a len židovské“.⁴⁰⁸ Partizáni Nežidia boli označovaní za spodinu národa, tých, kto ohrozil slovenskú štátnosť a kto sa snaží zničiť to, čo vybuodovali „svojimi obeťami Bernolák, Štúr, Vajanský, Hlinka, Rázus, Tiso a ich obetaví spolupracovníci“.⁴⁰⁹

Z pohľadu propagandy došlo v tomto období nielen k vyostreným heslám proti Židom, Čechom a partizánom, v rozhlase i novinách sa vystupňovala aj kampaň proti bolševizmu. *Slovák* z 3. novembra 1944 hlásil, že „Česi a Židia a slovenskí boháči zavolali si bolševických partizánov na pomoc, aby im pomohli zotročiť slovenský národ“. Všetky tieto nepriateľské

⁴⁰⁷ *Slovák*, 2. septembra 1944, s. 3.

⁴⁰⁸ *Gardista*, 9. marca 1944, s. 5.

⁴⁰⁹ National Archives and Records Administration (ďalej NARA), f. 242, m. T-175, sn. 9417489.

skupiny mali spoločný cieľ, zotročenie slovenského národa a zničenie slovenského štátu, líšili sa iba v spôsobe ako k tomuto cieľu dospieť – „Česi, benešovci“ sa o to usilovali opätovným podmanením si Slovenska, „židia chceli znovu vyciaviť náš ľud, i to je jasné. Jasné je i to, že bolševici chceli tu zaviniť rozvrat, biedu a trápenie, lebo to je cesta, ktorou dobývajú svet“.⁴¹⁰ Podľa Podolca pritom hrozba nástupu bolševizmu „spolu s postupujúcou sovietskou armádou nachádzala reálnu odozvu v širších vrstvách religiózne cítiaceho obyvateľstva Slovenska“.⁴¹¹

Propaganda tiež otvorene hovorila o tom, ako by mal štát zakročiť proti strojcom povstania, teda Židom, Čechom a bolševikom: „V tomto krvavom očistci zbaví sa národ svojich príživníkov, svojich pijavíc. Zbaví sa tých, ktorým kšeftujúci Žid a Čech bol vždy bližší ako slovenský ľud! Áno, odtrhne od seba hltavcov, ktorým ešte i bolševickí banditi boli dobrí za spojencov vtedy, keď si mysleli, že ich pomocou si zachránia majetky. Táto háved' sa svojou zradou načisto odhalila a v požiari, ktorý vyvolala a zapálila na Slovensku, zahynie sama. Čím kto hreší, tým trestaný býva, a zradcovia, ktorí sa prehrešili proti najkrajším ideálom národa, proti slovenskej slobode a samostatnosti, potrestaní budú strašnými následkami svojich zradných činov. Beštie v ľudskej koži, ktoré našly záľubu vo vraždení nevinných žien a detí, poznamenané budú v dejinách navždy čiernym biľagom hanby!“⁴¹²

Po potlačení povstania nedošlo k uvoľneniu propagandistickej kampane proti údajným strojcom ozbrojeného odporu, predovšetkým Židom a Čechom. Šéf propagandy Tido Gašpar na konci novembra 1944 dokonca v tejto súvislosti hovoril ako o boji dobra so zlom, boji božských a diabolských síl: „Židmi dirigovaný mamonársky kapitalizmus na západe a Židmi organizovaný východný materialistický bolševizmus sú nástrojmi démonických mocí. Tieto zúria proti Božej

⁴¹⁰ *Slovák*, 3. septembra 1944, s. 1. Pozri tiež *Slovák*, 3. septembra 1944, mimoriadne vydanie, citované in *Slovenské národné povstanie, Dokumenty*, zost. Vilém PREČAN, dok. 234, 1944, september 2. 20,30 hod. Bratislava – Protipovstalecká rozhlasová výzva dr. J. Tisu k obyvateľstvu Slováci, Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1965, s. 415-416.

⁴¹¹ Ondrej PODOLEC, Ticho pred búrkou (Sonda do nálad slovenskej spoločnosti na jar 1944), in *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov III*, s. 23.

⁴¹² *Slovák*, 3. septembra 1944, s. 2.

pravde a hrozia zničiť i nás. [...] Čechoboľševicky organizovaný puč na Slovensku bol ohavným činom démonických besov. Antikrešťania Židia, väčšinou nevereckí Česi, bezbožní boľševici a niekoľkí typickí mamonárski Slováci sdružili sa tu v luzu zlých mocností, aby podnikli ničivý útok na kresťanskú a národnú tvrdzu slovenského života, akou je náš štát“.⁴¹³

Keďže vychádzam z tézy, že udalosti okolo povstania výrazným spôsobom ovplyvnili mienku slovenskej verejnosti, považujem za dôležité, predtým ako bude skúmať reakcie verejnosti tzv. riešenie židovskej otázky v tomto období, si položiť podobnú otázku ako spomínaný Martin Lacko – aké boli postoje obyvateľstva k odboju a partizánom? Pri štúdiu periodických správ okresných náčelníkov je myslím dobré mať na pamäti, že zhora dosadení zástupcovia okresných úrady nemali záujem na tom informovať ÚŠB o sympatiách obyvateľstva k povstaniu. To by totiž mohlo vyvolať kritiku zo strany ich nadriadených a dokonca ohroziť ich zotrvanie vo funkcii. A skutočne, prevažná väčšina týchto správ hovorí o negatívnom vplyve partizánskych aktivít na nálady miestnej slovenskej spoločnosti. Niektorí okresní náčelníci sa však v správach priznali, že sa k partizánom dobrovoľne pridala časť miestneho obyvateľstva.⁴¹⁴ Navyše, nie je ťažké si predstaviť, že samotní obyvatelia boli veľmi opatrní pokiaľ išlo o verejné prejavy podpory povstaniu. Nariadenie, ktoré (už nová) vláda prijala 6. decembra 1944, stanovilo až 15 ročný trest väzenia pre tých, ktorí by prechovávali alebo ukrývali ľudí, ktorí sa zúčastnili na protištátnej činnosti. Trestne stíhaní mali byť aj tí, ktorí by o takýchto osobách vedeli, ale neoznámili ich.⁴¹⁵ Neznamená to samozrejme, že by negatívna skúsenosť obyvateľstva s partizánmi – ako to popisuje napríklad Lacko – neexistovala, pravda je podľa

⁴¹³ *Slovák*, 26. novembra 1944, s. 1.

⁴¹⁴ Pozri napríklad situačnú správu Okresného úradu v Hlohovci, napísanú k 1. decembru 1944. Podľa tejto správy „asi 31. augusta 1944 niekoľko občanov odišlo k partizánom, títo sa však čiastočne vrátili po likvidovaní puču a boli pohotovostným oddielom HG zaistení“. Bližšie pozri SNA, f. ÚŠB, šk. 753, č. 1 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 142). Podľa správy okresného úradu v Dolnom Kubíne s partizánmi sympatizoval oblasťný i okresný žandársky veliteľ. Pozri SNA, 209-752-11. Podľa topoľčianskeho okresného náčelníka údajný puč bol pripravovaný „čecho-boľševickými banditmi, ktorí strhli so sebou a násilím zavliekli ľudí do ich“. Pozri SNA, 209-763-10.

⁴¹⁵ *Slovenský zákonník*, 1944, vládne nariadenie 229/1944 Sl. z.

mňa zrejme niekde medzi hláseniami slovenských a nemeckých bezpečnostných orgánov. V správach nemeckých bezpečnostných orgánov sa totiž opakovane uvádza, že partizáni sú medzi obyvateľstvom obľúbení a že im slovenskí obyvatelia pomáhajú, napríklad tým spôsobom, že partizánov zásobujú potravinami a poskytujú im oblečenie.⁴¹⁶ Aj v tomto prípade však predpokladám, že správy nemeckých bezpečnostných orgánov o všeobecne pozitívnom vzťahu slovenského obyvateľstva k partizánom boli nadnesené.

Otázkou nálad slovenskej spoločnosti v prvej polovici roku 1944 sa v jednej zo svojich štúdií zaoberal aj historik Ondrej Podolec. Podľa Podolca ovplyvňovali nálady obyvateľstva v tomto období „viaceré zahraničnopolitické i vnútropolitické faktory. Nesporne najdôležitejším z nich bol vývoj na frontoch druhej svetovej vojny. Následkom prakticky trvalého ústupu armády hlavného garanta existencie malého štátu bolo približovanie sa východného frontu k jeho hraniciam. Jeho obyvatelia si museli klásť oprávnené otázky ohľadom ďalšej budúcnosti Slovenskej republiky po blížiacej sa porážke Nemecka a príchode Červenej armády“.⁴¹⁷ Vedľa vývoja na frontoch mali podľa Podolca zo zahraničnopolitických udalostí na nálady a postoje slovenského obyvateľstva najväčší vplyv obsadenie Maďarska, neúspešný atentát na Adolfa Hitlera a mocenský zvrät v Rumunsku. Slovenského obyvateľstva sa tiež citeľne dotkol presun nemeckej armády, prelety vojenských lietadiel a tiež nálet na hlavné mesto zo 16. júna 1944. Z vnútropolitických udalostí podľa Podolca negatívne reakcie vyvolala reforma obecnej samosprávy, evakuácia východnej časti republiky a „znižovanie životného štandardu v súvislosti

⁴¹⁶ Archív Múzea Slovenského národného povstania, Banská Bystrica, f. IX, šk. 11, č. A 37/76, 5/A in Michal SCHVARC, *Sicherheitsdienst a Slovensko v rokoch 1938-1944: od autonómie po Povstanie, Slovenský štát vo vybraných správach SD od jesene 1943 do septembra 1944*, Acta Carpatho-Germanica, XVIII, Bratislava: Slovenské národné múzeum-Múzeum karpatských Nemcov, 2006, dok. 5, Herbert Böhrsch am 19. April 1944 an den Amtsgruppeleiter III B des Reichssicherheitshauptamtes Hans Ehlich über Stimmung und Lage in der Slowakei vom 8.-14 April 1944, s. 243-246 (slovenský preklad dokumentu na s. 247-250).

⁴¹⁷ PODOLEC, Ticho pred búrkou, s. 19-20.

s fungovaním lístkového systému, prostredníctvom ktorého musel byť z dôvodu vojnového stavu regulovaný trh s nedostatkovým spotrebným tovarom“.⁴¹⁸

Na základe tohto hodnotenia Ondreja Podolca sa v nasledujúcej časti pozriem na konkrétnu odozvu zahraničnopolitických a vnútropolitických udalostí na nálady a postoje slovenského občianstva, aspoň tak ako to videli jednotliví okresní náčelníci. Vplyv vojnových udalostí na nálady obyvateľstva je zrejmý už z letného pohľadu na skúmané periodické správy – okresní náčelníci v Dobšinej, Malackách, Krupine či napríklad v Banskej Bystrici už na konci roku 1943 informovali ÚŠB, že „[n]eprestajný ústup nemeckých armád na východe ako aj v Taliansku má rozhodne deprimujúci vliv na politickú mentalitu obyvateľstva vo všetkých vrstvách a dnes je už len málo tých najvernejších, ktorí veria vo víťazstve Nemcov“, že „[v]livom stálych ústupov nemeckej armády badať istý druh znervoznenia a tým tiež aj otvorenejšie debatovanie o politickej situácii po vojne“, alebo že „[o]byvateľstvo s veľkou pozornosťou sleduje posledné vojnové a politické udalosti. Smýšľanie obyvateľstva je v tomto ohľade veľmi egoistické, hľadá len svoj prospech, chce z terajších pomerov je ťažiť pre seba, vyhýbajúc sa v záujme verejnosti požadovaných obetí“ a že „[s]ituácia na frontoch nenapravuje nespokojnú a apatickú náladu verejnosti, z ktorej jedna čiastka chová sa tak, aby si opatrla alibi na každý prípad. Nosené odznaky – uniformy – miznú“.⁴¹⁹ V tejto súvislosti nás neprekvapí, že s ústupom nemeckej armády, respektíve s približovaním sa frontu k slovenským východným hraniciam rástla nervozita obyvateľstva. Z východoslovenského Prešova prišla už na jar 1944 správa, že „o vojnovej situácii a vo všeobecnosti o vojne sa nikdy toľko nehovorilo, ako teraz“, že „[s] tiesnenosť, ktorá vyplýva z obavy pred následkami válečných udalostí v blízkej budúcnosti, medzi ľuďmi sa rozšírila. Miestami bolo badať pri povolávaní ročníkov zálohy aj akúsi nechť k nástupu vojenskej služby“.⁴²⁰ Od októbra 1944 sa už o politickom zmýšľaní miestneho obyvateľstva „vlastne ani nedá hovoriť, lebo všetko sa točí okolo vojnových udalostí a s tým

⁴¹⁸ Tamže, s. 19-32.

⁴¹⁹ SNA, 209-ÚŠB-521.

⁴²⁰ SNA, f. ÚŠB, šk. 761, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 11, 21).

spojených zjavov“.⁴²¹ Na konci roku 1944 je už celá pozornosť obyvateľstva „venovaná výlučne vojnovým udalostiam a pod citeľným tlakom týchto každý sa stará len o svoje záujmy, najmä o záchranu života a majetku“.⁴²²

Okresní náčelníci nevenovali špeciálnu pozornosť udalostiam akým bolo napríklad obsadenie Maďarska nemeckou armádou v marci 1944, povstaní vo Varšave a vojenskému prevratu v Rumunsku v auguste 1944, tieto udalosti zrejme zahrnuli pod celkovú vojnovú situáciu. Avšak aj v okresoch, v ktorých ešte na začiatku roku 1944 panovala údajne spokojná a kludná nálada obyvateľstva, okresní náčelníci zaregistrovali, že „[z]ahraničné udalosti tak vojenské ako aj prípad 20. júla /zrada generálov proti Hitlerovi/ pôsobili na hladinu pokoja obyvateľstva dojmom nepriaznivým. [...] Nechuť k nastúpeniu do vojenskej služby rastá“.⁴²³

Aj napriek negatívnemu vývoju v náladách obyvateľstva však v spoločnosti zrejme prevládalo presvedčenie, že k priamemu útoku spojencov na niektoré zo slovenských miest nepríde. Svedčia o tom správy, podľa ktorých berie obyvateľstvo vyhlásenie viacerých leteckých poplachov „na vedomie bez obavy a je presvedčené, že ku skutočnému náletu nepríde“.⁴²⁴ Pravdepodobne preto vyvolalo spojenecké bombardovanie hlavného mesta v júni 1944 silné reakcie – napríklad v senickom okrese, ktorého obyvatelia boli údajne presvedčení, že Slovensku sa priamym bojom podarí vyhnúť, „[t]erroristický letecký útok spojencov na hlavné mesto Bratislavu, ako aj neskorší vzdušný boj nad západným Slovenskom silne zapôsobil na obyvateľstvo. Poplachy, ktoré predtým bralo občianstvo bez obavy na vedomie, vzaly svoju

⁴²¹ SNA, f. ÚŠB, šk. 761, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 57).

⁴²² SNA, f. ÚŠB, šk. 761, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 61). Pozri tiež SNA, 209-761-12.

⁴²³ SNA, 209-752-5. Neúspešný atentát na A. Hitlera údajne zaujal aj obyvateľstvo topolčianskeho okresu, ktoré v tom videlo „nejednotnosť vo vedení vojny u rišských činiteľov a v súvisi týmto očakáva skoré skončenie vojny. Medzi obyvateľstvom v dôsledku toho panuje nervozita“. SNA, 209-763-10.

⁴²⁴ SNA, f. ÚŠB, šk. 770, č. 1 (USHMM, RG-57.001M, m. 411, sn. 144). Pozri tiež Martin LACKO, *Slovenská republika 1939-1945*, Bratislava: Perfekt, Ústav pamäti národa, 2008, s. 170.

vážnosť, čím predpisy a pokyny CPO⁴²⁵ sú dôkladne dodržiavané“.⁴²⁶ Podobná správa prišla aj zo Skalice, kde „od tej doby počas poplachu obyvateľstvo sa chová tu veľmi disciplinované a dodržiava prísne predpisy CPO“⁴²⁷ a z Prešova, kde „[č]astejšie letecké popluchy vyvolávajú istý nekľud v radoch obyvateľstva, pri čom však uvedomujú si širšie vrstvy vážnosť doby a badať v dôsledku toho väčšie porozumenie pre dodržiavanie všetkých nariadení CPO“.⁴²⁸

Podolec už spomenul, že reforma obecnej správy bola jednou z vnútropolitických udalostí, ktoré mali vplyv na nálady obyvateľstva, čo situačné správy do istej miery potvrdzujú.⁴²⁹ Samozrejme výraznejšie do každodenného života slovenskej spoločnosti zasiahla dobrovoľná evakuácia Bratislavy na jar 1944, evakuácia východného Slovenska a vyhlásenie tejto časti za operačné pásmo nemeckej armády na začiatku augusta 1944. Najmä vo východných častiach republiky vyvrcholila vojnová nervozita „a to preto, lebo vojna sa priblížila k štátu“.⁴³⁰ Je pritom zaujímavé, že s evakuáciou východného Slovenska začali okresní náčelníci venovať väčšiu pozornosť tzv. židovskej otázke. V niektorých častiach republiky sa miestne obyvateľstvo totiž údajne ťažko vyrovnávalo s tým, že z evakuovaných častí boli presídlení aj Židia. Do gelnického okresu sa napríklad v dôsledku evakuácie pristáhalo šesť židovských rodín, čo podľa okresného náčelníka viedlo k tomu, že „obyvateľstvo obcí, kde sa usadili stalo sa nespokojnejšie a boli hlasy, aby boli odstránení. Som vyzval týchto pristáhaných Židov, aby sa z okresu vzdiali do inej obce“.⁴³¹ Židia sa z gelnického okresu na pokyn okresného náčelníka skutočne vysťahovali, zahraničnopolitické udalosti však „pôsobili na

⁴²⁵ CPO je skratka pre Civilnú protileteckú ochranu.

⁴²⁶ SNA, f. ÚŠB, šk. 770, č. 1 (USHMM, RG-57.001M, m. 411, sn. 152).

⁴²⁷ SNA, f. ÚŠB, šk. 770, č. 3 (USHMM, RG-57.001M, m. 411, sn. 242).

⁴²⁸ SNA, f. ÚŠB, šk. 761, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 21).

⁴²⁹ SNA, f. ÚŠB, šk. 770, č. 11 (USHMM, RG-57.001M, m. 411, sn. 209).

⁴³⁰ SNA, šk. 761, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 38).

⁴³¹ SNA, 209-752-5.

hladinu pokoja obyvateľstva dojmom nepriaznivým“.⁴³² O čom ale takéto reakcie hovoria v súvislosti s náladami a postojmi slovenskej spoločnosti k tzv. židovskej otázke, ktoré sú predmetom tejto práce? Na jednu stranu je zrejmé, že tzv. židovská otázka s vystaňovaním Židov nezmizla úplne. Na druhú stranu aj uvedený príklad z gelnického okresu vypovedá o tom, že jej význam pre väčšinovú spoločnosť a/alebo pisateľov situačných správ sa menil pod vplyvom domácich i zahraničnopolitických udalostí. Inými slovami, niekoľko posledných mesiacov existencie slovenského štátu boli obdobím strachu z budúcnosti – štátnej i individuálnej. Preto nie je prekvapujúce, že tzv. židovská otázka v tomto období ustúpila do úzadia. Opätovná prítomnosť Židov v obciach a okresoch, ktoré boli od Židov predtým „očistené“, ale mohla tzv. židovskej otázke dodať na vážnosti. To mohlo mať podľa mňa za následok zradikalizovanie nálad a postojov k tým, ktorí boli nepohodlnými svedkami protižidovskej politiky v praxi.

Silnejšie partizánske aktivity sa 11. augusta 1944 pokúsil minister vnútra Alexander Mach zastaviť vyhlásením stanného práva, ktoré platilo od nasledujúceho dňa. V tom čase sa ale už podľa citovaného historika Liptáka na Slovensku „vytvárala ozaj revolučná a výbušná situácia“. Partizánske jednotky, nachádzajúce sa najmä na strednom a východnom Slovensku, posilnili skupiny zo Sovietskeho zväzu, „[m]nožili sa prepady nemeckých a vojenských stanovíšť, podnikov, útoky na železnice a pod. Z kasární dezertovali vojaci, odbojáři vo vojsku pomáhali vyzbrojovať a kryť činnosť partizánov. Rýchly postup sovietskych vojsk smerom k východnej hranici posiloval netrpezlivosť podniknúť proti Nemcom niečo veľké a účinné“.⁴³³

⁴³² SNA, 209-752-5. Aj v banskobystričkom okrese obyvateľstvo údajne „s neľúbosťou“ vnímalo prisťahovanie niekoľkých židovských rodín v dôsledku evakuácie Šarišsko-zemplínskej župy. Podľa tamojšieho okresného náčelníka išlo o sociálnu otázku, v Banskej Bystrici bola totiž „veľká bytová núdza, ktorú noví prisťahovalci ešte zväčšujú a preto nie je žiaducné, aby ďalším rodinám – najmä židovským – prisťahovanie bolo povolené“. Bližšie pozri SNA, 209-748-6.

⁴³³ LIPTÁK, *Slovensko v 20. storočí*, s. 246.

Prvé boje vypukli 29. augusta 1944 v reakcii na to, ako nemecká divízia prekročila západné hranice republiky.⁴³⁴

4.1. ZÁVEREČNÁ ETAPA „RIEŠENIA ŽIDOVskej OTÁZKY“ V NÁLADÁCH A POSTOJOCH VÄČŠINOVÉHO OBYVATEL'STVA

Udalosti z konca leta a začiatku jesene 1944 podstatným spôsobom zmenili postavenie zvyšku židovskej menšiny na Slovensku. To bolo v tomto období *de facto* rozdelené na dva štáty. Jedným bola Slovenská republika, okupovaná nacistickým Nemeckom a druhým bolo povstalecké územie, na ktorom sa k moci prihlásila Slovenská národná rada.⁴³⁵ Obidva celky pritom zaujali diametrálne odlišný prístup k židovskej komunite. Kým Slovenská národná rada na povstalcami kontrolovanom území zrušila všetky protižidovské opatrenia, vrátane arizačných prevodov, oficiálna propaganda „tieto samozrejmé demokratické opatrenia vrcholného povstaleckého orgánu označila za dôkaz, že povstanie, ktoré deklarovalo aj obnovenie Československej republiky, vlastne sleduje v prvom rade záujmy židov“.⁴³⁶

Koľko bolo na Slovensku Židov v čase vypuknutia SNP? Podľa Ladislava Lipchera bolo na Slovensku k 1. júnu 1943 okolo 18 tisíc Židov, vrátane vlastníkov prezidentských výnimiek, tzv. hospodársky dôležitých Židov, ako aj Židov v koncentračných táboroch, strediskách a

⁴³⁴ Slovenská národná rada počítala s dvoma variantami, kedy na Slovensku začne „veľký boj proti Nemcom a domácim zradcom“ – buď v dôsledku okupácie Slovenska, „a za tejto situácie každopádne bojovať budeme, i keď boj eventuálne bude veľmi nevýhodný“, alebo „po nožnej dohode s ZSSR a po koordinácii našej akcie do plánov Červenej armády vtedy, keď sovietske vojská budú sa dotýkať našich hraníc alebo budú v takom položení, že spojenie našej a sovietskej armády bude fyzicky možné“. *Slovenské národné povstanie, Dokumenty*, zost. PREČAN, dok. 576, s. 962; LIPTÁK, *Slovensko v 20. storočí*, s. 245.

⁴³⁵ Slovenská národná rada vznikla na základe Vianočnej dohody z decembra 1943 a na svojej ustanovujúcej schôdzi 1. septembra 1944 prijala Deklaráciu Slovenskej národnej rady, podľa ktorej „[v]šetky demokratické a pokrokové zložky a smery slovenského národa, ktoré viedli neustály boj proti jeho nacistickým nemeckým spojencom, utvorili dnešného dňa Slovenskú Národnú Radu ako vrcholný orgán domáceho slovenského odboja“. Pozri *Slovenské národné povstanie, Dokumenty*, zost. PREČAN, dok. 212, s. 390-391.

⁴³⁶ KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 273.

vojenských pracovných formáciách.⁴³⁷ Katarína Hradská uvádza približne rovnaké číslo, necelých 19 tisíc Židov, ktorí na Slovensku žili v roku 1944.⁴³⁸ Jelínek odhaduje, že na Slovensku mohlo byť pred vypuknutím SNP približne 25 tisíc Židov, k tomuto číslu však podľa neho musíme pripočítať ešte asi tritisíc Židov, ktorí na Slovensko utiekli (alebo sa vrátili) z Maďarska⁴³⁹ či Poľska.⁴⁴⁰ Do Povstania sa pritom mohlo zapojiť 800 až 1 200 Židov.⁴⁴¹ Účasť Židov na bojoch proti nacistickému Nemecku – ak budem vychádzať z obidvoch maximálnych čísiel, čiže 1 200 Židov z celkového počtu 28 000 – tak približne zodpovedala ich celkovému, predvojnovému podielu v spoločnosti (4%).

Niekoľko dní po príchode nemeckých okupačných vojsk získala slovenská vláda novú podobu, premiérom sa stal Štefan Tiso, ministrom obrany Štefan Haššík a náčelníkom Hlavného štábu Hlinkovej gardy Otomar Kubala. Ten bol prakticky jediným, ktorému Nemci po vypuknutí Povstania dôverovali.⁴⁴² Podľa Lacka sa „obrodená“ HG stala najaktívnejším ozbrojeným

⁴³⁷ LIPSCHER, *Židia v Slovenskom štáte*, s. 161-162.

⁴³⁸ Katarína HRADSKÁ, Deportácie slovenských Židov v rokoch 1944-45 so zreteľom na transporty do Terezína, in *Historický časopis*, roč. 45, 1997, č. 3, s. 456.

⁴³⁹ Najväčší počet Židov z Maďarska prišiel na Slovensko na jar 1944, kedy začali deportácie Židov z obsadeného Maďarska. Prvé deportácie Židov z Maďarska sa uskutočnili v polovici mája 1944, v nasledujúcich menej ako dvoch mesiacoch bolo vyvezených takmer 440 tisíc Židov.

⁴⁴⁰ Yeshayahu JELINEK, The Role of the Jews in Slovakian Resistance, in *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, roč. 15, 1967, č. 3, s. 419, poznámka č. 24. Ferdinand Ďurčanský, slovenský minister zahraničných vecí v rokoch 1939 až 1940, sa v povojnovom období vyjadril, že na Slovensku bolo v čase Povstania ešte asi 55 tisíc Židov. Toto číslo, rovnako ako o niečo realistickejší odhad Františka Vnuka, ktorý sa prikláňa k počtu 34 tisíc Židov, sa zdá byť nadnesené. Ak bolo na Slovensku po Viedenskej arbitráži 91 tisíc, z ktorých bolo 58 tisíc deportovaných v období medzi marcom a októbrom 1942, tak mohlo na Slovensku zostať maximálne 32 tisíc Židov. Z tohto čísla však musíme odpočítať Židov, ktorým sa zo Slovenska podarilo utiecť a tých, ktorí sa skrývali. Jelínek vidí za zveličovaním počtu Židov na Slovensku v čase SNP snahu zdiskreditovať Povstanie ako protislovenský puč. Pozri JELINEK, The Role of the Jews, s. 419, pozn. č. 24; Ferdinand ĎURČANSKÝ, Es war nur eine sowjetische Partisanenaktion, in *Politische Studien*, 1963, č. 157, s. 522; VNUK, *Neuveriteľné sprisahanie*, s. 112.

⁴⁴¹ JELINEK, The Role of the Jews, s. 419, pozn. č. 24.

⁴⁴² NARA, f. 242, m. T-175/130, sn. 256953-256954.

článkom domáceho režimu. Skôr ako o obnove Hlinkovej gardy by sa však dalo hovoriť o novej organizácii; na rozdiel od HG boli totiž Pohotovostné oddiely HG (POHG) ozbrojenými jednotkami a čo je najdôležitejšie, stratili pôvodne dobrovoľnícky charakter“.⁴⁴³ Nezmenila sa však len vládna zostava, ale aj kompetencie ministerstiev. Židovská otázka napríklad už ďalej nespádala do právomocí ministerstva vnútra, ale bola pridelená ministerstvu národnej obrany.

Nacistické Nemecko, ktoré od 29. augusta 1944 okupovalo územie Slovenska, rovnako ako nová slovenská vláda, sa zhodovali v tom, že povstanie bolo predovšetkým dielom Židov. Z viacerých dochovaných zdrojov však vyplýva, že slovenské i nemecké oficiálne miesta mali rozdielny názor na budúcnosť zvyšku pôvodnej židovskej komunity na Slovensku. Prístup novej slovenskej vlády k zvyšku židovskej menšiny na Slovensku bol zrejмый z jej prvých zasadnutí, na ktorých sa vláda rozhodla sústrediť Židov do bývalého pracovného tábora v Seredi.⁴⁴⁴ Výnimka platila len pre Židov-lekárov, lekárnikov, zubných technikov a zverolekárov, ktorí mohli byť zaistení len s povolením šéfa zdravotného odboru Ministerstva vnútra, v prípade zverolekárov, s povolením šéfa prezídia Ministerstva hospodárstva“.⁴⁴⁵ Z dochovaných dokumentov sa zdá, že slovenská vláda chcela Židov využívať ako pracovnú silu na Slovensku a nie ich deportovať za hranice štátu, čo potvrdzuje napríklad aj dochovaná zápisnica zo zasadnutia vlády zo začiatku októbra 1944. Na tomto zasadnutí sa nová slovenská vláda uzniesla „obrátiť sa na príslušné nemecké miesta s požiadanim, aby sa Židia koncentrovali a zaraďovali do práce len na území Slovenskej republiky“.⁴⁴⁶ Prečo sa ale v tomto období postoj slovenskej vlády k zvyšku židovskej komunity zmenil? Vedľa blížiaceho sa konca vojny – a hľadania si alibi, svoju úlohu zrejme

⁴⁴³ LACKO, *Slovenská republika*, s. 178. Podľa M. Lacka bolo v POHG „celkovo 2 600 príslušníkov, čo bolo približne po percenta zbraneschopných mužov v rámci SR“, LACKO, *Slovenská republika*, s. 178, podľa historika Jamesa Warda mohli mať POHG v januári 1945 okolo 4-5 tisíc členov. Pozri WARD, *No Saint*, s. 475.

⁴⁴⁴ KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 267.

⁴⁴⁵ SNA, fond NS, Štefan Tiso, Tnľud 10/46-3, in *Holokaust na Slovensku 2*, zost. NIŽŇANSKÝ – KAMENEC, dok. 133, Úryvok zo zápisnice zo zasadnutia vlády 15. 9. 1944, s. 303.

⁴⁴⁶ SNA, fond NS, Štefan Tiso, Tnľud 10/46-3, in *Holokaust na Slovensku 2*, zost. NIŽŇANSKÝ – KAMENEC, dok. č. 133, Úryvok zo zápisnice zo zasadnutia vlády 15. 9. 1944, s. 304.

zohrali aj stále silnejšie medzinárodné protesty proti ďalším deportáciám Židov zo Slovenska. Najostrejšie protesty boli slovenskej vláde adresované z Vatikánu. Už 20. septembra 1944 odoslal Vatikán slovenskej vláde verbálnu nótu so žiadosťou, aby upustila od plánovaných deportácií.⁴⁴⁷ Diplomatický zástupca Vatikánu na Slovensku Burzio za Židov dokonca opakovane intervenoval u prezidenta Tisa.⁴⁴⁸ Sám Burzio ale na konci októbra 1944 konštatoval, že „[k]roky na záchranu židov pred deportáciou ostali bez účinku; deportácia je v prúde a hon na ukrytých židov pokračuje. Následkom okupácie zmizli aj zvyšky slovenskej nezávislosti. Vláda a prezident republiky servilne vykonávajú príkazy okupačných úradov. Dobrí katolíci sú znechutení postojom prezidenta republiky a kladú si otázku, na čo ešte čaká, prečo už nepodá demisiu“.⁴⁴⁹ Intervencie Vatikánu v prospech Židov na Slovensku však pokračovali. Štátny sekretár Vatikánu Tardini navrhol, aby pápež poslal Burziovi telegram, aby v jeho mene vyzval slovenského prezidenta „aby svoje city a úmysly zladil so svojou kňazskou dôstojnosťou a svedomím. Krivdy a násilie páchané za jeho prezidentovania zaťažujú jeho dušu kňaza, zneuctujú jeho vlasť, diskreditujú klérus a poškodzujú cirkev aj v zahraničí“.⁴⁵⁰ Jediný Tisov list pápežovi, v ktorom reaguje na výhrady Vatikánu voči politike slovenskej vlády voči Židom na Slovensku, je datovaný 8. novembra 1944. V liste pápežovi Piovi XII sa Tiso ohradzuje voči nepravdivým správam, ktoré podľa neho zveličuje nepriateľská propaganda, o „krutých opatreniach vlády Slovenskej republiky, protiviacich sa princípom ľudskosti a spravodlivosti, voči osobám pre ich národnosť a rasu“. Tiso pritom argumentoval tým, že v slovenskom štáte „nebol vyneseny ani jeden rozsudok smrti“ a že politické zmeny typu vyhlásenia autonómie v októbri 1938 a vyhlásenia samostatného štátu v marci 1939 sa udiali „bez preliatia jedinej kvapky krvi“.

⁴⁴⁷ MURÍN, *Spomienky a svedectvo*, s. 76-77.

⁴⁴⁸ Tamže, s. 76.

⁴⁴⁹ Actes, zv. X, č. 377, s. 461 (AES 6992/44), in *Vatikán a Slovenská republika*, zost. Ivan KAMENEC – Vladimír PREČAN – Stanislav ŠKOVŘÁNEK, dok. 135, Msgr. Burzio Štátnemu sekretariátu, Zákrok v prospech židov nepriniesol úspech, s. 202-203.

⁴⁵⁰ Actes, zv. X, č. 378, s. 461-462 (AES 6992/44, autograf), in *Vatikán a Slovenská republika*, zost. KAMENEC – PREČAN – ŠKOVŘÁNEK, dok. 136, Poznámky Msgr. Tardiniho, Návrh na varovanie prezidenta Tisu, s. 202-203.

Tiso v liste obhajoval kroky slovenskej vlády proti Čechom a Židom, keď doslova napísal, že skutočnosť, že „vláda poslala domov Čechov, ktorí boli na Slovensku zbytoční, a že židov uvoľnila na práce do Nemecka, kam poslala aj veľký počet Slovákov, nemožno pripísať vláde na ťarchu. Vláda Slovenskej republiky neuskutočnila inkriminované akcie proti Čechom a židom pre ich národnú alebo rasovú príslušnosť, ale z povinnosti brániť svoj národ proti nepriateľom, ktorí po stáročia zhubne pôsobili v jej lone, – a to tak, že aj v nie malom počte a sú dobre, ba dokonca veľmi dobre situovaní“.⁴⁵¹ Tiso tak aj v čase, kedy už bolo zrejmé, že porážka nacistického Nemecka je len otázkou času, ospravedlňoval protičeské a protižidovské opatrenia ako akt národnej sebaobrany. Čo je na tomto liste zaujímavé, je Tisom zreteľne artikulované sklamanie z vypuknutia povstania, z čoho vinil Čechov a Židov, „ktorí sa mali počas piatich rokov existencie Slovenskej republiky dobre“ a ktorí sa spojili s „nepriateľskými parašutistami rôznych národností, ktorých zhodili na Slovensko zo vzduchu a začali otvorenú vzburu proti Slovenskej republike“.⁴⁵² Spojením „ktorí sa počas piatich rokov existencie Slovenskej republiky dobre“ Tiso zrejme narážal predovšetkým na Židov, ktorí obdržali prezidentskú výnimku a z ktorých sa ťažko odhadnuteľný počet na povstaní skutočne zúčastnil. Dosvedčuje to aj fakt, že Tiso v tomto období mnohé ním vydané prezidentské výnimky zrušil.⁴⁵³ V druhej vlne deportácií však Nemci žiadne výnimky – ani tie prezidentské – neakceptovali.

Proti ďalším deportáciám neprotestoval iba Vatikán, ale napríklad aj švajčiarska Spolková rada. Tá v liste z 24. októbra 1944 varovala slovenskú vládu, že obnovenie deportácií bude mať za následok vážne zhoršenie vzájomných vzťahov.⁴⁵⁴ Listom z 27. novembra 1944 sa na Tisa obrátil Ehrling Eidem, arcibiskup z Uppsaly. Eidem v úvode svojho listu otvorene konštatoval, že „úbohí židovskí bratia si tu v Európe za posledné desaťročia strašne veľa

⁴⁵¹ Actes, zv. X, č. 389, s. 475-478 (AES 8674/44, autograf, 8674/44, 7281/44), in *Vatikán a Slovenská republika*, zost. KAMENEC – PREČAN – ŠKOVŘÁNEK, dok. 138, Tiso pápežovi Piovi XII, Ospravedlnenie opatrení slovenskej vlády, s. 207.

⁴⁵² Tamže, s. 207-208.

⁴⁵³ WARD, *No Saint*, s. 477.

⁴⁵⁴ KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 270-271.

vytrpeli. V niektorých krajinách nášho kontinentu boli takmer vyhladení“. Eidem Tisa prosil, aby sa ohrozených slovenských Židov ujal, a to napríklad tak, že by ich prepravil na „iné územie, aby im bola umožnená záchrana“.455 Tiso Eidemovi odpovedal až v januári 1945, keď opäť obvinil Židov, že „[o]pustili dosavadné tábory, zanechali svoje pôsobištia, išli do hôr a so zbraňou v ruke a ešte väčšími veľkými finančnými prostriedkami podporovali odboj proti štátu“.456

Druhá vlna deportácií bola už v réžii nemeckých vojenských a politických orgánov – a nacisti na protesty nehľadeli. V miestach obsadených nemeckou armádou začala nemecká bezpečnostná polícia – s pomocou gardistov – sústreďovať zadržaných Židov v tábore v Seredi. Ten nacisti medzičasom premenili na nemecký koncentračný tábor.457 V tejto súvislosti je dôležité pripomenúť si, že židovské pracovné tábory v Seredi, Novákoch a Vyhniach boli spolu s vypuknutím Slovenského národného povstania rozpustené, čo sprevádzal hromadný útek zadržovaných Židov.458 Nemecká predstava o budúcnosti zadržaných Židov získala presnú podobu v polovici septembra 1944, kedy na Slovensko prišiel Eichmannov „najlepší muž“, Alois Brunner.459 Mal tu zúročiť svoju skúsenosť z Viedne, Berlína, Solúne a Francúzska.460 Brunner sa v súvislosti s tzv. riešením židovskej otázky na Slovensku vyjadril, že „nebude úradovať za stolom, ale v teréne“ – a tak aj urobil. Pod Brunnerovým osobným vedením sa 27. septembra 1944 začala razia na bratislavských Židov, ktorá bola čoskoro rozšírená na celé Slovensko.461 Zo Serede odišlo do konca marca 1945 celkom 13 židovských transportov, v ktorých bolo

⁴⁵⁵ SNA, f. KPR (409), kartón 8, bez čísla, in *Holokaust na Slovensku 2*, zost. NIŽŇANSKÝ – KAMENEC, dok. 139, *List Eidema, arcibiskupa z Uppsaly 27. 11. 1944 Jozefovi Tisovi*, s. 309.

⁴⁵⁶ SNA, f. KPR (409), kartón 8, bez čísla, in *Holokaust na Slovensku 2*, zost. NIŽŇANSKÝ – KAMENEC, dok. 140, *List J. Tisa 4. 1. 1945 Eidemovi, arcibiskupovi v Uppsale*, s. 310.

⁴⁵⁷ Pozri LIPSCHER, *Židia v slovenskom štáte*, s. 214.

⁴⁵⁸ Pozri *Holokaust na Slovensku 5*, zost. NIŽŇANSKÝ – BAKA – KAMENEC, dok. 127-128, s. 292-297.

⁴⁵⁹ Martin A. LEE, *The Beast Reawakens: Fascism's Resurgence from Hitler's Spymasters to Today's Neo-Nazi Groups and Right-Wing Extremists*, New York: Routledge, 2000, s. 149.

⁴⁶⁰ Hans SAFRIAN, *Eichmann und seine Gehilfen*, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1997, s. 309.

⁴⁶¹ Tamže, s. 310.

násilne vyvezených približne 13 500 ľudí, a to predovšetkým do Auschwitzu, menšia časť do koncentračných táborov Ravensbrück, Sachsenhausen, Bergen-Belsen. Najmenšia skupina smerovala do geta v Terezíne. Z deportovaných Židov asi 10 tisíc zahynulo.⁴⁶²

V súvislosti s druhou deportačnou vlnou si viacero historikov položilo otázku, kto bol za obnovené transportácie zodpovedný. Na jednej strane je zrejmé, že po obsadení Slovenska nemeckou armádou bola moc rekonštruovanej vlády skôr formálna a tiež, že slovenská vláda sa novým deportáciám snažila zabrániť. Na druhej strane ale slovenská vláda pripravila pre obnovenie deportácií vhodné podmienky, napríklad keď Povstanie opakovanne označovala za židovskú prácu.⁴⁶³ Navyše, aj keď nemecké úrady Židov deportovali bez ohľadu na to, či boli držiteľmi niektorej z výnimiek, slovenské orgány vyšli okupačnej moci v ústrety, napríklad nariadením MNO z konci októbra 1944, ktorým sa malo zistiť, „či medzi osobami, ktorým bolo udelené oslobodenie podľa §-u 255, nar. č. 198/1941 Sl. z. nie sú také, ktoré sa staly nevhodnými udeleného oslobodenia“.⁴⁶⁴ Je tiež zrejmé, že „[h]oci nemecké bezpečnostné orgány ‚konečné riešenie‘ židovskej otázky na Slovensku do vlastných rúk, neboli by mohli túto akciu uskutočniť v takom rozsahu, keby im zo slovenskej strany neboli pomáhali“.⁴⁶⁵ Dôležitú úlohu pri zatýkaní Židov zohral práve Pohotovostný oddiel HG, ktorý sa zúčastnil aj na masových vraždách v Kremničke, Nemeckej, Kováčovej a Babinej.⁴⁶⁶

Aké ale boli reakcie väčšinového obyvateľstva k udalostiam na sklonku roku 1944 a začiatku roku 1945 a akým spôsobom tieto udalosti ovplyvnili nálady a postoje slovenskej spoločnosti k režimu slovenského štátu a tzv. židovskej otázke? Čo sa týka mienky verejnosti v tomto období, tie zrejme najlepšie vystihujú pojmy ako strach, nervozita, apatickosť alebo

⁴⁶² KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 271. K téme pozri tiež Eduard NIŽŇANSKÝ, Deportácie Židov zo Slovenska v rokoch 1944/45 – niekoľko dokumentov, in *Studia historica Nitriensia* 8, 1999, s. 299-308.

⁴⁶³ KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 272.

⁴⁶⁴ Štátny archív Nitra, pobočka Topolčany, f. Okresný úrad v Bánovciach nad Bebravou, 1923-1945, šk. 85, č. D1-861/44 prez.

⁴⁶⁵ LIPSCHER, *Židia v Slovenskom štáte*, s. 217.

⁴⁶⁶ LACKO, *Slovenská republika*, s. 179.

nečinnosť. Tá sa prejavovala ako medzi predstaviteľmi miestnych pobočiek HSL'S či HG, neochotou k nastúpeniu do vojenskej služby medzi mužmi, ale aj nezáujmom obyvateľstva o politické zhromaždenia.⁴⁶⁷ Podobné nálady sa nevyhli ani miestnej nemeckej komunite.⁴⁶⁸

Čo sa týka poklesu politickej aktivity, topoľčiansky okresný náčelník si napríklad v novembri 1944 všimol, že „prv exponovaní ľudia na poli politickom žiadnu činnosť nevyvíjajú, ba opak, stránia sa práce“ a tiež, že „[u] jednotlivých složíek verejného života a jeho činiteľov následkom súčasných pomerov pozorovať absolútnu nečinnosť, ba úplné vypojenie sa z práce“.⁴⁶⁹ K približne rovnakému názoru sa v decembri 1944 priklonil okresný náčelník z Turčianskeho Svätého Martina, podľa ktorého „[p]ovšimnutia hodný je tiež zjav nedôvery medzi čelnými straníkmi, čo sa prejavuje v poradách, rozmluvách medzi štyrmi očami a stránenia sa zodpovednosti“.⁴⁷⁰ Zdržanlivú náladu veľmi najvýstižnejšie vyjadril ilavský okresný náčelník v svojej správe za druhú polovicu novembra 1944: „Všeobecná situácia je viac-menej nevyjasnená a značná časť obyvateľstva pod dojomom frontových udalostí a z obavy, že nepriateľská ofenzíva za krátky čas zachvátiť môže aj toto územie, chová sa celkom negativne a svoje cítenie na vonok nijako neprejavuje. Táto zdržanlivosť obyvateľstva, hlavne vo vonkajších obciach, má svoju príčinu aj v partizánskom nebezpečí a preto funkcionári Strany a Gardy – keďže ani bezpečnostné pomery pre nedostatok spoľahlivých bezpečnostných orgánov neni sú uspokojivé – vyhýbajú všetkému, čo by vyvolať mohlo pomstvu po okrese sa túlajúcich band“.⁴⁷¹ Prešovskí a senický okresní náčelníci vo svojich správach z prvej polovice decembra 1944 v podobnom duchu poznamenali, že „[c]elá pozornosť obyvateľstva je venovaná výlučne vojnovým udalostiam a pod citeľným tlakom týchto každý sa stará len o svoje záujmy, najmä o záchranu života a majetku“⁴⁷² a že „[v]šeobecnú náladu ľudu možno tedy charakterizovať

⁴⁶⁷ SNA, 209-763-10.

⁴⁶⁸ SNA, f. 209, šk. 752, č. 1 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 303).

⁴⁶⁹ SNA, 209-763-10.

⁴⁷⁰ SNA, 209-773-12.

⁴⁷¹ SNA, f. 209, šk.F 753, č. 3 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 230)

⁴⁷² SNA, f. 209, šk. 761, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 61).

počiatkom zimného obdobia slovami: nervozita, obavy a počiatok skrytej nespokojnosti“.⁴⁷³ Menšia politická aktivita sa prejavila nielen u miestnych funkcionárov gardy a strany, podobnú zdržanlivosť bolo badať aj medzi obyvateľstvom. Volieb do obecného výboru v Trenčíne, ktoré sa konali v marci 1944, sa zúčastnila len približne jedna tretina tamojších členov strany.⁴⁷⁴

Vplyv na pokles nálad obyvateľstva prisudzovali viacerí okresní náčelníci zahraničnej propagandy, alebo presnejšie, londýnskemu a moskovskému rozhlasu. Okresný náčelník v Ružomberku napríklad v lete 1944 poznamenal, že „[o]byvateľstvo stále sleduje pri radioprijímačoch najmä vzdušnú situáciu, ale aj politickú situáciu a to hlavne odpočúvaním správ z Londýna az Moskvy. V tejto súvislosti považujem za potrebné navrhnúť, aby aj Slovenský rozhlas venoval najmä vysielaniu leteckej situácii patričnú pozornosť v tom smysle, aby nepriateľské lietadlá nachodiace sa nad územím Slovenska, bolo presnejšie podané na ktorom mieste sa nachodia a aby vysielanie bolo predĺžené v prípade akcií nepriateľských lietadiel u nás aj po 23 hodine“.⁴⁷⁵ Na ministerstve vnútra si hlásenia okresných náčelníkov o zníženej odolnosti obyvateľstva v prípade zahraničnej propagandy všimli už na začiatku júna 1944. Práve hlásenie prezídia ministerstva vnútra z júna 1944 ponúka zaujímavý pohľad do uvažovania vtedajších predstaviteľov o využití propagandy k usmerneniu nálad obyvateľstva. V spomínanej správe sa uvádza, že „[z]ákaz počúvania nepriateľského rozhlasu sa prakticky neosvedčuje a akékoľvek mechanické opatrenia na prijímacích prístrojoch by asi tiež nemali želaný účinok“.⁴⁷⁶ Zhabanie rádioprijímačov údajne nespoľahlivým osobám pritom patrilo

⁴⁷³ SNA, f. 209, šk. 770, č. 1 (USHMM, RG-57.001M, m. 411, sn. 184).

⁴⁷⁴ Ivan KAMENEC, Trenčín v rokoch 1938-1945, Politický a spoločenský vývin, in *Trenčín: Vlastivedná monografia*, zv. 2, zost. Milan ŠIMŠIŠ, Bratislava: Alfa-Press, 1997, s. 35.

⁴⁷⁵ SNA, 209-769-5.

⁴⁷⁶ SNA, f. MV, šk. 706, č. 113 (USHMM, RG-57.001M, m. 303, sn. 761).

k častej praxi v slovenskom štáte, a to po celú dobu existencie vojnovkej republiky.⁴⁷⁷ Toto opatrenie sa však samozrejme nestretlo vždy s porozumením medzi obyvateľstvom, ako to dokazuje nasledujúci príklad z obce Košeca, okres Ilava, z jesene 1944. Podľa tamajšieho starostu zhabala žandárska stanica rádiové prijímače „väčšinou u chudobných robotníkov a politicky bezvýznamných občanov“, čo malo v obci spôsobiť „určitý rozruch v spolunažívaní občanov“. Starosta v Košeci preto žiadal okresný úrad v Ilave „o uvolnenie radio prijímačov, a aby nebolo obavy pre načúvanie cudzých staníc, nech sú aparáty vyladené na Bratislavský rozhlas, čo viac prospeje k ukludneniu v terajšom čase ako zabavenie“.⁴⁷⁸

Zdá sa, že na ministerstve vnútra existovali na začiatku leta 1944 dva pohľady na to, akým spôsobom by mala slovenská propaganda reagovať na vysielanie z Londýna a Moskvy. Podľa jedného názoru „[n]ajúčinnnejšou obranou by azda bolo, keby náš vlastný rozhlas /alebo len tlač?/ systematicky reagovali na závažnejšie propagačné vysielanie nepriateľského rozhlasu, pokiaľ sa týka Slovenska. Nemusela by to byť priama odpoveď, ale vecné, pokojné a presvedčivé rozobratie dotýčajúcej otázky s nášho stanoviska“.⁴⁷⁹ Samotný minister vnútra Mach si ale zrejme nemyslel, že reagovať na zahraničnú vojnovú propagandu je vhodným prostriedkom, keď poslanca a redaktora bratislavského rozhlasu Konštantína Čulena požiadal, aby sa vo svojich reláciách pridržiaval „láskave konštatovania pozitívnych skutočností“ a neodvolával sa

⁴⁷⁷ K zhabaniu rádioprijímačov najčastejšie dochádzalo podľa zákona z decembra 1939 o trestnom stíhaní činov, ktorými sa ohrozuje verejný poriadok, pokoj a verejná bezpečnosť; *Slovenský zákonník*, 1939, zák. č. 326/1939 Sl. z.; Jan RYCHLÍK, Perzekúcia odporcov režimu na Slovensku 1938-1945 (K problematike charakteru ľudáckeho režimu) in *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov IV*, zost. Michal ŠMIGEL – Peter MIČKO, Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela – Ústav vedy a výskumu, 2005, s. 126.

⁴⁷⁸ SNA, f. 209, šk. 753, č. 3 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 238). Okresný náčelník v Ilave v správe pre ÚŠB poznamenal, že „starosta obce toto napísal na nátlak ‚chudobných‘. Ako teda vidieť, ľud rozpoznáva len chudobných a bohatých, ale nie dobrých a zlých, alebo spoľahlivých“. Súhlasil však so starostom v Košeci, že „zabavenie rádioprijímačov nevedie k cieľu, ani k náprave“. Bližšie pozri SNA, f. 209, šk. 753, č. 3 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 234).

⁴⁷⁹ SNA, f. MV, šk. 706, č. 113 (USHMM, RG-57.001M, m. 303, sn. 761).

na cudzí rozhlas, „i keď nebude možné sa tomuto vždycky vyhnúť, najmä keď ich zjavné nepravdy bude možné v náš prospech pozitívne využiť“.⁴⁸⁰

Udalosti z prelomu rokov 1944 a 1945 mali značný vplyv aj na postoje slovenského obyvateľstva k jednotlivým menšinám, či už židovského alebo nemeckého a poukázali aj na mnohé konfesiónálne nezrovnalosti. Skutočnosť, že sa počas poslednej etapy fungovania slovenského štátu, ktorá bola v znamení okupácie Slovenska armádou nacistického Nemecka a s tým súvisiacich protižidovských opatrení zachránilo takmer desať tisíc židovských občanov podľa historika Kamenca znamená, „že by to nebolo možné bez veľkej a obetavej pomoci nežidovských obyvateľov. Ak je niekedy možné hovoriť o masovej pomoci slovenských ľudí perzekvovaným židovským spoluobčanom, tak je to práve v tomto dramatickom období“.⁴⁸¹ Sám však upozorňuje na to, že okupácia Slovenska odhalila nielen hrdinské skutky, ktoré pomohli zachrániť aspoň časť diskriminovanej židovskej menšiny, ale aj „denunciánsťvo, udavačstvo, závisť a nenávisť“.⁴⁸² Inak povedané, napriek tomu, že v tomto období už zrejme málokto veril vo víťazstvo nacistického Nemecka, pre židovskú komunitu bolo niekoľko málo mesiacov druhej svetovej vojny mimoriadne nebezpečných. Väčšina slovenských preživších sa zachránila v úkrytoch, v mestách, dedinách alebo horách, pričom spoločným znakom tejto formy prežitia bola pomoc okolitého obyvateľstva.⁴⁸³ Pomoc pritom mala rôzne formy, rozlišovať ale môžeme aktívnu pomoc, kedy väčšinové obyvateľstvo Židov priamo ukrývalo, a to vo svojich domoch či ich okolí, alebo im poskytovalo jedlo, oblečenie, prípadne ďalšie materiálne prostriedky a pasívnu pomoc, kedy niekto o úkryte Židov vedel, túto skutočnosť však nenahlásil. Samozrejme, aj na sklonku roku 1944, či dokonca v prvých mesiacoch roku 1945 dochádzalo k udaniam na Židov – väčšinou s tragickým koncom – a k pokusom získať ešte na poslednú chvíľu niečo zo židovského majetku. Rozlišovať však musíme nielen formu ale aj motívy tých, ktorí Židom

⁴⁸⁰ SNA, f. MV, šk. 706, č. 113 (USHMM, RG-57.001M, m. 303, sn. 760).

⁴⁸¹ KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 274.

⁴⁸² KAMENEC, *Slovenská spoločnosť v rokoch 1939-1945*, s. 102.

⁴⁸³ Pozri SALNER, *Prežili Holokaust*, s. 69-98.

pomohli, či im túto pomoc upreli, alebo ich naopak udali, prípadne sa určitým spôsobom pokúsili zmocniť ich majetku.

Životný príbeh G. F., pôvodom zo Zvolena, ktorý posledných sedem mesiacov druhej svetovej vojny prežil len vďaka pomoci nežidovského okolia, poukazuje na to, aké ťažké je zo spätného pohľadu posúdiť motívy záchrancov. G. F. bol synom rabína, ktorý sa na začiatku druhej svetovej vojny spolu so svojou rodinou presťahoval do Nového Mesta na Váhom. Spolu so svojou matkou a sestrou sa G. F. krátko po vypuknutí SNP pokúsil dostať do Banskej Bystrice, cestou sa však dostali do paľby nacistických jednotiek, pri ktorej zomrela matka a sestra G. F. Jeden z partizánov vtedy len sedemročného G. F. zobral do obce Bully pri Donovaloch, kde zaklopal na dvere prvého domu v dedine. V rodine P. a J. S., ktorí v tomto dome bývali, zostal mladý židovský chlapec až do apríla 1945. Aká bola motivácia rodiny, ktorá židovskému chlapcovi nakoniec zachránila život? Podľa spomínaného partizána malo byť rodine pohrozené, že ak sa o chlapca nepostarajú, partizáni sa do obce vrátia, celú rodinu vyvražia a dom vypália. Podľa otca G. F., s ktorým sa syn stretol po vojne, mali partizáni rodine povedať, že G. F. je synom známeho muža, ktorý sa im za ich pomoc po vojne odvdáčí. Podľa vlastných spomienok G. F., spôsob, akým sa o neho rodina starala, mu je dôkazom, že ho spomínaná rodina naozaj chcela zachrániť, z humánnych a kresťanských motívov.⁴⁸⁴

Aj z výpovedí ďalších preživších je zrejmé, že stanoviť konkrétny motív ich záchrancov je prakticky nemožné. Aj vtedy, keď napríklad vieme, že Židia niektorým z tých, u ktorých sa skrývali, prípadne tým, ktorí im poskytovali potraviny, za túto pomoc zaplatili, sa môžeme opýtať – bol ekonomický motív hlavným dôvodom ich záchranu? Podľa výpovedí viacerých preživších, peniaze v takýchto prípadoch neboli jedinou motiváciou tých, ktorí im holokaust pomohli

⁴⁸⁴ Gideon, F, 1996, „Interview by USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of Southern California“, Bethesda, Maryland, USA, 17. novembra, 3. kazeta, 03:10-06:43; *First Person — Conversations with Holocaust Survivors*, 13. mája 2009.

prežiť.⁴⁸⁵ Samotní záchrancovia najčastejšie hovoria o princípoch humanity a kresťanskej viere ako o dôvodoch, prečo sa diskriminovaným Židom rozhodli pomôcť.⁴⁸⁶

Podobne aj v prípade tých obyvateľov, ktorí Židom pomôcť odmietli, musíme byť opatrní pri posudzovaní motívov ich činov. V prípade ženy, ktorá židovskú rodinu, skrývajúcu sa na sklonku vojny vo Vysokých Tatrách, hneď dvakrát udala – druhýkrát potom, čo Gestapo proti Židom na jej upozornenie nezasiahlo – je pravdepodobné, že tak urobila z pomsty alebo nepriateľstva.⁴⁸⁷ O niečo ťažšie je posúdiť motívy tých, ktorí Židom nepomohli, keď boli o určitú konkrétnu pomoc napríklad požiadaní.⁴⁸⁸ Treba si uvedomiť, že jednanie Slovákov voči Židom malo rôzne zdroje motivácie, a jedným z nich bol určite aj obyčajný strach.

Uviedla som, že udalosti z prelomu rokov 1944 a 1945 poznačili postoje slovenského obyvateľstva k národnostným menšinám a poukázali na problémy vo vzťahu medzi katolíckymi a evanjelikmi, ktoré v menej dramatických časoch mohli zostať skryté. Správa okresného náčelníka v Dolnom Kubíne ponúka zaujímavý pohľad do náboženských pomerov – hoci zo subjektívnej perspektívy katolíckeho okresného náčelníka. Dovolím si z tejto správy odcitovať dlhšiu časť: „Ľud ev.a.v v dedinách, vlivom svojich farárov čo raz viac a viac zastával negativistický pomer k Slovenskému štátu, k prezidentovi, ako katolíckemu kňazovi a vláde, údajne len katolíkom prajnej. Naproti tomu katolíci, ktorí sa v Slovenskom štáte stali povedomejšími po stránke náboženskej ako aj kultúrnej a hospodárskej tiež silneli ostentatívne

⁴⁸⁵ Ivan, K., 1996, „Interview by USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of Southern California“, Bratislava, Slovenská republika, 12. júla, 3. kazeta, najmä 03:00-05:00.

⁴⁸⁶ Pozri napr. Margita, 1998, „Interview by USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of Southern California“, Rimavska Sobota, Slovenská republika, 13. februara; Peter, Z., 1998, „Interview by USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of Southern California“, Bratislava, Slovenská republika, 19. januára.

⁴⁸⁷ Eva, B., 1996, „Interview by USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of Southern California“, Košice, Slovenská republika, 4. septembra, 2. kazeta, najmä 03:00-05:00.

⁴⁸⁸ Peter, Z., 1998, „Interview by USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of Southern California“, Bratislava, Slovenská republika, 19. januára, kazeta 2, 25:00-26:20.

postavili sa za Slovenský štát, za prezidenta a vládu. Tak sa stalo, že v posledných rokoch medzi katolikmi a evanjelikmi nastal zakuklený boj, ktorý sa vyvrcholil v povstaleckom hnutí vedenom čiste luteránmi. Je neodškriepiteľným a dokázaným faktom, že povstanie i v Dolnom Kubíne pripravovali luteráni, k nemu sa pridali skoro všetci, inteligenti a laici luteránski s veľkým oduševnením [...] Je isté, že keď dá Boh a Slovenský štát ostane, zapojá sa i luteráni do kladnej práce za Slovenský štát, lebo nebudú mať iného východiska. [...] Poznávam, že evanjelikov nemožné je ani medzi kresťanov počítat', lebo následkom úplného zhmotárenia sa na prvé miesto stavajú svoju údajnú slovenskosť a len potom svoju kresťanskosť'. Práve pre zastávanie takého stanoviska dokázal puč, že zradili i svoj národ i svoju kresťanskosť".⁴⁸⁹ Podobne to videl aj senický okresný náčelník v októbri 1944, podľa ktorého „[n]áboženské pomery na vonok boly kludné, ale ako som uviedol v predošlej zpráve v podstate sa veľmi zhoršily. Vývoj vedúci k politickému sjednoteniu pokračoval práve opačným a dospel až k tomu, bodu, že politické smýšľanie a spoľahlivosť posudzuje sa dľa konfesijnej príslušnosti".⁴⁹⁰

Bolo by zjednodušením povedať, že problémy v konfesionálnom spolunažívaní existovali len vo vyhrotených časoch, akým bol napríklad záver druhej svetovej vojny. Domnievam sa, že bližšie k pravde bude tvrdenie, že kým problémy existovali aj predtým, v kritických obdobiach vyšli na povrch, prípadne sa eskalovali. Dôležitý podiel na vyhrotení nálad obyvateľstva mali predstavitelia štátu ale i náboženských denominácií, čo potvrdzuje aj výpoveď pamätníčky zo spomínaného Dolného Kubína: „Takže my sme vyrastali veľmi tolerantne, až kým neprišiel slovenský fašistický štát. Potom naraz došlo k veľkým rozporom práve v týchto vzťahoch po linke náboženskej. [...] Bol tu katolícky pán farár, o ktorom sa hovorí, že bol veľký národovec, že veľmi národovec, že veľmi veľa trpel pre vlasť. No trpel! Ale veľmi veľa tej intolerancie zasial v tomto období do srdca Kubínčanov – bola aj jeho zásluhou. Pretože on bol veľmi, veľmi, veľmi,

⁴⁸⁹ SNA, 209-752-11.

⁴⁹⁰ SNA, f. 209, šk. 770, č. 1 (USHMM, RG-57.001M, m. 411, sn. 176).

veľmi zásadový, zásadový zástanca Slovenského štátu len pre Slovákov a len pre jedinú pravú vieru“.⁴⁹¹

Okupácia Slovenska nemeckou armádou zrejme ďalej prehĺbila protinemecké nálady v spoločnosti, o ktorých nemecké štátobezpečnostné orgány priebežne informovali svoje nadriadené orgány.⁴⁹² Podľa októbrovej správy okresného náčelníka v Senici sa „[k]oncom mesiaca počaly sa v miere doposiaľ neobvykle šíriť správy o obsadení Slovenska nemeckým vojskom. Po vyhlásení ministra národnej obrany a po príchode prvých správ o odboji slovenských posádok zavládla všeobecná neistota, ba priamo panika. Obavy a neistota zmocnily sa všetkých vrstiev občianstva, jedni sa báli príchodu partizánov, iní zase príchodu nemeckého vojska a prípadne polície“.⁴⁹³ O štrnásť dní už ten istý okresný náčelník konštatoval, že „[o]byvateľstvo je vo väčšine v prejavoch politického smýšľania ako aj názorov na budúci vývoj situácie zdržanlivé a opatrné, čo možno čiastočne pripisovať prítomnosti nemeckej polície v Senici“.⁴⁹⁴ V decembri 1944 už v Topolčanoch panovala „obecná mienka, že terajší pomer prítomnej nemeckej brannej moci k slovenskému obyvateľstvu je viac nepriateľský ako spojenecký – a že pomer nemohol by byť horší aj keďby Slovensko z vojny vstúpilo“.⁴⁹⁵

Potlačenie Slovenského národného povstania nemohlo upokojiť nálady obyvateľstva, ani zabrániť ďalšiemu rozkladu režimu. Prelety nacistických i spojeneckých lietadiel, evakuácia východných častí republiky, odsun nemeckej menšiny a presun nacistickej armády, násilnosti nemeckých i partizánskych jednotiek ďalej vplývali na sklúčenosť slovenského obyvateľstva. Navyše, ako poznamenal Lacko, „prechod frontu bol mimoriadne dlhý a krvavý – od vstupu do

⁴⁹¹ Citované in BUMOVÁ, Prejavy (in)tolerancie, s. 63.

⁴⁹² Pozri napr. správu viedenskej bezpečnostnej polície z konca septembra 1942, v ktorej sa doslova píše: „Slováci Nemcov nemilujú, avšak ani ich nenávidia. Z toho samozrejme vyplýva kritický postoj k nám Nemcom ako k národu a tiež ako k nositeľom našich politických ideí“. Pozri NARA, f. 242, m. T-175/552, sn. 9427622.

⁴⁹³ SNA, f. 209, šk. 770, č. 1 (USHMM, RG-57.001M, m. 411, sn. 168)

⁴⁹⁴ SNA, f. 209, šk. 770, č. 1 (USHMM, RG-57.001M, m. 411, sn. 178).

⁴⁹⁵ SNA, 209-773-12.

prvej obce Kalinov (21. septembra 1944) až po prechod frontu v kysuckom Klokočove a Makove (3. mája 1945) uplynulo viac než sedem – s povstaleckými bojmi vyše osem mesiacov. Viaceré obce či mestá boli postihnuté sovietskym bombardovaním; 20. decembra 1944 bol napríklad bombardovaný Prešov. No najväčšou tragédiou bolo kobercové bombardovanie Nitry dňa 26. marca 1945, ktoré si vyžiadalo takmer 350 životov, predovšetkým civilného obyvateľstva“.⁴⁹⁶

Senický okresný náčelník vo svojej správe k 15. februáru 1945 poznamenal, že už to nie sú zahraničné udalosti ale „domáce pomery, súvisiace s vojnou“, ktoré vplývajú na nálady miestneho obyvateľstva: „Cez tunajší okres prevážaly sa v prvom týždni februára väčšie presuny ríšskonemeckého vojska, ktoré väčšinou pozostávalo s príslušníkov ruskej, ukrajinskej a pod. národnosti. Tieto jednotky behom prechodu a pobytu v obciach prejavily nedostatočnú disciplinovanosť a jednotlivci dopúšťali sa hrubých prehmatov proti vlastníctvu, domácemu pokoji a osobnej bezpečnosti miestneho obyvateľstva. Boly zistené viaceré konkrétne prípady krádeží, neoprávneného habania vecí a tiež obťažovania žien“.⁴⁹⁷ Prechod nemeckej armády cez územie slovenského štátu musel medzi obyvateľstvom vzbudiť už konkrétnejšie vedomie, že nacistický „protektor“ vojnu prehrá. Mnohí obyvatelia si zrejme položili otázku, čo bude pre nich konkrétne – a tiež ich majetok, najmä ak sa k nemu dostali napríklad okradnutím Židov – znamenať prehra nacistického Nemecka. Hlohovecký okresný náčelník, v správe k 31. januáru 1945, sa v tejto súvislosti vyjadril, že „[o]byvateľstvo vzhľadom na vývoj udalostí sa politickým veciam vôbec nevenuje a hľadá východisko, ako zachrániť svoje ímanie pred blížiacim sa nebezpečenstvom vojnovnej skázy. Rovnako je to i s hnutím ľavičiarškým“.⁴⁹⁸

Nálady a postoje slovenského občianstva na konci druhej svetovej vojny poznačil strach a z toho vyplývajúca nervozita, čo dokladajú aj posledné dve situačné hlásenia. V Prievidzi na začiatku februára 1945 žilo obyvateľstvo „pod dojmom frontových udalostí a pod dojmom obavy o budúcnosť. [...] HSLŠ v obciach nepodnikla zvláštnu pozoruhodnú činnosť. Všeobecne možno

⁴⁹⁶ LACKO, *Slovenská republika 1939-1945*, s. 186.

⁴⁹⁷ SNA, f. 209, šk. 753, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 194).

⁴⁹⁸ SNA, f. 209, šk. 753, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 157).

pozorovať v miestnych organizáciách HSL'S ochabnutie činnosti a v mnohých obciach úplné zastavenie“.⁴⁹⁹ Podobné to bolo na začiatku januára 1945 v Topolčanoch, kde sa medzi obyvateľstvom prejavovala „istá nervozita vzhľadom na súčasné vojnové pomery. [...] Sú čulé debaty po krčmách, v domácnostiach a prejavuje sa u obyvateľstva váhavosť. Na všetky opatrenia, ktoré sú urobené zo strany rôznych úradov, orgánov, atď., keďže nie sú jasné, počuť všeobecné nadávanie a smele možno tvrdiť, že určitá časť obyvateľstva už teraz sa tak chová, ako by bola pozbavená zdravého smyslu“.⁵⁰⁰

4.2. ZHRNUTIE

Strach, nervozita, znížená politická aktivita, neprejavovanie postojov navonok, obavy z partizánskych aktivít, nemeckej ale aj sovietskej armády, eskalácia konfesijného napätia, to všetko charakterizuje nálady slovenského obyvateľstva v posledných ôsmich mesiacoch existencie slovenského štátu. Na rozdiel od obyvateľstva, ktoré pod vplyvom vojnových udalostí nervózne očakávalo ďalší vývoj spojený s nevyhnutnou porážkou hitlerovej armády, prezident Tiso a rekonštruovaná slovenská vláda vyjadrovali svoju lojalitu nacistickému Nemecku aj naďalej. V reakcii na Povstanie, z ktorého propaganda obviňovala protislovenské živly, predovšetkým Židov a Čechov, Tiso dokonca zrušil mnohé ním vydané prezidentské výnimky.⁵⁰¹ Pre zvyšnú židovskú menšinu na Slovensku predstavovala okupácia Slovenska nacistami mimoriadne nebezpečné obdobie. Nacisti, s pomocou Pohotovostných oddielov HG, začali na obsadených územiach zadržiavať všetkých Židov a z koncentračného tábora v Seredi do konca vojny deportovali 13 tisíc Židov. Postoje obyvateľstva k týmto posledným krokom v tzv. riešení židovskej otázky na Slovensku, boli rôznejšie než predtým. Na jednej strane je zjavné, že bez pomoci slovenského obyvateľstva by sa nepodarilo prežiť asi 10 tisícom Židov, ktorí sa pred nacistami skrývali. Na druhej strane, aj v tomto období nájdeme prípady (dokonca opakovaných) udaní na Židov.

⁴⁹⁹ SNA, 209-761-6.

⁵⁰⁰ SNA, 209-763-11.

⁵⁰¹ WARD, *No Saint*, s. 477.

5. KAPITOLA: NEZÁUJEM, PASIVITA ČI SPOLUPÁCHATEĽSTVO?

V predchádzajúcich troch chronologicky zoradených kapitolách som skúmala nálady a postoje slovenskej verejnosti vo vzťahu k tzv. židovskej otázke od vyhlásenia autonómie Slovenskej krajiny v októbri 1938 až po zánik slovenského štátu v apríli 1945. Napriek tomu, že pokiaľ ide o mienku slovenskej verejnosti, nemám spoľahlivé kvantitatívne údaje, z predchádzajúcich kapitol sú zrejmé minimálne dve skutočnosti. Po prvé, nálady a postoje slovenskej spoločnosti voči tzv. židovskej otázke neboli v žiadnom z troch sledovaných úsekov fungovania režimu uniformné a nemenné. Po druhé, napriek tomu, že k individuálnym prejavom nesúhlasu s tzv. riešením židovskej otázky na Slovensku dochádzalo po celú dobu existencie vojnovnej republiky, o širšom zapojení sa obyvateľstva k pokusom o záchranu Židov môžeme hovoriť až v poslednej, tretej etape fungovania slovenského štátu.

Ak by som sa ale predsa mala, na základe svojho výskumu, pokúsiť o určitú kvalifikáciu slovenskej spoločnosti podľa vzťahu k tzv. židovskej otázke, pomôžem si typológiou štyroch reakcií nemeckej spoločnosti na prenasledovanie Židov, ktorú vypracoval historik Otto Dov Kulka. Ten rozlišoval štyri základné postoje – po prvé, prijímanie segregácie a diskriminácie židovskej komunity najmä z rasových dôvodov, po druhé, kritiku či dokonca opozíciu voči oficiálnej protižidovskej politike nacistického Nemecka, či už z politických, náboženských alebo pragmatických dôvodov, po tretie, kritiku protižidovskej politiky ako príliš liberálnej, po štvrté, absenciu reakcií, nezáujem či pasivitu.⁵⁰² Posledná, najrozšírenejšia forma je aj najťažšie definovateľná, čo dokladá rozdielne chápanie konceptu „nezájmu“ medzi ľanom Kershawom a spomínaným Ottom Dov Kulkom a jeho kolegom Aronom Rodrigueom. Kershaw vo svojej knihe o mienke verejnosti a politickej opozícii v Bavorsku rokov 1933 až 1945 dospel k názoru, že „konečné riešenie“ by nebolo uskutočniteľné bez postupných krokov k vylúčeniu Židov z nemeckej spoločnosti, ktoré sa diali pred zrakom spoločnosti a ktoré sa v svojej právnej forme

⁵⁰² Otto Dov KULKA, „Public Opinion“ in Nazi Germany and the „Jewish Question“, in *The Jerusalem Quarterly*, jeseň 1982, č. 25, s. 121-144; zima 1982, č. 26, s. 34-45; KULKA – RODRIGUE, *The German Population and the Jews in the Third Reich*, s. 421-35.

stretli so širokým súhlasom a vyústili v odosobnenie a poníženie obrazu Žida. Nebolo by uskutočniteľné bez ľahostajnosti a rozšíreného nezájmu ako reakcie na propagandu nenávisti. A tiež by to nebolo možné bez mlčania cirkevných predstaviteľov, ktorí neboli schopní sformulovať odpor voči nacistickým rasovým zákonom a tiež bez súhlasu siahajúcemu až k aktívnej spoluúčasti ďalších významných sektorov nemeckých elít – štátnej správy, byrokracie, ozbrojených síl a tiež hlavných odvetví priemyslu⁵⁰³. Inými slovami, podľa Iana Kershawa nacisti pre tzv. konečné riešenie židovskej otázky nepotrebovali oporu v podobe celospoločenskej nenávisti k Židom. Bol to latentný antisemitizmus nemeckej spoločnosti a nezáujem o osud Židov, čo podľa Kershawa dalo do pohybu mašinériu holokaustu.⁵⁰⁴ V recenzii na prvé vydanie Kershawovej knihy z roku 1983 Kulka a Rodrigue zvolený koncept nezájmu kritizujú ako príliš obmedzujúci – a miesto neho navrhujú termín „pasívne spolupáchateľstvo“, ktorý podľa nich skôr obsiahne komplexnosť populárnej mienky spoločnosti.⁵⁰⁵

Podľa mňa ale obidva termíny – nezáujem a pasívne spolupáchateľstvo – spája spoločný problém, a to, že sú metodologicky ťažko obhájiteľné, pretože obidva vychádzajú z absencie reakcií. Inými slovami, ťažko zachytiť niečo, čo – aspoň v písomných dokumentoch – chýba. S podobným problémom som sa stretla pri vlastnom výskume. Ako to napokon vyplýva z predchádzajúcich troch kapitol, môj výskum dokladá existenciu všetkých štyroch typov reakcií, tak ako ich predstavil Otto Dov Kulka. Je síce zrejmé, že čo sa týka slovenskej spoločnosti, podiel tých, ktorí prenasledovanie Židov podporovali z rasového presvedčenia bol výrazne nižší ako v nacistickom Nemecku, neznamená to však, že by vo vojnovom Slovensku absentovali prejavy súhlasu s protižidovskou politikou, či dokonca reakcie volajúce po tvrdších, radikálnejších zásahoch proti Židom. V každom v troch skúmaných etáp tiež existovala menšina, ktorá s prenasledovaním Židov nesúhlasila, a to z rôznych dôvodov. Rovnako ako v

⁵⁰³ Ian KERSHAW, *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933-1945*, Oxford: Oxford University Press, 2002, s. 371-372.

⁵⁰⁴ KERSHAW, *Popular Opinion and Political Dissent*, s. 372.

⁵⁰⁵ KULKA – RODRIGUE, *The German Population and the Jews*, s. 434.

nacistickom Nemecku, aj na Slovensku však pravdepodobne najväčšia skupina ľudí svoj názor verejne nevyjadrovala, alebo ho dokonca skrývala. Navyše, ani v slovenskom prípade to nebola sfanatizovaná menšina ale „mlčiaca väčšina“, ktorá holokaust umožnila.

Ak to ale nebola rasová ideológia, čo nezájem alebo pasívne spolupáchateľstvo slovenskej majority v skúmanom období rokov 1938 až 1945 podporovalo? Pri hľadaní odpovedi na túto druhú výskumnú otázku práce som – predovšetkým v počiatkových fázach svojho výskumu – vychádzala z prác sociálneho psychológa Herberta Kelmana, psychológa Gordona Allporta a sociológa Herberta Blumera. Osvojila som si pritom Kelmanov názor, že perzekúcie židovského obyvateľstva neboli „len“ nešťastným prešľapom, neustráženým pogromom alebo poľutovaniahodným výsledkom gerilovej vojny. Holokaust bol príkladom toho, čo sociálny psychológ Herbert Kelman nazval schválené masakry (angl. sanctioned massacres). Kelman schválené masakry charakterizoval ako „plošné, bezohľadné a často systematické masové násilie, vykonávané vojenskými alebo polovojenskými posádkami v rámci oficiálne schválených kampaní a namierené proti bezbranným civilistom, vrátane starých mužov, žien a detí“.⁵⁰⁶

Schválené masakry sa podľa Kelmana od vyššie spomínaných pogromov či gerilových násilností odlišujú najmä dvoma skutočnosťami. Po prvé, schválené masakry sú súčasťou genocídnej politiky, ktorá „je navrhnutá tak, aby úplne alebo čiastočne zničila kategóriu ľudí, ktorá je definovaná podľa etnických, národných, rasových alebo iných kritérií“.⁵⁰⁷ Po druhé, schválené masakry sú namierené proti určitým skupinám ľudí na základe toho, kto sú, nie preto, čím sa previnili. Obete schválených masakier, ako uvádza Kelman, „nie sú zabíjané pretože by

⁵⁰⁶ Herbert C. KELMAN, Violence Without Moral Restraint: Reflections on the Dehumanization of Victims and Victimiziers, in *Journal of social issues*, roč. 29, 1973, č. 4, s. 29. Pozri tiež Hana KLAMKOVÁ, Protižidovská propaganda: dehumanizácia Židov na stránkach Gardistu (1939-1942), in *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov VII: Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938-1945*, zost. SOKOLOVIČ, s. 351-360.

⁵⁰⁷ Tamže, s. 31.

ublížili, utláčali alebo ohrozovali svojich útočníkov“.⁵⁰⁸ Povedané s istou dávkou cynizmu, obeť schválených masakier sú zabíjané preto, že sa narodili.

Jedným – ale nie jediným – príkladom takto definovaných schválených masakier je pokus o vyvraždenie európskeho židovstva, čiže to, čo nazývame (pôvodne gréckym slovom) holokaust alebo (hebrejským a biblickým výrazom) Shoa.⁵⁰⁹ Vysvetlenie tejto tragédie sa stalo dôležitou súčasťou našich povojnových reálií. Otázku, ako to bolo možné, dopĺňa tá, ktorú si na začiatku sedemdesiatych rokov dvadsiateho storočia položil spomínaný Herbert Kelman: „Prečo je toľko ľudí ochotných formulovať a prehliadať politiku, ktorá vyzýva k páchaniu masových vražd bezbranných civilistov a podieľať sa na nej?“⁵¹⁰ Svoju pozornosť pritom upriamil na tri podmienky, ktoré páchanie schválených masakier v zásade uľahčujú, na autorizáciu, rutinizáciu a dehumanizáciu.

Kľúčovou podmienkou schválených masakier je podľa Kelmana autorizácia, inými slovami explicitné či implicitné odobrenie genocídnej politiky politickými predstaviteľmi daného štátu. Hlavný význam autorizácie spočíva v tom, že vykonávateľom vražd dáva pocit, že nenesú žiadnu (trestnú ani mravnú) zodpovednosť za svoje činy. Konkrétny príslušník vojenských či polovojenských síl sa pri vraždách bezbranných civilistov necíti ako páchatel, ale ako poslušný podriadený, ktorý dôsledne počúva rozkazy. Je zrejmé, že pocit poslušnosti či zodpovednosti voči predstaviteľovi moci zdieľajú predovšetkým funkcionári autoritatívnych systémov. Autorizácia má ale vplyv aj na počínanie samotných „normatívne integrovaných občanov“. Tí majú pocit, že sú takmer celkom bezmocní na to, aby mohli spochybniť autoritatívne nariadenia.

⁵⁰⁸ Tamže, s. 32.

⁵⁰⁹ Kelman za schválené masakry označil napríklad americkú politiku v Indočíne, arménsku genocídu, ale aj atómové útoky na Hirošimu a Nagasaki či rôzne teroristické operácie. Pozri Tamže, s. 29 – 30. Práve prebiehajúcim príkladom schválených masakier je sudánskou vládou podporovaná genocída v Darfúre.

⁵¹⁰ Tamže, s. 38.

Rozdiel medzi pozíciou funkcionárov systému a „bežnými“ občanmi je predovšetkým v tom, že tí prví sa do celej situácie dostali na základe svojho vlastného rozhodnutia.⁵¹¹

Druhou podmienkou schválených masakier je podľa Kelmana rutinizácia. Jej úlohou je premeniť bezcitné vraždenie na „rutinné, mechanické, dôkladne naprogramované operácie“, a tým obmedziť „výskyt situácií, v ktorých by mohli vyvstať morálne otázky“.⁵¹² Inými slovami, prostredníctvom rutinizácie je pozornosť páchatel'a upriamená na prácu, ktorú má pridelenú, napríklad na zabezpečenie deportácií, stráženie koncentračných a vyhladzovacích táborov, či písanie správ a hlásení. Rutinná činnosť vedie k tomu, že páchatel' si neuvedomuje spojitosť medzi činnosťou, ktorú vykonáva, a práve prebiehajúcou genocídou nevinných ľudí.⁵¹³

Treťou – ale nemenej dôležitou – podmienkou schválených masakier je dehumanizácia, proces, v ktorej sú obeť genocídnej politiky verejne znevažované, odsudzované a stigmatizované. Význam dehumanizácie spočíva podľa Kelmana v tom, že „zábrany voči zavraždeniu inej ľudskej bytosti sú natoľko silné, že ak má systematické vraždenie prebiehať hladko a ukázněne, obeť musia byť zbavené ľudskosti“.⁵¹⁴ Vnímať druhú osobu ako ľudskú bytosť znamená podľa Kelmana prisúdiť mu identitu a komunitu, inými slovami, vnímať ho zároveň ako individualitu a ako súčasť ľudstva. Cieľom dehumanizačných kampaní je platnosť oboch týchto aspektov spochybníť – na ich konci by obeť genocídnej politiky už nemali byť vnímané ako ľudia s konkrétnym menom a tvárou, ale ako anonymná masa, ktorej členovia sa vyznačujú zvrátenými a odsúdeniahodnými vlastnosťami, že ani vlastne nemôžu byť považovaní za právoplatných členov ľudstva ako takého. V priebehu genocídnej politiky však nedochádza iba k dehumanizácii obetí, ale aj k postupnej dehumanizácii páchatel'ov, a to v súvislosti s vykonávaním ich úlohy. Svojou bezpodmienečnou lojalitou k systému a rutinnou prácou páchatelia sami prichádzajú o svoju identitu. Napokon tým, že celú jednu skupinu obyvateľstva

⁵¹¹ Tamže, s. 38 - 46.

⁵¹² Tamže, s. 46.

⁵¹³ Tamže, s. 46 - 48.

⁵¹⁴ Tamže, s. 48.

vylučujú zo spoločenstva ľudí, je aj ich vlastný pocit príslušnosti k ľudstvu ako celku spochybnený.⁵¹⁵

Podľa Kelmana sú to procesy autorizácie, rutinizácie a dehumanizácie, ktoré umožňujú – alebo uľahčujú – páchanie tzv. schválených masakier. Ktoré procesy vplývali na nálady a postoje slovenskej spoločnosti k tzv. židovskej otázke v rokoch 1939-1945, respektíve čo spôsobilo, že až do jesene 1944 bola slovenská spoločnosť voči dopadu protižidovskej politiky slovenskej vlády na židovskú komunitu z veľkej väčšiny ľahostajná?

Kamenec v krátkej štúdií o slovenskej spoločnosti a vzťahu obyvateľov k slovenskému štátu a „ku každodennej praxi existujúceho ‚deravého‘ totalitného režimu, resp. k jeho jednotlivým centrálnym alebo regionálnym či bezprostredným miestnym reprezentantom“ vyslovil niekoľko hypotéz o tom, od čoho tento vzťah závisel. Podľa Kamenca mohol byť tento vzťah determinovaný „jednak zahraničnými vplyvmi a objektívnou situáciou vnútri štátu, jednak [...] subjektívnymi zážitkami, skúsenosťami a pocitmi. Medzi ne treba zaradiť nielen uvedomelé pozitívne či odmietavé postoje k štátu a režimu, ale aj prirodzené snahy hľadať a nachádzať sociálne istoty (neraz aj na úkor spoluobčanov) a exponované pocity obáv a strachu. Tie na jednej strane mohli viesť k účelovej alebo vynútenej kolaborácii s politickým systémom a na druhej strane k pasívnej rezistencii, resp. aktívnemu odporu voči nemu“.⁵¹⁶

Domnievam sa, že na to, aby som uvedené determinanty a tiež ich úlohu pri ovplyvňovaní mienky verejnosti od seba presnejšie rozlíšili, musím začať pri analýze toho, čo vlastne robí štát a politický režim v očiach verejnosti legitímnym. Kelman a sociologička Lee V. Hamiltonová poukázali na to, že z pohľadu sociálnej psychológie „je vláda národného štátu legitímna nakoľko sa obyvateľstvo domnieva, že (a) reflektuje svoju etnickú a kultúrnu identitu a (b) plní svoje potreby a záujmy“.⁵¹⁷ Inými slovami, Kelman a Hamiltonová sa domnievajú, že

⁵¹⁵ Tamže, s. 48 - 52.

⁵¹⁶ KAMENEC, Slovenská spoločnosť v rokoch 1938-1945, s. 88-89.

⁵¹⁷ Herbert KELMAN – V. Lee HAMILTON, *Crimes of Obedience: Toward a Social Psychology of Authority and Responsibility*, New Haven: Yale University Press, s. 116.

z pohľadu spoločnosti ako celku je štát a režim legitímny do tej miery, nakoľko je obyvateľstvo presvedčené o jeho reprezentatívnosti a užitočnosti. Je zrejmé, že takýto pohľad nie je rovnako rozšírený v celej spoločnosti a vo všetkých vrstvách. V tejto súvislosti môžeme –aspoň na úrovni jednotlivca – podľa Kelmana a Hamiltonovej hovoriť o „rozdieloch v sile a pôvode citovej [sentimental] alebo pragmatickej [instrumental] väzbe k národnému štátu“. Podľa tejto teórie majú jednotlivci citové väzby k národnému politickému systému v tom prípade, ak majú pocit, že ich reprezentuje a zároveň „cítia, že ich vlastná identita je s ním úzko spojená. Pre tých citovo naklonených, systém je legitímny a zasluhuje si ich lojalitu pretože je stelesnením skupiny, v ktorej je zakotvená ich vlastná identita“. Jednotlivci majú k danému systému pragmatické väzby, ak majú pocit, že tento systém je „oddaný a schopný naplniť potreby a záujmy obyvateľstva. Pre tých pragmaticky naklonených, systém je legitímny a zasluhuje si ich lojalitu pretože poskytuje usporiadanie pre hladké fungovanie spoločnosti, užitočné pre jej členov“.⁵¹⁸

Dobovú propagandu, ktorá najmä v prvých dvoch rokoch existencie slovenského štátu hlásala zrodenie nového slovenského človeka, je podľa mňa potrebné chápať ako snahu predstaviteľov slovenského štátu podnietiť vo verejnosti vlastenectvo. Podľa Kelmana a Hamiltonovej, „vnímanie štátu ako predstaviteľa národnej identity môže vyvážiť – dočasne a niekedy v dlhšom období – jeho nedostatky v uspokojení verejných záujmov a potrieb a poskytuje mu to spojitosť, ktorá by mu inak chýbala“.⁵¹⁹ Inými slovami, vlastenectvo či patriotizmus, citový vzťah k štátu, je pre štát a jeho fungovanie dôležitý práve vtedy, keď štát z určitého dôvodu a na určitý čas nie je schopný uspokojiť potreby svojich občanov. Medzinárodné napätie, dopad hospodárskej krízy tridsiatych rokov dvadsiateho storočia, slabá (etnický) slovenská stredná vrstva, skutočnosť, že väčšina priemyslu na Slovensku nebola v (etnický) slovenských rukách, neboli najlepšou štartovacou pozíciou pre Slovenskú republiku. Navyše, slovenský štát zdedil to, čo Československá republika predtým zdedila od Rakúska-Uhorska: etnickú nejednotnosť. Podľa sčítania obyvateľstva z decembra 1940 žilo na území

⁵¹⁸ Tamže, s. 118.

⁵¹⁹ Tamže, s. 117.

Slovenska približne 2 650 000 obyvateľov, približne dva milióny z nich sa hlásili k slovenskej národnosti. 135 tisíc obyvateľov sa hlásilo k nemeckej, 80 tisíc k českej, približne rovnaký počet k rusínskej a 65 tisíc obyvateľov k maďarskej národnosti. Na Slovensku žilo tiež približne 90 tisíc Židov a 30 tisíc Rómov.⁵²⁰ Táto etnická nejednosť spolu s rozdielmi medzi západnou a východnou časťou republiky sú ďalšie prekážky, ktoré nová republika potrebovala prekonať.

Podľa sociológa Herberta Blumera sú rasové predsudky „otázkou vzťahu medzi rasovými skupinami“. Blumer a niektorí ďalší autori, ako napríklad Lawrence Bobo alebo Vincent L. Hutchings, ktorí z jeho výskumu čerpali, pracovali vo svojich štúdiách s termínom rasa. V centre ich výskumu boli totiž relatívne široké, sociálne konštruované, kategórie typu „Bieli“, „Čierni“, „Aziati“, „Hispanci“ alebo „Afroameričania“.⁵²¹ Blumerova teória postavenia skupín však rovnako platí aj v prípade užších podkategórií, akými sú napríklad národnostné a etnické skupiny. Hlavnou Blumerovou tézou je, že rasové predsudky existujú „skôr v zmysle postavenia skupín ako v súbore pocitov, ktoré členovia jednej rasovej skupiny majú voči príslušníkom inej rasovej skupiny“. Z toho logicky vyplýva, že tí, ktorí majú rasové predsudky voči iným, sami seba vnímajú ako súčasť vlastnej, špecifickými vlastnosťami sa vyznačujúcej rasovej skupiny. Vyjadrené slovami Blumera, „schéma rasovej identifikácie je nevyhnutná ako rámec rasových predsudkov. Táto identifikácia navyše zahŕňa vytvorenie predstavy alebo koncepcie vlastnej rasovej skupiny a inej rasovej skupiny, nevyhnutne z hľadiska vzťahu týchto skupín“. Blumer pritom upozorňuje, že takáto sebaidentifikácia je „výsledkom skúsenosti. Musíme si tiež uvedomiť, že konkrétna predstava, ktorú si rasová skupina vytvorí o sebe a konkrétna predstava, ktorú si môže vytvoriť o druhých, je podobne výsledkom skúsenosti“.⁵²²

⁵²⁰ KAMENEC, Slovenská spoločnosť v rokoch 1938-1945, s. 89.

⁵²¹ Herbert BLUMER, Race Prejudice as a Sense of Group Position, *The Pacific Sociological Review*, roč. 1, 1958, č. 1; Lawrence BOBO – Vincent L. HUTCHINGS, Perceptions of Racial Group Competition: Extending Blumer's Theory of Group Position to a Multiracial Social Context, *American Sociological Review*, roč. 61, 1996, č. 6.

⁵²² BLUMER, Race Prejudice as a Sense of Group Position, s. 3.

Blumer rozlišuje štyri základné druhy pocitov, ktoré sú podľa neho vždy prítomné v rasových predsudkoch dominantnej skupiny. Vedľa pocitu nadradenosti a presvedčenia, že „podriadená [angl. subordinate] rasa je podstatne odlišná a cudzia“, sem patrí tiež presvedčenie, že určité výhody alebo práva majú platiť len pre dominantnú, nadriadenú [angl. dominant] rasu. Posledným, štvrtým základným pocitom je „strach a podozrenie, že podriadená rasa si nárokuje výsady dominantnej rasy“. V skratke, Blumerova teória vraví, že rasové predsudky nepravdia z toho, čo si dominantná rasa myslí o podriadenej rase, ale ako vníma postavenie podriadenej rasy voči sebe.⁵²³ Inými slovami, rasové predsudky či rasizmus nie sú výsledkom nenávisťi jednej skupiny voči druhej, ale strachu dominantnej skupiny, že jej postavenie a výhody z toho plynúce sú v ohrození. Ešte inak, predsudky, rasové či skupinové, nie sú dôsledkom odlišností, práve naopak, vyplývajú z reálnej či domnej hrozby rovnoprávnosti.

Aj z tohto krátkeho úvodu do teórie postavenia skupín je zrejmý jej dôraz na pocit strachu či ohrozenia. Z Blumerovho výskumu vychádzajúca teória skupinového ohrozenia sa ukázala ako užitočná pri vysvetľovaní predvojnového antisemitizmu v niektorých európskych krajinách.⁵²⁴ Podľa tejto teórie, vzťahy medzi „nami“ (v zmysle „in-group“) a „tými druhými“ (v zmysle „out-group“) do značnej miery ovplyvňujú ekonomické podmienky a demografické zmeny.⁵²⁵ Zjednodušene povedané, čím ekonomicky a politicky silnejší sa „tí druhí“ javia, tým väčšiu hrozbu predstavujú pre dominantnú skupinu.

Kelmanov dôraz na faktory autorizácie, rutinizácie a dehumanizácie pri vysvetľovaní schválených masakier bezpochyby platia aj v prípade holokaustu na Slovensku, čo dokazujú všetky štyri predchádzajúce kapitoly mojej práce. Napriek tomu som v priebehu výskumu dospela k názoru, že spomenuté faktory síce do slovenskej situácie zapadajú, presvedčivo ju však nevysvetľujú. Ako som už naznačila, Blumerova teória skupinového ohrozenia bola použitá

⁵²³ Tamže, s. 4.

⁵²⁴ Pozri napr. William I. BRUSTEIN – Ryan D. KING, *Anti-Semitism As a Response to Perceived Jewish Power: The Cases of Bulgaria and Romania before the Holocaust*, *Social Forces*, roč. 83, 2004, č. 2.

⁵²⁵ K teórii skupinového ohrozenia pozri tiež Hubert BLALOCK Jr., *Toward a Theory of Minority Group Relations*, New York: Wiley, 1967.

pri skúmaní predvojnového antisemitizmu, predovšetkým v Bulharsku a Rumunsku. Ako moja práca ukazuje, vzťah medzi kategóriami „my“ a „tí druhí“, rovnako ako jej ekonomická podmienenosť, je pre dejiny slovensko-židovského spolunažívania nesmierne dôležité. Môže však vysvetliť motiváciu spomínanej „mlčiacej väčšiny“? V nasledujúcej kapitole túto otázku kriticky zhodnotím.

5.1. PROCES ZAJINTERESOVANIA SLOVENSKEJ SPOLOČNOSTI⁵²⁶

Vo svojej knihe o konfiškácii židovského majetku v rokoch 1939 až 1945 historik Martin Dean tvrdí, že to bol predovšetkým nemecký štát, ktorý vyvlastnenie zorganizoval a ťažil z neho.⁵²⁷ Z rozkrádania židovského majetku však okrem štátu profitovalo aj miestne obyvateľstvo. Ich spoluúčasť na rozkrádaní židovského majetku prispela k akceptovaniu nacistickej protižidovskej politiky v nemeckej spoločnosti.⁵²⁸

Historik Götz Aly, podobne ako Dean, chápe arizáciu ako zhora pripravený proces. Pre Alyho arizácie neboli súčasťou tzv. konečného riešenia, ale mali pomôcť stabilizovať nemeckú ekonomiku – napríklad tým, že sčasti zaplatili výdavky nemeckej armády.⁵²⁹ Inými slovami, nemecká spoločnosť z arizácií profitovala, napríklad získaním židovského podniku hlboko pod trhovú hodnotu, bolo to však vedľajším produktom arizačného procesu. Rovnako ako Dean,

⁵²⁶ Kapitola je upravenou verziou mojej štúdie *Slovakizácia židovského majetku: Proces zajinteresovania slovenskej spoločnosti na tzv. židovskej otázke*, in *Acta historica posoniensia – Judaica et Holocaustica*, zost. Eduard NIŽŇANSKÝ (v tlači).

⁵²⁷ Martin Dean rozlišuje arizáciu, ktorú chápe ako prevod židovského majetku, predovšetkým židovských podnikov, a konfiškáciu rôzneho židovského bohatstva. Nemecký štát sa najmä konfiškáciou, ktorá prebiehala napríklad prevedením majetku Židov na bankové účty, usiloval zaistiť si kľúčový podiel na tomto bohatstve. Bližšie pozri Martin DEAN, *Robbing the Jews: Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933-1945*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, s. 3. Podľa M. Deana to platí predovšetkým pre obdobie po roku 1938. Pozri DEAN, *Robbing the Jews*, s. 84-131.

⁵²⁸ DEAN, *Robbing the Jews*, s. 378-396.

⁵²⁹ Götz ALY, *Hitlers Volksstaat: Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2005, s. 54-66. G. Aly, na rozdiel napr. od spomínaného Deana, sa vo svojej práci sústreďuje na arizáciu židovských podnikov.

ktorý usudzuje, že „ekonomické motívy prispeli k mobilizácii európskeho obyvateľstva na podporu radikálnych antisemitských krokov“, aj Aly kladie dôraz na skutočnosť, že nemecký štát si distribúciou židovského majetku vlastne upevnil – a v neskorších vojnových rokoch udržal – podporu nemeckej spoločnosti.⁵³⁰ Túto tézu Alyho o nacistickom Nemecku, ktoré pre jeho sociálnu politiku nazýva „úslužnou diktatúrou“, musíme chápať aj ako reakciu na kontroverznú prácu Daniela J. Goldhagena.⁵³¹ Podľa Alyho nemeckú spoločnosť polovice dvadsiateho storočia netvorili krvilační nacisti, ako to vykresľuje Goldhagen, ale podplatiiteľní jedinci. Aly túto svoju tézu uzatvoril svojky: „Kto nechce hovoriť o výhodách pre milióny obyčajných Nemcov, ten by mal o nacionálnom socializme a holokauste mlčať“.⁵³²

Samozrejme, Götz Aly a Martin Dean nie sú prví ani jediní, ktorí analyzovali nemeckú hospodársku politiku voči Židom.⁵³³ Arizácia, chápaná v tejto kapitole v širšom slova zmysle ako

⁵³⁰ DEAN, *Robbing the Jews*, s. 395; ALY, *Hitlers Volkstaat*, s. 49-90.

⁵³¹ GOLDHAGEN, *Hitler's Willing Executioners*.

⁵³² ALY, *Hitlers Volkstaat*, s. 362. Ide o parafrázu citátu Maxa Horkheimera „Wer aber vom Kapitalismus nicht retten will, sollte auch vom Faschismus schweigen“. Pozri Max Horkheimer, *Die Juden und Europa*, in *Die Juden und Europa, Autoritärer Staat, Vernunft und Selbsterhaltung, 1939-1941*, Schwarze Reihe č. 3, Amsterdam: Verlag de Munter, 1968, s. 8. Pozri tiež Götz ALY – Susanne HEIM, *Vordenker der Vernichtung, Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung*, Hamburg: Hoffmann und Campe, 1991.

⁵³³ Pozri napr. Helmut GENSCHEL, *Die Verdrängung der Juden aus der Wirtschaft im Dritten Reich*, Göttingen: Musterschmidt-Verlag, 1966; Avraham BARKAI, *The Boycott to Annihilation: The Economic Struggle of German Jews, 1933-1943*, The Tauber Institute for the Study of European Jewry series č. 11, Hanover NH: Published for Brandeis University Press by University Press of New England, 1989; Frank BAJOHR, *'Aryanisation' in Hamburg: The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of their Property in Nazi Germany*, Monographs in German history, roč. 7, New York: Berghahn Books, 2002.

vylúčenie Židov z hospodárskeho a sociálneho života,⁵³⁴ sa stala predmetom výskumu aj v slovenskej historickej obci.⁵³⁵

Už z usporiadania dvoch systematických prác o holokauste na Slovensku, knihy Ladislava Lipschera *Die Juden im slowakischen Staat: 1939-1945* a práce Ivana Kamenca *Po stopách tragédie*, je zrejmé, že obidvaja historici chápu arizácie ako súčasť protižidovskej politiky slovenského štátu, ako kapitolu v tzv. konečnom riešení židovskej otázky.⁵³⁶ Podobné hodnotenie arizácií nájdeme aj v jednotlivých prípadových či regionálnych štúdiách.⁵³⁷

Pri spracovaní tejto tematiky si autori všímali dopad arizácií na väčšinovú spoločnosť i na židovskú menšinu. Pre Židov znamenali arizácie hrubý zásah do ich hospodárskych práv a viedli k ich rozsiahlemu ožobračovaniu, pre slovenskú spoločnosť sa arizácie naopak stali receptom alebo prostriedkom na zbohatnutie. V konečnom dôsledku však arizácie boli nielen morálnym, ale aj ekonomickým zlyhaním. Historik Ján Hlavinka, autor monografie o židovskej komunite vo východoslovenských Medzilaborciach, to vyjadril nasledovne: „Neboli to však len Židia, kto utrpel arizáciou a likvidáciou podnikov. Veľkú ranu zasadili ľudáci predovšetkým slovenskému hospodárstvu. Spôsob, akým začali prebiehať, najmä po septembri 1940, arizácie

⁵³⁴ K termínu „arizácia“ bližšie pozri BAJOHR, *„Aryanisation“ in Hamburg*, poznámka č.1, s. 11.

⁵³⁵ Pozri napr. Samuel CAMBEL, *Arizácia a ďalšie zmeny v pozemkovej držbe na Slovensku do leta 1944*, in *Historický časopis*, roč. 43, 1995, č. 1, s. 69-88; Veronika SLNEKOVÁ, *Arizácia židovského huteľného majetku ako súčasť „riešenia“ židovskej otázky v hospodárskej oblasti – modelové mesto Trnava v rokoch 1939-1945*, in *Studia historica Nitriensia* 8, 1999, s. 205-235; TÁŽE, *Arizácia židovských podnikov v Trnave ako súčasť tzv. riešenia židovskej otázky v rokoch 1938-1945*, in *Studia historica Nitriensia* 9, 2001, s. 165-202; Lucia KÖNÖZSYOVÁ, *Príprava na arizačný -proces vo forme nariadení o vládnych dôverníkoch v podnikoch ako prejav hospodárskeho antisemitizmu: Židovská komunita v Nitre*, in *Studia historica Nitriensia* 11, 2003, s. 165-181; Ivan KAMENEC, *Die Grundzüge des Arisierungsprozesses in der Slowakei*, in *Theresienstädter Studien und Dokumente*, 2003, s. 307-320; Ľudovít HALLON, *Arizácia na Slovensku 1939-1945*, in *Acta Oeconomica Pragensia*, roč. 15, 2007, č. 7, s. 148-160.

⁵³⁶ LIPSCHER, *Die Juden im slowakischen Staat*; KAMENEC, *Po stopách tragédie*.

⁵³⁷ Pozri napr. HLAVINKA, *Židovská komunita v okrese Medzilaborce*; KÖNÖZSYOVÁ, *Príprava na arizačný proces*, s. 165-181; názov štúdie V. Slnekovej jasne ukazuje, kam autorka arizácie zaraďuje, pozri Veronika SLNEKOVÁ, *Arizácie židovských podnikov*, s. 165-202.

a likvidácie podnikov, sa odzrkadlil predovšetkým v deštrukcii podnikateľského prostredia a z toho vyplývajúcich problémoch. V Medzilaborciach napríklad arizácie a likvidácie židovských podnikov, vykonávané ako ÚHÚ, tak okresným úradom už v auguste 1941, priniesli so sebou nedostatok najzákladnejšej potraviny – chleba⁵³⁸. Nedostatok chleba v medzilaboreckom okrese sa môže zdať ako druhoradý problém, podľa mňa je to ale dostatočne ilustratívny príklad, akým spôsobom zasiahli arizácie do každodenného života slovenskej, židovskej i nežidovskej, spoločnosti.

V tejto kapitole vychádzam z toho, že arizačný proces mal okrem hospodárskej úlohy aj dôležité politické poslanie. Alebo ak by som mala parafrázovať hodnotenie Kamenca, tak Hlinkova slovenská ľudová strana počítala s arizáciami ako s prostriedkom, pomocou ktorého si bude môcť jednak upevniť svoju pozíciu a zároveň získať podporu verejnosti.⁵³⁹ Vedľa arizačných žiadostí skúmam čiastku dochovaných žiadostí o pridelenie židovského majetku, ale aj sťažnosti, udania a ponosy na židovských či nežidovských spoluobčanov.

V prvej časti tejto kapitoly sa aspoň okrajovo pozriem na protižidovskú propagandu s cieľom poukázať na argumenty, ktoré mali slovenskú verejnosť presvedčiť o nutnosti, dôležitosti ale aj prospešnosti zákonov, ktoré obmedzovali hospodárske práva židovských občanov. V druhej časti sa budem sústrediť na analýzu arizačného procesu na Slovensku, pričom zopakujem, čo mu predchádzalo a ktoré nariadenia a zákony arizáciu definovali. Pomocou niekoľkých príkladov z okresov Topoľčany, Turčiansky Svätý Martin a Vranov nad Topľou potom budem skúmať konkrétny priebeh arizačných procesov. V poslednej časti budem analyzovať príklady žiadostí o židovský majetok, sťažností a udaní na Židov i Nežidov. Pozornosť budem venovať aj anonymným sťažnostiam a udaniam. Účelom posledných dvoch častí tejto kapitoly je skúmať proces zainteresovania slovenskej spoločnosti na tzv. židovskej otázke. Sprievodným javom arizačného procesu, a to samozrejme nielen na Slovensku, bola zúrivá protižidovská propaganda. Predovšetkým v prvých rokoch existencie vojnového štátu

⁵³⁸ HLAVINKA, *Židovská komunita v okrese Medzilaborce*, s. 128.

⁵³⁹ KAMENEC, *Die Grundzüge des Arisierungsprozesses*, s. 307.

mala slovenská propaganda za cieľ vysvetľovať dôležitosť diskriminačných zákonov a presvedčať slovenskú väčšinovú spoločnosť o nutnosti a prospešnosti prijímaných protižidovských opatrení. V neskorších rokoch slovenská propaganda, predovšetkým prostredníctvom oficiálnej tlače, už zväčša „len“ informovala o ďalších chystaných protižidovských krokoch. Na tomto mieste uvediem niekoľko príkladov z obdobia do leta 1940, čiže do prijatia tzv. prvého arizačného zákona, ktoré majú ilustrovať, akým spôsobom argumentovala slovenská propaganda, keď išlo o arizáciu židovského majetku.

Tlačový orgán HSL'S *Slovák* už v decembri 1938 agitoval, že „pri židovskej otázke ide Slovensku o otázku existencie národnej. Kto by nechcel tomu veriť, nech si pozrie štatistiku, koľko percent majetku je v rukách nepatrného počtu židov a ihneď mu bude jasné, že takto to ďalej ostať nemôže“.⁵⁴⁰ V skutočnosti značne heterogénna židovská komunita, či už po stránke národnostnej, náboženskej, politickej alebo sociálnej, bola oficiálnymi miestami prezentovaná ako jednoliata skupina.

Arizácia bola navonok prezentovaná ako „moderný pojem, pod ktorým rozumieme činnosť, majúcu za cieľ obmedzenie neúmerneho počtu židov v hospodárskom živote a postupné prenesenie hospodárskych funkcií do rúk kresťanských“.⁵⁴¹ Propaganda zdôrazňovala dva údajné fakty: Po prvé, že Židia, ktorí naozaj tvorili dôležitú časť strednej vrstvy na Slovensku, získali svoje postavenie nečestným spôsobom a na úkor kresťanskej väčšiny. Po druhé, že odstránením Židov sa vytvorí kresťanská stredná vrstva. Presnejšie povedané, odstránením židovskej konkurencie sa väčšinová spoločnosť nielenže zbaví svojho odvekého nepriateľa a škodcu, ale súčasne si aj prílepí, materiálne i spoločensky.⁵⁴²

⁵⁴⁰ *Slovák*, 6. decembra 1938, s. 2.

⁵⁴¹ Tamže, 21. januára 1940, s. 1.

⁵⁴² Až na niektoré výnimky, na rozdiel od nacistického Nemecka, oficiálne slovenské miesta hovorili o nežidovskej spoločnosti ako o kresťanoch a nie „árijoch“. Opäť s výnimkou niektorých radikálov, protižidovské cítenie malo na Slovensku skôr podobu antijudaizmu so silným sociálnym prvkom ako biologicky podmieneného, rasového antisemitizmu.

Keď sa to hodilo, oficiálna propaganda vykresľovala slovenskú spoločnosť ako jednotnú v náhľade na tzv. židovskú otázku. Slováč z marca 1940 napríklad informoval, že v „našej verejnosti je úplne jednotné presvedčenie, podopreté zjavmi každodenného života, že židia na svoj počet neúmerne rozsiahle ovládajú náš hospodársko-obchodný svet, že k tejto svojej mimoriadnej pozícii prišli obchodnými metodami napospol nesolidnými a bezohľadnými, ktoré charakterizujú element cudzí, nemajúci k slovenskému národu iný pomer ako kapitalisticko-vykorisťovateľský“.⁵⁴³ Odstránením Židov ako vlastníkov pôdy a ako hospodárskej konkurencie sa malo zlepšiť postavenie kresťanských poľnohospodárov a podnikateľov. Slováč preto v januári a marci 1940 agitoval, že „[s]lovenská pôda patrí do rúk slovenského roľníka. Právo na vlastníctvo pôdy má ten, kto na nej pracuje“⁵⁴⁴, respektíve, že „[z]ákon má odstrániť neúmernú účasť židov v našom hospodárskom živote a umožniť nástup statočných a schopných slovenských podnikateľov“.⁵⁴⁵

Nemusím ísť zrejme do podrobností, aby som poukázala na to, že slovenská propaganda si síce z nemeckej strany prepožičala termín arizácia, vo svojej podstate však propagovala nacionalizáciu, presnejšie povedané slovakizáciu domácej ekonomiky.⁵⁴⁶ Aj v tomto prípade však ide skôr o prázdny pojem, ktorý označuje rozkrádanie židovského majetku. Tento trend sa potvrdil v priebehu samotnej konfiškácie židovského majetku.⁵⁴⁷ Slováč z marca 1940, keď vysvetľoval údajnú nutnosť prijať tzv. arizačný zákon, označovaný aj ako židovský, tvrdil, že Slovensko si „týmto zákonom rieši aj svoju starú národnú bolesť domácu, ktorá zasahovala až

⁵⁴³ Slováč, 2. marca 1940, s. 1. V iných prípadoch oficiálna propaganda priznávala, že medzi obyvateľstvom sú aj „nepriatelia slovenského štátu“, ktorých treba izolovať od zvyšku spoločnosti. Pozri napr. Slováč, 19. septembra 1940, s. 3.

⁵⁴⁴ Tamže, 11. januára 1940, s. 3.

⁵⁴⁵ Tamže, 27. marca 1940, s. 4.

⁵⁴⁶ Pozri tiež KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 58.

⁵⁴⁷ Pozri Tatjana TÖNSMEYER, Der Raub des jüdischen Eigentums in Ungarn, Rumänien und der Slowakei, in *Raub und Restitution: „Arisierung“ und Rückerstattung des jüdischen Eigentums in Europa*, zost. Constantin GOSCHLER – Philipp THER, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 2003, s. 73-91; DEAN, *Robbing the Jews*, s. 314-357.

do najposlednejších dedín a najmä do najchudobnejších chalúp. Postava dedinského žida krčmára úžerníka, pracujúceho najprimitívnejšími zmenkovými podvodmi i pálenkou, zmizne nadobro z nášho vidieku a nejedna slovenská dedina bude dýchať čisté povesie nezamorené pálenečným jedom a večnými dlžobami. Slovenský židovský zákon obrodí slovenský národný a hospodársky život“.⁵⁴⁸

V historiografii vojnového štátu prevláda presvedčenie, že obratná propaganda, relatívne úspešný hospodársky vývoj, spojený s perspektívou prilepšenia si (a to aj na úkor niekoho iného), prispela k tomu, že sa režim slovenského štátu minimálne do prvej polovice svojej existencie opieral o relatívne silnú podporu slovenskej spoločnosti.⁵⁴⁹ Historik Eduard Nižňanský posunul diskusiu o úlohe arizácií pri formovaní nálad a postojov slovenskej spoločnosti k tzv. židovskej otázke, keď napísal, že režim slovenského štátu „zainteresoval podstatnú časť populácie majority na zločine proti židovskej komunite – od inteligencie, ktorá mohla získať miesto Židov, cez arizátorov a likvidátorov firiem, ktorým takto rýchlo zmizla konkurencia, až po lumpenproletárske živly, ktoré mohli koristiť z dražieb hnutelností po deportáciách. Výsledkom tejto politiky bola ‚mlčiaca väčšina‘, resp. pasivita majoritného obyvateľstva“.⁵⁵⁰ Predtým, ako budeme podrobnejšie skúmať proces zainteresovania slovenskej spoločnosti – ak si vypožičiam koncept Eduarda Nižňanského – dovoľm si, aspoň v krátkosti, zopakovať hlavné body arizačného procesu na Slovensku.

Ivan Kamenec rozdelil arizačný proces na Slovensku do troch etáp. Tá prvá začala už na jeseň 1938, v čase autonómnej Slovenskej krajiny, a trvala do leta 1940, čiže približne do slovensko-nemeckých rozhovorov v Salzburgu. Napriek rôznym návrhom zo strany radikálov, arizačný proces prebiehal zatiaľ evolučne, predovšetkým kvôli možným ekonomickým stratám. Druhá etapa, medzi jeseňou 1940 a letom 1942, prebiehala naopak v znamení revolučnosti a

⁵⁴⁸ *Slovák*, 2. marca 1940, s. 1.

⁵⁴⁹ Pozri napr. Martin PEKÁR, Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami, s. 17; Samuel CAMBEL, *Slovenská dedina 1938-1944*, s. 59, 170-211.

⁵⁵⁰ Eduard NIŽŇANSKÝ, Typológia vzťahov majoritného obyvateľstva a židovskej minority v období holokaustu, s. 204.

úzko súvisela s nacionálno-socialistickými zásadami prijatými v Salzburgu. Podľa Kamenca „[n]edostatok odborne a finančne pripravených arizátorov na Slovensku bol od začiatku jasný a ešte viac sa prejavil pri revolučnom ‚spôsobe‘ arizácie, keď sa celkom prestalo hľadiť na odbornosť. Kritériom bola politická spoľahlivosť, no najmä zaobstaranie si vplyvných intervencií“.⁵⁵¹ To následne viedlo k – okrem morálnych, samozrejme – značným hospodárskym škodám. Tie sa prejavili predovšetkým v poslednej tretej etape arizačného procesu, medzi jeseňou 1942 a koncom existencie slovenského štátu.⁵⁵²

Všeobecne sa za začiatok arizačného procesu považujú dve vládne nariadenia, o mimoriadnych zásahoch do oprávnenia hostinských a výčapníckych živností z marca 1939 a o revízii živnostenských oprávnení z júla 1939.⁵⁵³

Roľníkom, ktorí boli, najmä pre svoje silné zastúpenie v spoločnosti, slovami vtedajšieho ministra hospodárstva Gejza Medrického, „jeden z hlavných pilierov štátu“, vláda sľubovala, že bude postupne „zvyšovať životnú úroveň roľníctva“ a pripravovanou pozemkovou reformou

⁵⁵¹ KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 110.

⁵⁵² KAMENEC, *Die Grundzüge des Arisierungsprozesses*, s. 307-308.

⁵⁵³ *Slovenský zákonník*, 1939, vládne nariadenia 40/1939 Sl. z., 169/1939 Sl. z.; KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 55. Nemali by sme však zabudnúť, že k snahám obmedziť hospodárske práva Židov došlo už po vyhlásení autonómie Slovenska. Napríklad prvý návrh zákona o súpise židovského majetku pochádza už z konca roku 1938, prvý návrh arizačného zákona potom z februára 1939. SNA, f. Ministerstvo zahraničných vecí, šk. 1, č. 480/1939, in *Holokaust na Slovensku, Obdobie autonómie*, zost. NIŽŇANSKÝ, dok. 60, Osem návrhov zákonov a vládnych nariadení Ferdinanda Ďurčanského na „riešenie“ židovskej otázky podaných 3.3.1939 jednotlivým ministerstvám autonómnej vlády. Išlo o návrhy: zákona o nadobudnutí krajinskej príslušnosti a domovského práva na území Slovenskej krajiny (v § 3 tohto návrhu je aj definícia Žida, ktorá vychádza z konfesiónálneho princípu), vládne nariadenie Slovenskej krajiny o čiastočnej úprave vlastníctva a držby pozemkového majetku v Slovenskej krajine, vládne nariadenie o vývoze majetku z územia Slovenskej krajiny, vládne nariadenia o prechodnej úprave a revízii advokátskych zoznamov na území Slovenskej krajiny, vládne nariadenie o úprave lekárskej praxe na území Slovenskej krajiny, vládne nariadenie o úprave niektorých koncesí živnostenských, vládne nariadenie o čiastočnej úprave pomeru súkromných zamestnancov, vládne nariadenia o vylúčení niektorých osôb zo štátnych verejných a iných služieb na území Slovenskej krajiny, s. 130-149.

odstráni všetky ich hospodárske ťažkosti.⁵⁵⁴ Zákon o pozemkovej reforme bol prijatý v druhej polovici februára 1940. Už tým, že záujemca o arizáciu musel najprv zložiť polovicu prídlovej ceny, sa ale židovská pôda stala nedostupnou pre tých, ktorým bola pôvodne sľubovaná – maloroľníkom a bezzemkom. Podľa výsledkov výskumu historika Samuela Cambela, „[b]ilancia výsledkov slovenskej pozemkovej reformy v rokoch 1939-1945 poskytuje veľmi rozporuplný obraz a už na prvý pohľad presvedčivo ukazuje, že režim slovenského štátu neuspokojil bezzemkov a maloroľnícku väčšinu slovenskej dediny, nezasiahol nejako radikálne do jej pozemkovej štruktúry a vlastníckych vzťahov“.⁵⁵⁵

Takzvaný prvý arizačný zákon, oficiálne zákon o židovských podnikoch a Židoch zamestnaných v podnikoch, vstúpil v platnosť v júni 1940. Napriek tomu, že sa na znení tohto zákona pracovalo už od jesene minulého roka, tzv. prvý arizačný zákon nakoniec platil len do septembra 1940. Tento zákon č. 113/1940 Sl. z. zakazoval Židom a židovským združeniam „zriaďovať priemyselné, obchodné a živnostenské podniky (závody) a nadobúdať alebo preberať živnostenské oprávnenia akéhokoľvek druhu“. Podľa rovnakého zákona mohli Židia a židovské združenia „scudziť, zaťažiť a prenajať (prepachtovať) nehnuteľnosti, práva na nehnuteľnosti, hospodárske podniky (závody), akcie, kmeňové vklady, kuksy, závodné a iné podiely a previesť nájomné (pachtovné) práva tohto druhu len s osobitným písomným povolením“. Zákon navyše umožňoval župným úradom podrobiť revízii živnostenské oprávnenia židov a židovských združení a odňať ich, „ak zistí, že sú proti majiteľovi odôvodnené námietky z hľadiska verejného záujmu, alebo ak sa vyskytnú dôvody, ktoré vyžadujú odstránenie hospodársky nezdravého vplyvu“.⁵⁵⁶ Tie podniky, ktorých majiteľom boli na základe tohto veľmi vágneho kľúča živnostenské oprávnenia odňaté, mohli byť „podľa vlastnej úvahy“ župného úradu alebo ministerstva hospodárstva buď likvidované alebo arizované.

⁵⁵⁴ *Slovák*, 11. januára 1940, s. 3.

⁵⁵⁵ CAMEL, *Slovenská dedina 1938-1944*, s. 56.

⁵⁵⁶ *Slovenský zákonník*, zákon č. 113/1940 Sl. z.

Čo sa týka arizácií, tzv. prvý arizačný zákon síce ešte počítal s dobrovoľnou arizáciou a rozlišoval úplnú a čiastočnú arizáciu, aj v tomto prípade však nežidovský spoločník musel vlastniť najmenej 51% židovského podniku. Zaujímavé pritom je, že zákon sa nevzťahoval na podniky továrenského charakteru, čo podľa Kamenca dokumentuje, „do akej hĺbky mala zatiaľ ísť a koho sa mala – na oboch stranách – dotýkať. Na jednej strane išlo o hospodárske posilnenie, a tým aj o politické získanie drobných a stredných výrobcov, obchodníkov, ktorí očakávali od zákona odstránenie židovskej konkurencie a posielnenie vlastných pozícií. Na druhej strane sa však stále počítalo so židovským kapitálom ako s organickou súčasťou národného hospodárstva, za ktorú nebolo zatiaľ primeranej náhrady“.⁵⁵⁷

Paragraf osem spomínaného zákona výrazne obmedzoval podiel židov zamestnaných v priemyselných, obchodných a živnostenských podnikoch. K 31. decembru 1940 nemohol podiel židovských zamestnancov vo vyšších službách prevýšiť 25%, k 1. aprílu 1941 viac ako 20%, o rok neskôr bol strop nastavený na 15%. Na jar roku 1943 sa mal podiel Židov vo vyšších službách ustáliť na konečných 10%. V ostatných, nižších kategóriách mohli židovskí zamestnanci tvoriť najviac 4% z celkového počtu zamestnancov v podniku.⁵⁵⁸

Už som spomenula, že predmetný zákon o židovských podnikoch a Židoch zamestnaných v podnikoch platil len tri mesiace. Tzv. prvý arizačný zákon, na základe ktorého sa predovšetkým v bratislavskej župe likvidovalo 229 židovských podnikov – z ktorých 50 bolo arizovaných – poukázala na hlavný problém celého procesu vyradovania Židov z hospodárskeho a sociálneho života slovenského štátu – tým boli samotní, v prevažnej väčšine neschopní a odborne nepripravení, arizátori. Slovom Kamenca, „[o]sobná stránka arizácie bola od počiatku jej hlavným kameňom úrazu a nakoniec spôsobila totálny ekonomický i morálny krach arizačného procesu“.⁵⁵⁹

⁵⁵⁷ KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 65.

⁵⁵⁸ *Slovenský zákonník*, zákon č. 113/1940 Sl. z.

⁵⁵⁹ KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 68.

Krátka platnosť arizačného zákona úzko súvisela so slovensko-nemeckými rokovaniami v Salzburgu na konci júla 1940. Salzburgské rozhovory si, spolu s „rekonštrukciou“ slovenskej vlády vyžiadali prijatie nového, nacionálosocialistického kurzu. S týmto novým kurzom úzko súviselo práve radikálne riešenie tzv. židovskej otázky. Radikálny *Gardista*, tlačový orgán Hlinkovej Gardy, už v septembri 1940 radostne zvestoval, že „od vyhlásenia novej, národne-socialistickej éry na Slovensku pozorovať nezvyčajne rýchle tempo v riešení všetkých aktuálnych otázok. Všimnime si na tomto mieste otázku najpálčivejšiu – židovskú. Až donedávna vliekla sa pomaly, ťahavo, robily sa pri nej všelijaké machinácie. Dnes i vnej badať nové tempo, nový švih. Stačí len vymenovať soznam nariadení slovenskej vlády, tejto otázky sa týkajúcich“.⁵⁶⁰ Medzi tieto nové protižidovské nariadenia patrilo to „o okamžitom zatvorení všetkých pod revíziu podliehajúcich (židovských) kaviarní, hostincov a krčiem, o zákaze zamestnávať „v židovských domácnostiach árijské osoby ženského pohlavia do 40 rokov“. Židom boli tiež odňaté poľovné lístky a povolenia nosiť akúkoľvek zbraň.⁵⁶¹

Ministerstvo školstva a národnej osvety zároveň vydalo nariadenie, ktorým sa Židom zakazovala návšteva akýchkoľvek škôl okrem ľudových.⁵⁶² Na konci augusta 1940 vyšlo vládne nariadenie s mocou zákona o súpise židovského majetku. Súpis, ktorý sa robil podľa stavu k 2. septembru 1940, rozdeľoval židovský majetok do štyroch kategórií, na podnikový, poľnohospodársky, domový a iný. Do poslednej kategórie patrilo všetko, čo sa nezmestilo pod predchádzajúce kategórie, čiže šperky, hotovosti, cenné papiere, ale aj zariadenie bytov, alebo napríklad majetok židovských náboženských obcí.⁵⁶³ Medzičasom prijal slovenský snem ústavný zákon, ktorým sa slovenská vláda na jeden rok splnomocňovala, aby urobila „vo

⁵⁶⁰ *Gardista*, 19. septembra 1940, s. 3.

⁵⁶¹ Tamže, 19. septembra 1940, s. 3.

⁵⁶² V októbri 1940 bolo nariadenie o vylúčení židov zo škôl novelizované a pokrstení Židia mohli od ministerstva školstva získať výnimku, ktorá im umožňovala návštevu školy všetkých stupňov. Podľa I. Kamenca sa minister školstva Jozef Sivák usiloval zmierňovať protižidovské nariadenia, ktoré zasahovali do jeho rezortu. Rímskokatolícka cirkev zasa kritizovala tie nariadenia, ktoré sa dotýkali pokrstených Židov. Pozri KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 86-87.

⁵⁶³ *Slovenský zákonník*, 1940, vládne nariadenie 203/1940 Sl. z.; KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 87.

veciach arizácie opatrenia, ktoré majú za cieľ vylúčiť Židov zo slovenského hospodárskeho a sociálneho života a ktoré sú potrebné, aby majetok Židov prešiel do vlastníctva kresťanov“.⁵⁶⁴

O niekoľko dní nato, 14. septembra 1940, vydalo ministerstvo vnútra nariadenie, ktorým museli Židia oznámiť všetky domy, ktoré postavili so štátnou podporou. Židom boli odobraté vodičské oprávnenia a bolo im zakázané riadiť motorové vozidlá. Ďalším nariadením boli Židom odobraté všetky rádioprijímače. *Gardista* aj tu upozorňoval, že tam kde stratia Židia, získajú kresťania: „Rádioprijímače uložia na okresných úradoch, na policajných riaditeľstvách a na príslušných notárskych úradoch, odkiaľ ich pridelia organizáciám a spolkom najmä v takých miestach, kde chudobnejšie vrstvy ľudu nemaly dosiaľ možnosť počúvať náš rozhlas“.⁵⁶⁵ *Gardista* si bol istý, že „[s]lovenská verejnosť víta tieto – i budúce protižidovské opatrenia vlády a s tým najväčším uspokojením a súhlasom. Vyriešenie – a konečné, úplné vyriešenie – židovskej otázky na Slovensku je jedným z tých prvkov, ktoré vo veľkej miere prispievajú k zdravému, radostnému vývinu nášho šťastného života“.⁵⁶⁶

Kľúčovým arizačným hráčom sa v septembri 1940 stal novovytvorený Ústredný hospodársky úrad (ďalej ÚHÚ), ktorého prvým predsedom bol Augustín Morávek.⁵⁶⁷ Medzi septembrom a novembrom 1940, kedy vyšiel tzv. druhý arizačný zákon, prijala slovenská vláda niekoľko ďalších protižidovských opatrení v hospodárskej oblasti. S výnimkou dedičského konania, Židia mohli ďalej nakladať s majetkom len v hodnote do 500 korún. Vláda tiež pristúpila k zablokovaniu židovských vkladov v bankách na viazaných účtoch a k určení maximálnej mzdy pre židovského pracovníka na 1500 korún mesačne.⁵⁶⁸

Tzv. druhý arizačný zákon, presnejšie, nariadenie č. 303 o židovských podnikoch, vyšiel 30. novembra 1940. Na rozdiel od predchádzajúceho arizačného zákona, toto nariadenie už

⁵⁶⁴ *Gardista*, 19. septembra 1940, s. 3.

⁵⁶⁵ *Gardista*, 19. septembra 1940, s. 3.

⁵⁶⁶ Tamže, 19. septembra 1940, s. 3.

⁵⁶⁷ *Slovenský zákonník*, 1940, vládne nariadenie 222/1940 Sl.z.

⁵⁶⁸ Tamže, vládne nariadenie 243/1940; 271/1940; 293/1940 Sl.z.; HALLON, Arizácia na Slovensku 1939-1945, s. 153.

neumožňovalo tzv. dobrovoľnú arizáciu, ešte stále však počítalo s čiastočnou arizáciou, ktorej sa „Žid-prevoditeľ zúčastní“, samozrejme s menšinovým podielom.⁵⁶⁹ Účasť pôvodného židovského majiteľa bola už len formálna, „bol vlastne iba dočasnou odbornou pracovnou silou“.⁵⁷⁰ Na základe tohto tzv. druhého arizačného zákona bolo viac ako desať tisíc židovských živností – aj továrenských – zlikvidovaných a viac ako dvetisíc ich bolo arizovaných.

Podľa už spomínaného Alexandra Macha, jedným z dôvodov, prečo tzv. prvý arizačný zákon skrachoval, bolo, že „doteraz arizovanie v nejednom prípade bolo vlastne hebrejčenie, požidovčenie a preto bolo ho treba na čas zastaviť. Pri doterajšej arizácii bolo plno švindľu a podvodu, a to, len preto, že nebol dobrý základ. [...] Preto teraz na niekoľko dní nedajú nikomu povolenie arizovať, až zatiaľ, kým nebudú hotové nové smernice a nové základnice, podľa ktorých sa potom bude môcť v arizovaní spravodlivo pokračovať“.⁵⁷¹

Vedľa Alexandra Macha zrejme aj mnohí ďalší vkladali do pripravovaného tzv. druhého arizačného zákona nádeje, že nová úprava konečne prinesie sľubovanú slovakizáciu domáceho hospodárstva. Z hlásení okresných náčelníkov môžeme pozorovať, že už tzv. prvý arizačný zákon vyvolal v spoločnosti „väčšiu chuť k arizácii podnikov“ a tiež očakávania radikálnejšieho riešenia „naliehavých problémov štátu, najmä energetickejšie zakročenie v otázkach židovských a arizačných“.⁵⁷² Pozornosti obyvateľstva neuniklo ani spomalenie arizácie na jeseň 1940, zdĺhavosť mnohých arizačných procesov vyvolávala „nespokojnosť tých, ktorí chcú preberať čiastočne alebo úplne židovské podniky“. Napriek tejto nespokojnosti malo ale obyvateľstvo podľa hlásenia okresných náčelníkov „i naďalej zvýšený záujem o arizovanie židovských podnikov“.⁵⁷³

⁵⁶⁹ Tamže, nariadenie 303/1940 Sl. z.

⁵⁷⁰ KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 103.

⁵⁷¹ *Gardista*, 19. septembra 1940, s. 3.

⁵⁷² SNA, 209-748-2; SNA, f. 209, 209-761-1.

⁵⁷³ SNA, 209-761-1.

Na formálne nedostatky arizačného procesu upozorňovali aj niektorí okresní náčelníci, ten dolnokubínsky na jar 1940 v správe pre ÚŠB poznamenal, že len nedávno započatá arizácia „naráža na ťažkosti finančné a nie v menšej miere na nedostatok odborne kvalifikovaných síl“.⁵⁷⁴ Aj druhá arizačná vlna potvrdila, že pre nových arizátorov boli známosti, členstvo v Hlinkovej slovenskej ľudovej strane, prípadne v Hlinkovej garde, dôležitejšie ako napríklad odborné znalosti či predpoklady k tomu viesť daný podnik. Že niečo nebolo v poriadku neskôr potvrdil aj kľúčový aktér arizačného procesu na Slovensku, predseda Ústredného hospodárskeho úradu Augustín Morávek, ktorý arizačný proces sám výrazne skompromitoval.⁵⁷⁵ V rozhovore pre denník *Slovák* v januári 1942 Morávek uviedol, že arizácia už je síce ukončená, „ale len personálne. To znamená, že v arizovaných podnikoch boli doteraz vymenené iba židovské osoby árijskými. [...] Veď doteraz sa tieto podniky iba poprepisovali na árijských majiteľov, ktorí tieto podniky prevzali s nemalými záväzkami. Veď tieto podniky treba nielen viesť, platiť z nich patričné dane, ale treba ich aj zaplatiť, alebo, keď ich majú na splátky, tak starať sa o svedomité splácanie týchto splátok. [...] Takže tu nemôže byť reči o tom, že by niekto dostal dačo do daru. Zaviazanosti arizátorov sú značné a vážne. Len keď všetky tieto podniky budú zaplatené, iba vtedy bude v skutočnosti arizácia úplne skončená“.⁵⁷⁶

Morávek narážal na neschopnosť a tiež neochotu nových arizátorov podieľať sa na chode podniku inak, ako vyplácaním si zisku. Spomenula som, že na základe tzv. druhého arizačného zákona Ústredný hospodársky úrad rozhodol o arizovaní viac ako dvoch tisícov bývalých židovských podnikov. Arizátor mal za prevod podniku Žida zaplatiť takzvanú „likvidačnú hodnotu židovského podniku“. Tú určoval ÚHÚ „so zreteľom na miestne pomery podľa inventárne zistenej súhrnnej hodnoty tovaru, ustálenej podľa nákupných cien, taktiež podľa skutočnej hodnoty zariadenia, prípadne iných hnutelností, ako aj podľa hodnoty preberaných

⁵⁷⁴ SNA, 209-752-7.

⁵⁷⁵ Augustín Morávek musel v júli 1942 zo svojej pozície odísť. Pod Morávkovým vedením bola prevedená väčšina z približne 2200 arizovaných podnikov. V absolútnej väčšine prípadov k tomu došlo bez určenia akejkoľvek likvidačnej hodnoty. Augustína Morávka v úrade nahradil Ľudovít Paškovič.

⁵⁷⁶ *Slovák*, 11. januára 1942, s. 3.

nehnutelností a prejímateľom uznaných a preberaných požiadaviek“. Prípadné dlžby neprechádzali na nového majiteľa, veritelia mali byť uspokojení zo spomínanej likvidačnej hodnoty. Podľa zistení historika Ľudovíta Hallona, „[V]äčšina arizátorov si neplnila povinnosti voči veriteľom štátu, čím narastalo zadĺženie podnikov, do obľudných rozmerov. Likvidačnú hodnotu stanovili do júla 1942 iba pre 288 podnikov. Bola pritom spravidla hlboko poddimenzovaná, lebo ju určovali vládni zamestnanci na podklade údajov nového majiteľa. Neskôr hodnotu stanovili zamestnanci ÚHÚ. Arizátor musel okamžite splatiť iba pätinu likvidačnej hodnoty a zostatok mal uhradiť v splátkach počas piatich rokov. Platobná disciplína však bola minimálna. Arizátori z pôvodnej hodnoty podnikov splatili štátu okolo 200 mil. Ks. Likvidačnú hodnotu sa nepodarilo až do zániku vojnovnej Slovenskej republiky stanoviť približne v 700 arizovaných živnostiach“.⁵⁷⁷

Inými slovami, arizačným procesom nedošlo len k surovému narušeniu hospodárskych práv židovských občanov, ale tiež k výrazným hospodárskym stratám. Židovské podniky sa totiž vo veľkej väčšine prípadov dostali do rúk ľudí, pre ktorých bola arizácia cestou, ako sa relatívne rýchlo dostať k majetku. Ukážem to na niekoľkých konkrétnych prípadoch.⁵⁷⁸

Prvý prípad je z okresu Turčiansky Svätý Martin. Župný úrad v Ružomberku odobral na začiatku marca 1940 trom miestnym Židom hostinskú a výčapnícku koncesiu s tým, že sú prebytočné. Na začiatku septembra 1940 však o hostinec Židovky R. L. v Turčianskom Svätom Martine prejavil záujem roľník z miestnej obce Valča a svoju žiadosť uviedol takto: „Hodlám prestať roľníčiť, gazdovstvo na ktorom nemožno rodinu vyživiť mienim predať a peniaze investovať do podniku. Som 36 ročný, mám 4 člennú rodinu. V hostínskej živnosti sa dobre vyznám“. O priaznivom vybavení jeho žiadosti rozhodol Ústredný hospodársky úrad o rok neskôr, v októbri 1941. Toto rozhodnutie však vyvolalo nevôľu ako župného úradu v Ružomberku, ktorý o odňatí tejto koncesie rozhodol, tak obecnej rady veľkej obce Turčiansky

⁵⁷⁷ HALLON, Arizácia na Slovensku 1939-1945, s. 154. Pozri tiež KAMENEC, *Po stopách tragédie*, s. 11, 112, 212.

⁵⁷⁸ Konkrétne mená osôb, ktoré neboli verejne činné, som nahradila iniciálkami.

Svätý Martin. Tá v liste adresovanému ÚHÚ z novembra 1941 prízvukovala, že obec má „dostatok hostincov a výčapov a v záujme ozdravenia sociálnych pomerov najchudnejšieho občianstva a verejnej mravnosti, väčší počet týchto nie je želateľný. Okrem tu uvedených dôvodov naša obec nebola požiadaná o mienku pri povolení živnosti [L.R.], cudziemu obyvateľovi a neodborníkovi a preto úctive prosíme, aby prevádzanie tejto nadbytočnej hostinskej a výčapníckej živnosti bolo zakázané“.⁵⁷⁹

Z dochovaných dokumentov sa zdá, že Ústredný hospodársky úrad sa v prípade hostinca v Turčianskom Svätom Martine dostal do sporu dvoch súperiacich strán. Na jednej stála spomínaná obecná rada, ktorá vo februári 1942 opäť žiadala ÚHÚ, aby svoje rozhodnutie udeliť koncesiu R. L. odvolal, pretože „skoro denne sú neprístožnosti, ktoré sa v tejto krčme a v jej okolí stávajú. Nechceme tu spomínať podrobnosti, pripomenieme však len toľko, že ako Miestna organizácia HSL'S, ako žandárstvo, tak i okresný úrad plne súhlasia s naším postupom, keďže samí sú presvedčení o zavadnosti podniku“. Na postup ÚHÚ si tiež sťažoval vládny komisár obce, okresný úrad i župný úrad v Ružomberku. Ten, napriek niekoľkým výzvam ÚHÚ, opakovane odmietol udeliť L. R. potrebnú koncesiu. V zdôvodnení svojho rozhodnutia župný úrad uviedol, že „[o]bec Turč. Sv. Martin podľa posledného sčítania ľudu má 11.213 obyvateľov naproti tomu i po zrušení všetkých živnostenských host. a výčap. podnikov je toho času skutočne prevádzaných 27 podobných podnikov takže miestna potreba je viac než dostatočne krytá a udelenie ďalšej koncesie malo by neblahý hospodársky vplyv na existujúce živnosti toho druhu“. Na druhej strane stálo vtedajšie Združenie príslušníkov priemyslu, živností a peňažníctva na čele s predsedom, ktorý arizáciu L. R. nielenže presadzoval, ale zároveň tiež sľúbil, že „tieto veci usporiada priamo u miestných úradov“.

Keď na konci februára 1943 ÚHÚ zrušil ním nariadený prevod podniku, zdalo sa, že protesty miestnych organizácií zabrali. O niekoľko dní na to ale ÚHÚ toto svojej rozhodnutie odvolal a opätovne potvrdil prevod hostinca na roľníka z Valče. Ružomerský župný úrad však

⁵⁷⁹ SNA, f. Povereníctvo priemyslu a obchodu – VII reštitučný odbor, 1945-1950 (ďalej PPO - VII), šk. 292, č. III/3-A-8970/1947.

stále odmietal vydať roľníkovi potrebnú koncesiu, na čo sa zasa Združenie príslušníkov priemyslu, živností a peňažníctva sťažovalo ÚHÚ, zmeny sa však nedočkalo. K určitému posunu došlo až v lete roku 1944, kedy ÚHÚ roľníkovi z Valče udelil dišpenzáciu od preukazu spôsobilosti pre živnosť hostínsku a výčapnícku. Koncesiu od župného úradu v Nitre však arizátor získal až vo februári 1945.⁵⁸⁰

Niekoľko ďalších príkladov môže potvrdiť, že pri výbere nového arizátora mali známosti, priazeň strany a gardy, väčšiu váhu, ako odbornosť, alebo aspoň schopnosť viesť podnik. V čase, keď bol F. E., krajčír v Turčianskom Sv. Martine, už dva roky dôverníkom v jednom martinskom obchode, stal sa tiež dočasným správcom v obchode s konfekciou, ktorý patril martinskému Židovi A. S. Napriek tomu, že v spomínanom obchode s konfekciou bol hrubý obrat v roku 1939 niečo vyše 300 tisíc a o rok neskôr vyše 400 tisíc, v tom čase už dočasný správca F. E. navrhol podnik „zlikvidovať, lebo majiteľ podniku [A. S.] nemá, poťažne sa vyslovil, že nemá žiadnych peňazí, ani žiadneho majetku, čím ovšem podnik trpí na obchode a na prosperite“. Súčasne s návrhom likvidácie tohto podniku F. E. žiadal ÚHÚ, aby bol vymenovaný za dočasného správcu v tom podniku, v ktorom už bol dôverníkom. Ako krajčír síce mohol mať určité predpoklady pre vedenie obchodu s konfekciou, z dochovaných dokumentov však môžeme tiež usúdiť, že v arizačnom rozhodovaní svoju úlohu zohrala aj priazeň miestnej organizácie HSL'S. Tá totiž inú žiadosť o arizáciu predmetného obchodu s konfekciou odmietla s tým, že „o arizovanie tohto podniku uchádza sa náš starý člen“. F. E. sa nakoniec arizátorom tohto podniku stal v máji 1941, ešte v novembri však nesplatil ani základnú splátku likvidačnej sumy, čo zasa pôvodnému majiteľovi bránilo vyrovnať svoje záväzky voči daňovému úradu.⁵⁸¹

Židovka L. F. mala vo východoslovenskom Vranove nad Topľou obchod so strižným a módnym tovarom už od roku 1936. Podnik, v ktorom zamestnávala aj dvoch svojich synov, mal v roku 1940 obrat vo výške viac ako dvesto tisíc slovenských korún. O arizáciu tohto do istej miery lukratívneho podniku prejavila na jeseň roku 1940 záujem 58-ročná členka HSL'S A. D.

⁵⁸⁰ SNA, f. PPO - VII, šk. 292, č. III/3-A-8970/1947.

⁵⁸¹ SNA, f. PPO - VII, šk. 285, č. 5/A-8750.

V liste, ktorý pripojila k žiadosti o arizáciu celkom otvorene priznala, že nemá predchádzajúce skúsenosti s vedením podniku a tiež, že jej zdravotný stav nedovoľuje robiť ťažké práce: „Doteraz zaoberala som sa domácimi prácami a výchovou štyroch sirôt, ktoré ostaly úplne maličké, najmladšia sotva štyri ročná a najstaršia štrnásť. Teraz starám sa o dve dcéry, ktoré sú pri mne. Ťažších prác som neschopná, nakoľko som vnútornajšieho organizmu veľmi slabá“. Napriek nedostatku skúseností, A. D. v októbri 1940 prevzala 60% a v novembri 1941 už 76% podiel na podniku L. F., aby ho nakoniec v apríli 1942 arizovala celý. Prekvapivé nebolo ani tak to, že A. D. nevedela splatiť likvidačnú hodnotu podniku, ale jej neochota, napriek výzvam ÚHÚ, vôbec ročné splátky splácať. Na výzvu ÚHÚ z októbra 1943 reagovala listom, že „obchody nateraz sú slabé a obrat je malý, nakoľko bežného tovaru nemožno dostať a prídel je malý. Snažím sa preto splácať tak, aby som obchod nehatila i aby som príkazu Vášmu mohla vyhovieť. Prosím tamojší úrad, aby, nakoľko som obchod prevzala dňa 1. apríla 1942, povolil mi sročné splátky tak, aby som mohla splácať vždy k 1. aprílu“. A. D. sa však ÚHÚ nepodarilo presvedčiť o svojich dobrých úmysloch a ten ju v decembri 1943 „dôrazne a naposledy“ vyzval k splateniu ročnej splátky, „lebo v opačnom prípade prevod podniku bezpodmienečne zruším“. Nevieme, či A. D. nakoniec výzvy ÚHÚ uposlúchla alebo nie, povojnové dokumenty nás však utvrdzujú v tom, že pre A. D. bola arizácia predovšetkým spôsobom, ako sa obohatiť. Podľa povojnového hlásenia okresného národného výboru vo Vranove nad Topľou, bol celý podnik „následkom vojnových udalostí, ktoré sa prevalily cez tunajší okres“, vypálený. A. D. si následne podala prihlášku o náhradu vojnových škôd vo výške takmer 280 tisíc korún československých, takmer štyrikrát viac ako bola podhodnotená likvidačná hodnota podniku, ktorú ale nikdy celú nesplatila.⁵⁸²

Aj nasledujúce dva príklady z Topolčian sa týkajú podnikov s módnym či galantérnym tovarom, ktoré arizovali ženy. O dámsky salón v Topolčanoch, ktorý jeho majiteľka viedla zrejme už od roku 1924, prejavila v lete 1941 záujem devätnásťročná modistská pomocníčka z neďalekej obce. ÚHÚ jej záujem odobril a modistská pomocníčka podnik s likvidačnou

⁵⁸² SNA, f. PPO - VII, šk. 119, č. VI-1400.

hodnotou zhruba 12 tisíc korún najprv čiastočne a od apríla 1942 úplne arizovala. Krátko na to, v júni toho roka, však informovala bratislavský ÚHÚ, že sa jej „naskytla taká príležitosť, že podnik tento nemôžem ďalej viesť, totiž uzavrem v krátkej dobe snatok a môj nastávajúci sa mňa vezme len pod tou podmienkou, že nebudem prevádzať túto živnosť“. V júli však všetko vzala späť a informovala ÚHÚ, že „svoje rozhodnutie som učinila z nerozvážnosti a nepremyslene [...] podnik chcem naďalej riadne a svedomite viesť“. V decembri však, tentokrát zo zdravotných dôvodov, opäť žiadala ÚHÚ, aby ňou arizovaný podnik bol likvidovaný, alebo aspoň, aby bol zrušený prevod tohto podniku na jej osobu.⁵⁸³

Aj S. Z., židovský obyvateľ z Topoľčian, viedol miestny „obchod s hotovými šatami a strižným tovarom“ už od roku 1924. O čiastočnú arizáciu jeho podniku – ktorý mal ročný obrat v roku 1940 250 tisíc a o rok neskôr už 500 tisíc korún – požiadala v auguste 1940 bratislavčanka M. B., predavačka v jednom z módnych domov v hlavom meste. Vo svojej žiadosti uviedla, že ako predavačka sa cíti „za úplne kvalifikovanú, že podnik, ktorý arizujem bude pod mojou rukou a odborným vedením slúžiť, ako vzorný kresťanský podnik spoluobčanom a s energiou sa pustím do jeho sdokonalenie. Ďalej uvádzam, že ako Slovenka a válečná sirota [...] mám vlasteneckú povinnosť, aby ako úplne kvalifikovaná investovala som do menovanej spoločnosti a stala si tým i ako žena do služieb výstavby a očisty nášho štátu. Okrem toho najhlavnejším dôvodom toho, že chcem sa súčasťou v obchode ako spoločníčka a tým si zabezpečiť živobytie svoje a svojho 5-mesačného dieťaťa je, že môj vereník, otec nášho dieťaťa, s ktorým sme doteraz pre rôzne ťažkosti technického rázu nemohli sa zosobášiť je odvedený a musí nastúpiť vojenskú prezenčnú službu, takže s jeho podporou počas voj. prezenčnej služby nemôžem rátať a budem musieť o existenciu svoju a nášho dieťaťa postarať sa úplne sama“.⁵⁸⁴ Žiadateľka zároveň zdôraznila, že jej snúbenec je „štátny úradník, dobrý Slovák“ a že svadbu plánujú v čo najkratšej dobe. Pre svoj zámer získala odporúčanie Generálneho sekretariátu HSL'S a Ústrednej správy slovenskej ligy. Tá v liste ÚHÚ zopakovala,

⁵⁸³ SNA, f. Ústredný hospodársky úrad (ďalej ÚHÚ), šk. 397, č. II-B-74.

⁵⁸⁴ SNA, f. PPO - VII, šk. 92A, č. 321-R-1193/50.

že žiadateľka je „vyučená krajčírka a preto je odborníčka v tomto druhu obchodu“ a odobrila jej návrh ponechať pôvodného majiteľa ako spoločníka preto, aby „obchodu nepadli zákazníci a aby arizátorka získala čas na poznanie zákazníkov a ich záľuby. Po dosiahnutí toho cieľa bude žid zo spoločnosti vyplatný a odstránený, tak že podnik stane sa po nejakom čase výlučne slovenským a kresťanským majetkom“. V približne rovnakom čase si žiadosť o arizáciu toho istého podniku podal topoľčiansky krajčír so 16 ročnou praxou J. B., ktorý v žiadosti o arizáciu doslova uviedol: „Arizovať chcem abych si zlepšil obchodnú existenciu, lebo mám obchod mimo stredu mesta a takto bych sa mohol existčne lepšie zaistiť“.

Na konci marca 1941 ÚHÚ za dočasnú správkyniu predmetného obchodu vymenoval spomenutú predavačku z Bratislavy. J. B. sa však nedal odradiť a ÚHÚ informoval, že dočasná správkynia je z Bratislavy a „podľa môjho vedomia sa v obchode nezdržuje, ba ani zástupcu v obchode nemá. Prosím preto mojej žiadosti vyhovieť, nakoľko som kvalifikovaný odborník“. Jeho sťažnosť musela zabráť, pretože na začiatku augusta 1941 bola M. B. odvolaná a on ju vo funkcii vystriedal. Proti praktikám nového dočasného správcu sa čoskoro vyslovil samotný pôvodný majiteľ – aj keď je otázne, nakoľko bol jeho názor vzatý v úvahu. Žid Z. S. informoval ÚHÚ, že vymenovaný dočasný správca „má v Topoľčanoch tiež vlastný obchod mojho oboru, na 20 krokoch od mojho obchodu vzdialený. Následkom toho sa často stáva, že keď zakazník príjde, a sa mu tovar hneď pri ukázaní nezapáči, dočasný správca alebo poverenec povie, že ináč poslúžiť nemôže, len aby sa ct. zákazník dostavil do obchodu fy [J. B.], že tam je veľký výber všetkých druhov. Je isté, že takýto postup je proti zásadám Vami sledovaných záujmov národohospodárskych, ponevác takýmto spôsobom, sa podkopáva môj podnik a neviem, či takýto postup nemožno pomenovať kalou súťažou“.

Spomínaná predavačka z Bratislavy sa medzičasom vydala za Pavla Žiaka, osobného tajomníka predsedu Štátneho pozemkového úradu.⁵⁸⁵ Ten v mene svojej manželky podal novú žiadosť o arizáciu predmetného obchodu s textilným tovarom. V liste, ktorý pripojil k žiadosti o arizáciu uviedol, že keď jeho manželka obdržala zrušujúci výber, veľmi sa to jeho „i mojej

⁵⁸⁵ Keďže v tomto prípade ide o osobu verejne známu, uvádzam jeho celé meno.

manželky dotklo, lebo tento postup som neočakával z týchto dôvodov: Ako odchovanec znievského gymnázia, ktorý som bol už počas mojho stredoškolského štúdia prenasledovaný, lebo som nikdy nespoznal inú národnosť svoju, ako slovenskú a jazyk slovenský. Ako Svoradovčan, keď som sa i najzávažnejších, prevratných, a podotýkam v tom čase ešte neistých demonštráciách, všade zúčastňoval a tým dokumentoval to smýšľanie, ktoré si až teraz niektorí páni osvojujú a to len pre svoj vačok“.

V novembri 1941 ÚHÚ konečne odobrila čiastočnú arizáciu M. B., vtedy už vydatej M. Ž. V náväznosti na toto svoje rozhodnutie, ÚHÚ určuje obecnú hodnotu podniku, ktorá sa určovala tak, že z ustálenej likvidačnej hodnoty podniku sa odpočítali zistené dlžoby podniku. ÚHÚ konštatoval, že keďže likvidačná hodnota židovského podniku bola takmer 286 tisíc a dlh voči Živnostenskému úverovému ústavu takmer 155 tisíc, obecná hodnota tohto obchodu bola niečo vyše 130 tisíc. M. Ž. takýto obchod čiastočne prevzala, zrejme naďalej pracovala a bývala v Bratislave, zatiaľčo v tomto obchode pracoval jeho – teraz už skoro bývalý – majiteľ.

Vyhláška ÚHÚ č. 130/1942 Ú. n. nariadila nežidovským spoločníkom vypovedať pôvodným majiteľom k aprílu 1942 spoločenský pomer. M. Ž. tak aj urobila, požiadala však ÚHÚ v Bratislave, aby „vylúčený židovský spoločník, zastúpený jeho synom [V. S.], ktorý je nepretržite zamestnaný už 15. rokov mohol zostať v mojom podniku, ako dočasný zamestnanec“. Pôvodný majiteľ, Žid Z. S., bol však zrejme onedlho na to deportovaný. Pre novú majiteľku to znamenalo ďalšie problémy. V máji 1943 sa sťažovala ÚHÚ, že Živnostenský úverový ústav s ňou spolupracoval len „dotiaľ pokiaľ bol u mňa býv. majiteľ. Akonáhle ho vyviezli ihneď mi vypovedali úver“. M. Ž. si tiež povzdychla, že úver sa jej podarilo splatiť len tak, že „úver vyplatila Sedliacka banka v Topoľčanoch a museli sme ho kryť tovarom. Za týchto okolností som sa z toho vymotala len z Božou pomocou a dnes môžem povedať, že mám bankovú dlžobu asi Ks 100.000, tovaru v obchode tiež v tej hodnote“. Podľa M. Ž. boli tieto jej ťažkosti dostatočným dôkazom toho, že „som sa starala o zveladenie podniku, za týchto nepriaznivých okolností, dľa svojho najlepšieho kresťansko-slovenského svedomia a vedomia,

ale že patrí medzi tých arizátorov, ktorí nepadli k hotovému, ale sa museli vlastným úsilím z kritického stavu vymotať“.

Slovenskú revíziu a dôvernú spoločnosť, ktorá v podniku vykonala revíziu na konci novembra, však dobré úmysly M. Ž. nepresvedčili o jej schopnosti viesť arizovaný podnik. V revíznej správe sa doslova píše, že „[p]renajímateľka je nie v obchode zamestnaná, zdržuje sa v Bratislave a do obchodu prichádza priemerne raz za týždeň. V poslednej dobe ochorela a v obchode ju zastupuje sestra“, ktorá si vypláca plat vo výške 1500 korún a učeň, ktorý dostáva mesačne 150 korún.

Navyše, z viacerých dokumentov sa zdá, že zásoby tovaru boli vyššie ako bol úver podniku – a že jej neschopnosť úver splatiť súvisel s jej zlým hospodárením. Zároveň vieme, že manžel arizátorky, Pavel Žiak o problémoch arizovaného podniku hovoril na začiatku decembra 1943 so samotným predsedom ÚHÚ, ktorým bol v tom čase už Ľudovít Paškovič. Zrejme z tohto rozhovoru vyplynul „návrh na likvidovanie zistených nedostatkov“, ktorý Pavel Žiak, v zastúpení svojej manželky, prišiel do ÚHÚ osobne podať. Ním podaný návrh spočíval v tom, že jeho manželka buď celý podnik odpredá záujemkyni A. D. alebo že si A. D. priberie ako spoločníčku. V januári 1944 bol podnik prevedený na novú majiteľku.⁵⁸⁶

Aj posledné tri príklady z východoslovenského okresu Vranov nad Topľou hovoria o chaose v arizačnom procese a o neodbornosti vybratých kandidátov. Š. J., pôvodom z Košíc, si v októbri 1941 podal na ÚHÚ žiadosť o čiastočnú arizáciu obchodu s miešaným tovarom vo Vranove nad Topľou. ÚHÚ jeho úmysel schválil napriek tomu, že Š. J. preukázateľne nemal žiadnu predchádzajúcu skúsenosť s vedením obchodu. Podľa bilancie z novembra 1941 bola pritom hodnota tohto podniku, vrátane nehnuteľnosti, viac ako milión korún. Problémy s vedením podniku sa ukázali krátko po tom, ako sa v apríli 1942 Š. J. stal výlučným majiteľom firmy. Okresný úrad vo Vranove nad Topľou v polovici júna 1942 vyzval ÚHÚ, aby na podnik uvalil dočasnú správu. Podľa okresného úradu sa prevod uskutočnil bez mienky miestnej organizácie HSL'S a navyše, „menovaný nie je vyučeným obchodníkom s rozličným tovarom,

⁵⁸⁶ SNA, f. PPO - VII, 1945-1950, šk. 92A, č. 321-R-1193/50.

nemá preto potrebnú kvalifikáciu a jeho doterajšie účinkovanie nedokazuje, žeby obchod mohol odborne a riadne viesť“. Arizátor Š. J. sa bránil, že úpadok ním vedeného podniku je daný tým, že mu okresný úrad nepovolil v obchode zamestnávať Židov, čo okresný úrad odmietol s tým, že sám arizátor „tak Židov ako aj bývalých árijských pomocníkov prepúšťal zato, aby nemal nikoho, ktorý by vedel podať informáciu o tom, že ako neodborne je tento obchod vedený a že obchod zo dňa na deň klesá“. Podľa okresného úradu, arizátor nesplácal likvidačnú hodnotu podniku a navyše, „cítiac za sebou vysokého protektora, nikdy nerešpektoval upozornenie tunajšieho úradu a verejne prehlasoval, že jemu okresný úrad alebo okresný náčelník nerozkazuje“. Na prácu nového arizátora sa sťažoval tiež miestny predseda HSLŠ a komisár obce, Alexander Džatko. Ten Ústrednému hospodárskemu úradu napísal, že za pôvodného majiteľa sa jednalo o obchod v ktorom bolo dostať tovar, „aký len kto potreboval“. Ten tiež potvrdil, že „menovaný nie je odborníkom, ba dokonca nie je vyučeným obchodníkom, takže taký obchod, ktorý robil predtým obrat až do 12 miliónov viesť nemôže. Druhý prípad bol ten, že prepustil všetky odborné sily ktoré boli tam zapracované a vzal si nové sily, lacnejšie, ktoré vôbec nemajú potrebné znalosti, teda neučených. Príčina bola aj tá, že starého majiteľa hoci bol Židom, mal si ho ponechať aspoň na tú dobu“.

Na podnik Š. J. bola nakoniec v marci 1943 uvalená dočasná správa a v máji, keď podnik prešiel na iné nežidovské združenie so schodkom viac ako 300 tisíc korún, bol Š. J. arizátorstva definitívne zbavený. Po vojne bol Š. J. obžalovaný za to, že jemu pridelený obchod spravoval tak „nedbale a neodborne, menovite neobjednával nový tovar a protihodnotu predaného tovaru neukladal do banku podľa predpisu, ale si ju ponechal a spôsobil tým spomenutej firme majetkovú škodu a sebe bezprávnym majetkovým ziskom“. Ako však súd na začiatku roku 1949 konštatoval, „[o]bžalovaný má 4 mešťanky a nie je vyučeným obchodníkom, predtým bol úradníkom na pošte a za jeden mesiac korešpondentom v obchode textilným tovarom. Preto i keby bola pravda, že obžalovaný na neho prevedený obchod železom a miešaným tovarom

neviedol a nespravoval odborne, nebolo by mu možné tento nedostatok za vinu klásť a nestačila by mu na ustálenie viny obžalovaného ani nedbalosť⁵⁸⁷.

V rozhodovacom arizačnom procese mali výhodu tí uchádzači, ktorí sa mohli pochváliť priazňou štátostrany. Ako som na niekoľkých príkladoch ukázala, Hlinkova slovenská ľudová strana sa tiež sama snažila arizačný proces ovplyvňovať v prospech svojho kandidáta. Odporúčania strany v niektorých prípadoch arizáciu skôr komplikovali ako urýchlňovali. Na začiatku júla 1941 ÚHÚ svojim „konečným rozhodnutím“ nariadil prevod vranovského obchodu so železom, ktorý pôvodne patril miestnemu židovskému obyvateľovi, na Nežida P. M., grékokatolíka slovenskej národnosti. Keď sa však onedlho ukázalo, že P. M. nie je vo svojej domovskej obci Lipovec známy a navyše, že arizovaný podnik si do Vranova neprišiel prevziať, ÚHÚ sa obchod rozhodol zlikvidovať. Generálny sekretariát HSL'S však vyzval ÚHÚ, aby svoje rozhodnutie prehodnotil a aby predmetný obchod prideli miestnemu M. M., ktorého ako etnického Nemca protežovala tiež Deutsche Partai. O niekoľko dní na to prišiel do ÚHÚ ďalší list z generálneho sekretariátu strany, tentokrát so žiadosťou o likvidáciu spomenutého podniku. Na tento list pritom jeden z pracovníkov ÚHÚ ceruzkou poznamenal, že je potrebné generálny sekretariát strany zavolať „a upozorniť ho, že sú tu arizačné žiadosti. Niektoré z nich gen. sekr. odporúča!“. O niekoľko dní na to však generálny sekretariát strany opätovne žiada likvidáciu podniku, „pretože si to vyžaduje záujem obce“. O mesiac neskôr však HSL'S žiada ÚHÚ, aby bol v tejto veci „vydaný arizačný výmer pre Sväz hospodárskych družstiev a verejných a obilných skladíšť“. O ďalší mesiac zasa generálny sekretariát žiada, aby arizačný výmer na tento obchod bol pridelený inému miestnemu záujemcovi. Arizačný výmer nakoniec v júni 1943 získala pobočka spomínaného Zväzu hospodárskych družstiev.⁵⁸⁸

Roľník J. H. z Vranova nad Topľou, ktorý si privyrábal dodávkami kameňa na krajiniské a štátne cesty, si pravdepodobne chcel zlepšiť svoje postavenie, keď si v auguste 1940 podal žiadosť o arizáciu židovského podniku, ktorým bol kameňolom v neďalekej obci Dobrá nad

⁵⁸⁷ SNA, f. PPO - VII, šk. 48, č. V/7-B-751.

⁵⁸⁸ SNA, f. PPO - VII, šk. 116, č. VII/1386.

Ondavou. J. H. sa pritom podľa vlastných slov o tento podnik usiloval už dlhšie, jeho majitelia mu ho však odmietli prenajať či predať. Podnik svojej židovskej konkurencie pritom „nutne“ potreboval. Protižidovský charakter režimu slovenského štátu síce hral v jeho prospech, keď spomínanému podniku prebral zákazky, nemal ich však ako plniť, pretože nedisponoval potrebnou technikou. Za to však mal odporúčanie príslušného sekretariátu HSL'S, že je „schopný vedenia arizovaného podniku, je prihlásený v strane, z hľadiska politického a národného nie sú proti nemu žiadne námietky“ ako aj odporúčanie oblastného veliteľstva HG. V januári 1941 bol v predmetnom podniku poverený dočasnou správou, jeho šance na prebratie podniku sa ale znížili potom, ako sa ÚHÚ dozvedel o tom, že bol v minulosti trestaný. J. H. bol trestaný celkom štyrikrát – za prečin poškodzovania cudzieho majetku, prečin proti verejnému poriadku, za urážku na cti, prečin ľahkého ublíženia na tele a priestupku proti verejnému poriadku. Podľa samotného J. H. však „nešlo o nijaký trest ktorý by mohol byť príčinou mojej arizácie“. Zrejme mal pravdu, keďže podnik nakoniec v auguste 1941 skutočne arizoval.⁵⁸⁹

Na prvý pohľad majú uvedené príklady arizačných procesov v topolčianskom, martinskom a vranovskom okrese len dve veci spoločné, zmätok, ktorý ich sprevádzal a tiež skutočnosť, že odbornosť uchádzača, jeho kvalifikácia a skúsenosti, neboli pre ÚHÚ kľúčovým kritériom výberu nežidovského „prevoditeľa“. Skutočným kritériom boli vplyvné známosti, postavenie a podpora strany a gardy. Ktorýkoľvek z týchto faktorov, alebo ich kombinácia, prevýšil neodbornosť, finálnu nezabezpečenosť či prípadne predošlú trestnú činnosť arizátora. Skúmané príklady tiež poukazujú na to, ako jednoducho mohol ÚHÚ svoje „konečné rozhodnutie“ o prevode podniku zrušiť alebo zmeniť, čo ďalej posilňovalo neúspešných kandidátov, aby ÚHÚ donášali informácie na svoju konkurenciu.

Zainteresovanie väčšinovej spoločnosti na tzv. riešení židovskej otázky sa však nedialo „len“ formou podieľania sa na slovakizácii židovského majetku. Spomínané zainteresovanie sa prejavovalo rôznymi ďalšími spôsobmi, od použitia „židovskej karty“ k vyriešeniu osobných sporov, získaniu lepšieho postavenia, zbavenia sa obchodnej konkurencie alebo osobných

⁵⁸⁹ SNA, f. PPO - VII, šk. 40, č. 321-R-1550/50.

nepriateľov až po rozkrádanie a dražby majetku po deportovaných Židov, či rozkrádania majetku rozpustených židovských táborov v poslednej fáze existencie vojnového štátu.⁵⁹⁰

Opäť uvediem niekoľko konkrétnych príkladov. Jedným z výsledkov salzburských rokovaní z konca júla 1940 bolo posilnenie radikálneho krídla v HSL'S. Nemci v Salzburgu na post slovenského premiéra a ministra zahraničných vecí dosadili Vojtecha Tuku, Alexander Mach sa stal ministrom vnútra. Mach bol známy svojim radikalizmom, ako to ostatne ukázal už jeho citovaný prejav z februára 1939. Istý školník z Michaloviec sa v posalzburských vládnych zmenách rýchlo zorientoval a hneď na začiatku augusta 1940 oslovil novovymenovaného ministra vnútra Macha listom. Michalovský školník Machovi hneď v úvode poznamenal, že vie, „čo nás Slovákov bolí najviac. A to, že málo máme vedúcich, ktorí dozaistá stoja nekompromisne za slovenského človeka. Pod týmto myslím tak zvaného nižšieho Slováka. Jak ste Vy boly jaksi odstavený, celá vec spála a židi bolí pánmi situacie“. Na čo pisateľ zrejme narážal, bola vnútropolitická kríza vo vládnom tábore, ktorá vyvrcholila na jar 1940 Machovou demisiou zo všetkých funkcií.⁵⁹¹ Pisateľ sa Machovi sťažoval, že v jeho rodných Michalovciach arizovala len vyššia vrstva: „Já to tak poviem prosto, ale myslím úprimne. Lebo medzi ľudom je nespokojnosť. Poviem prečo prečo len dobre situovaný pánové, či ten chudobnejší by nerád tu egzistenciu prevzál? [...] Já verím, že Vy budete pán Minister v tejto veci nepodajný. Spoločná výhoda patrí Slovákom, ovšem že verným Slovákom a bieda tiež spoločná. Jeden národ. Jednaký osud“. Školníková sťažnosť odrážala nespokojnosť širšieho obyvateľstva s priebehom arizácie. Tá bola stále hlasnejšie kritizovaná za to, že sa na nej zúčastňovali len vyššie vyššie vrstvy spoločnosti, či ľudia príbuzenskými alebo spoločenskými vzťahmi priamo napojení na vedúce miesta v štáte. Pisateľ zrejme poznal Machove radikálne vyhlásenia na adresu Židov ale aj samotnej arizácie, keď mu ďalej napísal: „Já verím, že Vy uskutočnite

⁵⁹⁰ K rozkrádaniu materiálu zo Židovského pracovného tábora v Novákoch v septembri 1994 bližšie pozri: ŠA Nitra, f. Župa Nitrianska III, šk. 42, le/1944, 2557/44 prez., in *Holokaust na Slovensku* 5, zost. NIŽŇANSKÝ – BAKA – KAMENEC, dok. 130, Hlásenie Okresného úradu v Prievidzi z 29. 9. 1944 Župného úradu v Nitre o rozkradnutí materiálu, s. 298-299.

⁵⁹¹ HRADSKÁ, *Prípad Dieter Wisliceny*, s. 11.

arizáciu energicky. Svýťazite celkom určite. Potom vam bude ľud slovenský večne vďačný. [...] Čaká národ, treba mu dať, nie sľuby, ale riadne egzistencie“.⁵⁹² Školník sa na Macha obracal ako na niekoho, kto môže „nižšiemu Slovákov“ dopomôcť získať existenciu, čiže židovský podnik a pripomínal mu, že za túto pomoc si vyslúži vďačnosť a podporu slovenského národa. Pre michalovského školníka sa politická podpora dala kúpiť židovským majetkom. Nemôžeme vedieť nakoľko bol napríklad Machov radikalizmus vypočítavou odpoveďou na artikulovanú túžbu časti spoločnosti po židovskom majetku. Môžeme však povedať, že Mach minimálne vedel o tom, že časť obyvateľstva sa spoliehala, že splní to, čo sľuboval – napríklad, že arizácia nebude môcť byť niekoho vedľajší príjem, alebo že „odžidovštenie“ slovenskej pôdy konečne umožní roľníkom získať nejaký pozemok.⁵⁹³

Vo februári 1942 sa na ministerstvo vnútra obrátil rodák z Oravy, ktorý sa kvôli stavbe oravskej nádrže musel presťahovať do východoslovenských Sečoviec. Od ministra vnútra žiadal 50 tisícovú pôžičku na dom, v ktorom by mohol bývať so svojou a bratovou početnou rodinou. Oravský rodák a gardista prosil Macha, aby mu sumu odoslal „hneď, lebo ináč sa musím obrátiť na banku, kde musím platiť úroky“. Zaujímavé pritom je, že na túto napísanú a podpísanú žiadosť plynule nadväzovala ďalšia, v ktorej sa žaloval, že si v chudobných Sečovciach nemôže nájsť „jednú izbu pre seba. Já jako gardista, vidím v očiach, že katolíci sú veľmi moc utísnutí a ja jako gardista, chcem dopomôcť chudobnému národu katolíckemu, či by sme nemohli jednu židovskú izbu dostať na árendu“. Ak to zhrnieme, oravský rodák sa ministrovi vnútra sťažoval na svoju sťaženú bytovú situáciu, ktorá by sa dala vyriešiť dvojakým spôsobom, 50 tisícovou pôžičkou alebo získaním židovskej izby, respektíve domu. Kým v prvej časti svojho listu pisateľ spomínal izbu, v druhej časti už hovorí o konkrétnom dome: „Žiadame dom je tam miesta dost', je to číslo 454 a žiadam, že židia sa utísnu a aby im bolo dost' i jedna izba“. Nezabudol pritom poznačiť, že číta noviny, „stojím natom, aby židia zmyzli“.⁵⁹⁴

⁵⁹² SNA, f. MV, šk. 703, č. 2 (USHMM, f. RG-57.001M, m. 303, sn. 1565-1566).

⁵⁹³ *Gardista*, 26. septembra 1940, s. 2.

⁵⁹⁴ SNA, f. MV, šk. 703, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 303, sn. 1319-1321).

Na konci marca 1942 sa kancelárska pracovníčka na ministerstve hospodárstva obrátila s prosbou na manželku ministra Gejzu Medrického. Predstavila sa ako „dvadsaťtriročná chudobná ale poctivá a statočná kanc. pomocnica pochádzajúca zo Záhoria“, z chudobnej trinásťčlennej rodiny, ktorá si ako ľudáčka a dobrá katolíčka „za režímu býv. ČSR“ nemohla nájsť zamestnanie. Slovom pisateľky, „[z]aradovalo sa celé Slovensko na 14. marca že už konečne ráz prišiel deň, kedy budú mať možnosť uplatniť sa aj biedni, protekciu nemajúci ľudia, tým viacej radovala sa naša úbohá, od toľkých detí zmorená a utrápená Matka, že dostaneme sa do služieb a tak budeme jej môcť aspoň čiastočne splatiť jej veľkú starosť a námahu o nás. Radovaly sme sa, skutočne opravdu verily sme všetci, že budeme mať možnosť uplatniť sa v živote i keď sme tak chudobní, ale čestní, čo dokázať nám môže a musí každý kto nás len pozná. [...] Dnes nám to každý vytkne do očí, alebo nás priamo vysmeje, lebo práve my, ktorí sme toľko verili v pomoc a ktorí sme jej toľko potrební, dostáva sa nám jej najmenej“. Z trinástich súrodencov zostali na žive dvanásť, „dievčence statočné matky, chlapci zase vojaci a otcovia“. Kancelárska pomocníčka sa ministrovej manželke žalovala, že živorí, a to tým viac, že „[t]eraz prišla doba, v ktorej sa mi chudáci máme najhoršie. Zárobok malý, všetko drahé. Pri tom ešte z domu Mamička píše, že trpí hlad, lebo za 880 Ks sa nedá dnes žiť. Čo by ste činila keďby ste bola na mojom mieste? Či neodtrhla by ste si od úst a neposlala tej, ktorá Vám dala život, a toľkým život, či nebolelo by Vás to keďby ste musela tak ako ja pozerieť na Matku ktorá sa toľko natrápila a neraz si odtrhla od úst, aby dala nám, bez toho žeby som jej mohla pomôcť?“ To čo nás na tomto liste môže zaraziť nie je ani tak samotná prosba o pomoc, ktorá mohla vychádzať z reálnych skutočností, ale skôr pisateľkine chápanie toho, akým spôsobom by jej manželka ministra G. Medrického mohla pomôcť. V liste totiž píše: „Počula som že mnoho sa Židom teraz berie, a zaiste i ženské obleky a prádlo kabáty atď. sú medzi iným, prosila by som keďby sa z toho čo jednej bohatej židovke netreba dostalo niečo chudobnej statočnej úradníčke, ktorá by si toho vážila a večne sa modlila za dobrodincu, ktorý jej pomôhol z biedy. Som potrebná všetkého ku sviatkom, nemám si od koho ani vypožičať peniaze, nemám ani nikoho

kto by za mňa povedal v niektorom obchode žeby mi dali na mesačné splátky nakúpiť si, nemám opravdu nikoho, kto by mi pomôhol“.⁵⁹⁵

Zrejme najcynickejšou formou zainteresovania verejnosti na tzv. riešení židovskej otázky bolo okrádanie deportovaných Židov. Po vyvezených Židoch zostali domy spolu s vybavením, o ktorých kúpu sa na príslušné daňové a okresné úrady, či priamo na ministerstvo vnútra, hlásilo miestne obyvateľstvo.⁵⁹⁶ Prvú vlnu deportácií, od marca do októbra 1942, sprevádzal chaos a zmätok, ktorý pohotovo využívali na deportáciách sa podieľajúci komisári ministerstva vnútra, ale tiež pracovníci okresných úradov a miestni funkcionári strany a gardy. Ich prístup samozrejme provokoval ziskuchtivé miestne obyvateľstvo. Ministerstvo financií už v máji 1942 upozorňovalo daňové úrady, že „komisie, ktoré odtransportujú Židov, takto uvoľnené byty síce zaisťujú, ale nie v takej miere, aby znemožnené bolo vlúpanie sa do takto uvoľnených židovských bytov. V dôsledku toho dochádza skoro každodenne k uvedeným nežiadúcim zjavom a krádežiam, často veľmi hodnotných židovských hnutelností, ktoré sú majetkom štátu. [...] Pripomínam však, že podľa dochovaných zpráv, mnoho vlúpaní sa stalo cez okná zaistených bytov a preto treba venovať zvýšenú pozornosť“. Ministerstvo financií preto navrhlo, aby sa na zaisťovaní židovských domov a bytov zúčastňovali aj exekútori príslušného daňového úradu. V prípade, že by na to exekútori nestačili, mal okresným úradom pomáhať kancelársky personál daňových úradov, pracovníci daňovej správy, okresných finančných riaditeľstiev, či prípadne dôchodkového kontrolného úradu. Daňové úrady mali zároveň požiadať „príslušný daňový úrad, aby tento zariadil zvýšené stráženie týchto bytov príslušným žandárstvom, policiou štátnou alebo obecnou a v poslednom prípade pridelením na stráženie dostatočne svedomitých a poctivých gardistov“.⁵⁹⁷

Na konci mája a začiatku júna 1942 sa minister financií osobne stretol so zástupcami daňových úradov, ktoré ho informovali o ďalších problémoch spojených s majetkom, ktorý zostal

⁵⁹⁵ SNA, f. MV, šk. 703, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 303, sn. 1658-1660).

⁵⁹⁶ SNA, f. MV, šk. 709, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 303, sn. 1552-1553).

⁵⁹⁷ SNA, f. MV, šk. 709, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 303, sn. 1522).

po deportovaných Židoch. Svoje poznatky z týchto stretnutí zhrnul v správe z polovice júna 1942, určenej všetkým daňovým úradom: „bolo mi hlásené, že najcennejšie predmety tohoto [židovského] majetku sú už do 90% pokradnuté alebo vymenené, že okresné úrady, miestne HG, HSL'S majú v držbe neoprávnené cenné majetkové predmety zo židovského majetku prešlého na štát, že odmietajú tak ich títo funkcionári ich vydať a na schôdzi vo Zvolene bolo mi hlásené, že jeden okresný náčelník mal sa vyjadriť, že ani Bohu nevydá, to čo má v držbe zo židovského majetku, že funkcionári HG vyhrážajú sa, že ak im gardistom nebude umožnený výnimočný a lacný predaj predmetných hnutelností, znemožnia výkon dražby, že členovia komisie nosia sebou v niektorých miestach aktovky a neoprávnené sa obohacujú, že žandári šperhákom otvárajú byty, že zaistené byty ne sú zamknuté od orgánov, ktoré previedly zaistenie a tým su vyložené voľnému prístupu kohokoľvek, že cenný židovský majetok prevzali miestni páni a ľud pri dražbách vraj vykrikuje ‚Páni kradnú‘, že ostatné úrady a orgány neposkytujú potrebnú pomoc pri prevádzaní dražieb, že komisie Ministerstva vnútra, ktoré odtransportujú Židov, odnímajú im hotovosť, šperky a pod. a odmietajú odovzdať ich finančnej správe“.⁵⁹⁸

To, čo sa zo židovského majetku nepodarilo v divokých rabovačkách rozkradnúť hneď, prepadlo v prospech štátu alebo sa, väčšinou pod cenou, rozpredalo na dražbách. Obohatil sa tak ako štát, tak i tí, ktorí na arizovanie nemali potrebné konexie. Rektorát Slovenskej univerzity, dekanát Katolíckej bohosloveckej fakulty v Bratislave, meštianska škola vo Vrútkach alebo rímsko-katolícka ľudová škola v Dolnom Kubíne – aby som uviedla len niekoľko príkladov – získali z majetku po deportovaných Židoch vtedy stále vzácne rádioprijímače. Žandárske stanice, okresné úrady, štátne nemocnice a zastupiteľstvá získali tiež písacie stroje, stoly a stoličky, lavice, vedrá, vešiaky, nástenné hodiny – či dokonca také predmety ako popolníky,

⁵⁹⁸ SNA, f. MV, šk. 709, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 303, sn. 1523). V niektorých prípadoch došlo k trestnému stíhaniu tých, ktorí sa na rabovačkách aktívne zúčastnili. Napríklad J. H. bol stíhaný za krádež „jednej ženskej nočnej košeľe, jednej mužskej nočnej košeľe, jednej veľkej prikrývky na postel a jedného mažiara mosadzného [...] ako aj obnosu 47.20 Ks, ktorá suma pochádzala tiež z predmetnej krádeže“. SNA, f. MF, šk. 156, č. A-20/prez/1943.

záclony, obrusy alebo koberce.⁵⁹⁹ Z dražieb boli okrem nábytkových kusov súcich ako kancelárske zariadenia vylúčené tiež umelecky cenné bytové zariadenia, ktorých ďalší osud je len ťažko zistiteľný. Napríklad v zozname Daňového úradu v Topoľčanoch z konca júla 1942 je aj starožitný nábytok, ktorý mal byť podľa pripísanej poznámky z dražby vylúčený, pretože by sa tak „nedosiahlo jeho hodnoty pre nezáujem“.⁶⁰⁰

Napriek tomu, že z dražieb židovských predmetov boli vylúčené najcennejšie predmety, ako aj všetky rádiá, kancelárske predmety a kancelársky nábytok, ani „bežní“ ľudia, často susedia deportovaných Židov, nemuseli prísť skrátka. Dražilo sa totiž prakticky všetko, čo po Židoch zostalo – kuchynské náradie, lekárnice, koberce, podušky, záclony, matrace, nábytok, fľaše, handry či dokonca štamperlíky a budíky. Dražili sa tiež celkom osobné veci, ako pančušky, kabelky, šatstvo, nočné košele a kúpacie plášte.⁶⁰¹

Zaujímavým historickým materiálom sú žiadosti o židovský majetok, anonymné listy, udania a sťažnosti na Židov a ich údajných sympatizantov medzi väčšinovým obyvateľstvom, ktoré pochádzajú zo záverečných rokov druhej svetovej vojny a existencie slovenského štátu. Z periodických hlásení okresných úradov pritom môžeme pozorovať, že s blížiacou sa porážkou nacistického Nemecka sa medzi obyvateľstvom prehlbovala nespokojnosť s priebehom vojny, ale tiež úzkosť alebo nervozita. Viacerí okresní náčelníci si už na začiatku roku 1943 všimli, že „[n]a vývoj politickej hladiny vlivajú operácie na svetových frontoch“, prípadne, že bolo „pozorovať lahostajnosť obyvateľstva ku všetkým politickým udalostiam. [...] Táto vojnová psychoza, ktorá mala najväčší vliv na posudzovanie politických udalostí, súvisela s frontovými udalosťami“.⁶⁰² Z okresu Turčiansky Svätý Martin prišla v januári 1943 správa, že miestne obyvateľstvo „neobyčajne citlivo reaguje na udalosti vnútropolitické a nadto na udalosti zahraničné, najmä však na vývoj na frontoch. Pravdepodobne následkom posledných udalostí

⁵⁹⁹ SNA, f. Ministerstvo financií (MF), šk. 5, k číslu 1552/prez/1943.

⁶⁰⁰ SNA, f. MF, šk. 6, k číslu 1552/prez/1943.

⁶⁰¹ SNA, f. MF, šk. 156, spisy bez čísla, č. 43, 45 - 47/prez/1943.

⁶⁰² SNA, f. ÚŠB, 209-761-4; SNA, f. ÚŠB, 209-761-11.

na frontoch badať u tej časti obyvateľstva, ktorá je za terajší poriadok, isté opatrnostatkárstvo a u tej časti obyvateľstva, ktorá s terajším poriadkom a stavom nesympatizuje, zlepšenie nálady a odvahu svoje negativistické stanovisko dať otvorenejšie najavo“.⁶⁰³ V priebehu roku 1944 sa nálada obyvateľstva ďalej zhoršovala. Podľa niektorých situačných správ z apríla 1944 sa o vojne a vojnovej situácii „nikdy toľko nehovorilo, ako teraz. [...] Stiesnenosť, ktorá vyplýva z obavy pred následkami válečných udalostí v blízkej budúcnosti, medzi ľuďmi sa rozšírila“.⁶⁰⁴

O čom ale potom svedčia spomínané listy, udania a sťažnosti z rokov 1944 a 1945? Opäť niekoľko príkladov. Na konci februára 1944 prišiel na ministerstvo vnútra list z Kremnice na strednom Slovensku. V ňom sa pisateľ sťažoval na dvoch tamjších Židov, obchodníka so železom a jeho účtovníka. Podľa kremnického sťažovateľa obchodník, o ktorom zrejme vedel, že bol od roku 1918 pokrstený, ukrýval svojho židovského zamestnanca pred deportáciami, „schováva ho i teraz a rozpráva o Vás také veci, že on si prvý na Vás posvieti, keď bude koniec vojny, hrozné veci na Vás hovorí“. Pisateľ bol pritom pohoršený nielen správaním spomínaného obchodníka ale tiež údajnou nečinnosťou okresného náčelníka, ktorý pri „viacerých sťažnostiach nereagoval na tie pohoršujúce reči“ a tiež tým, že „i žandári sa nechávajú podplácať“. Kremnický pisateľ ministra vnútra tiež informoval, že ním spomenutý obchodník so železom je „veľmi dobre informovaný čo vopred sa má s ným robiť, tak prosím berte láskave zreteľ, že Žid by mohol utiecť a nech je dlhá možnosť rázne napadnutý. [...] Celá Kremnica sa pohoršuje nad tým Židom, že niečo podobného sa môže aj dneska stať keď sami niektorí gardisti sa nechávajú podplácať. Vraj kde je tá spravodlivosť, ktorá sa toľko vykrikuje?!“⁶⁰⁵

Zaujímavá nie je ani tak skutočnosť, že pisateľ ostro kritizoval postup miestnych politických predstaviteľov. Z rôznorodých dochovaných sťažností si totiž môžeme všimnúť, že sa ich pisatelia často sťažovali na údajnú nečinnosť alebo malú radikálnosť miestnych úradov a hrozili, že svoju nespokojnosť nahlásia nadriadeným úradom či prípadne nemeckému

⁶⁰³ SNA, f. ÚŠB, 209-773-11.

⁶⁰⁴ SNA, f. ÚŠB, 209-761-12.

⁶⁰⁵ SNA, f. MV, šk. 578, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 303, sn. 867).

„protektorovi“. Zo spomínaného listu sa tiež zdá, že skutočným trňom v oku mu bol pokrstený obchodník rovnako ako jeho židovský zamestnanec. Podľa okresného žandárskeho veliteľa „z celého listu vidno, bol písaný pravdepodobne z pomsty, lebo keď sám svoje meno neuviedol, mohol uviesť nejakú inú osobu, ktorá by ten ktorý v sťažnosti uvedený prípad, aspoň čiastočne potvrdila“.⁶⁰⁶

Anonymný list adresovaný ministrovi vnútra Machovi, ktorý bol odoslaný expresnou poštou z Prešova na začiatku mája 1944, bol zrejme tiež motivovaný subjektívnymi podnetmi. Prešovský pisateľ rozdelil svoju žiadosť do štyroch bodov. Tie prvé tri by sa dali zhrnúť takto: tí, ktorí by sa mali na deportáciách podieľať, Židom údajne skôr pomáhajú, „Židia verejne u nás hovoria však v pondelok už bude po burke a všetko bude v starej koľaji“, v Prešove arizované obchody boli dva dni zatvorené „lebo kľúče pán arizátor nedostal od Žida“. Zaujímavý je štvrtý bod sťažnosti, ktorý zrejme vychádzal z čerstvej autorovej skúsenosti: „Stretnem obuvníka kde som si objednal topánky, ten mne oznamuje, že kožu mal dostať od žida, keďže ten, ale utiekol a kožu nenechal tak topánky robiť nemôže“. Podľa pisateľovej logiky to znamená, že distribúciu kože, okrem iného samozrejme, majú v rukách Židia. Na záver svojho listu prosí ministra vnútra, „iste aj za mnohých Slovákov o úplné vyriešenie Židovskej pliahy“.⁶⁰⁷

V júni 1944 sa okresné žandárske veliteľstvo v Bánovciach nad Bebravou, na žiadosť ministerstva vnútra, zaoberalo anonymnou sťažnosťou na tamojších Židov. Pisateľ alebo pisatelia, podpísaní ako „robotníci“, uviedli svoj list ministrovi vnútra Machovi nasledovne: „Prešlo už 5 rokov trvania nášho štátu a Židia sú ešte stále tak dôležitý ako boli, ba ešte viac, lebo majú úplnú slobodu, slobodu pán minister takú akú nemá ani náš pracujúci človek, ba ani sami robotníci, lebo židia sa nám stále smejú. Takto je to aj v Bánovciach nad Bebravou, kde náš drahý p. prezident pôsobí, a pred ktorým pliaga tunajšia, pozostávajúca i z našich ľudí ukrýva všetko a stavia pánu prezidentovi všetko do najlepšieho svetla, za mizerní judáške zlato nabraté od Židov, chrániac týchto za každú cenu“. Anonymní „robotníci“ sa ministrovi vnútra

⁶⁰⁶ SNA, f. MV, šk. 578, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 189, sn. 863).

⁶⁰⁷ SNA, f. MV, šk. 579, č. 3 (USHMM, RG-57.001M, m. 189, sn. 1479-1480).

sťažovali na to, že v Bánovciach sa ešte päť rokov po vyhlásení „samostatnej“ republiky nachádzali Židia, ktorí „su neni a nebudú nikdy dôležití a neni sú ani zamestnaní, prezto však nosia hviezdičky hospodársky dôležitý“. „Robotníci“ udali ministrovi vnútra desať židovských mien a Macha „pre pána Boha“ prosili, aby proti nim zakročil. Údajná bánovská „židačia bestia“ mala byť vinná zo širokého spektra previnení, boli to komunisti, ktorí sa síce „prekrstili ale macky a šábess držia“, mali „spojenie na vysokých miestach“, boli pôvodcami protižidovských letákov a podporovali partizánov.⁶⁰⁸ Veľmi podobné udanie – aspoň čo sa týka slohu a spomenutých židovských mien z Bánoviec – prišlo na adresu ÚŠB v Bratislave na konci augusta 1944. Aj argumentácia pisateľa alebo pisateľov tohto listu bola približne taká istá. Bánovskí Židia boli veľkí komunisti so spojením na partizánov, ktorí keď sa dozvedeli o obsadzovaní Slovenska, „behali k popredným činiteľom ako najatý ešte i nočné hodiny a to všetci židia tu ponechaní. K tomu sa ešte smejú kresťanom, že tí rukujú a konajú všetky služby čo národ vyžaduje a ony len budú konať služby keď zavelí Stalin alebo Čorčil, na prefikanosť im je ťažko prísť. Že sú hospodárski doležití je vidieť z toho, že prinášajú rôzne dobré zprávy, lebo môžu cestovať a dôležitosť im je poskytnutá k rozvratnickej činnosti. Voláme po náprave zakial je čas!!!“.⁶⁰⁹

Je ťažké určiť, čo konkrétne motivovalo pisateľov k napísaniu týchto žiadostí – a k tomu, aby svoju žiadosť, sťažnosť či udanie podporili určitou protižidovskou referenciou. Navyše, historická veda nemá nástroje k tomu, aby mohla jednoznačne posúdiť, ktoré aj vyslovene protižidovsky formulované listy vychádzali zo v spoločnosti zakorenených stereotypov, ktoré boli prejavom určitej formy antisemitizmu, či ktoré boli aspoň čiastočne výsledkom subjektívnych či objektívnych faktorov. Napriek tomu sa domnievam, že spomenuté listy, žiadosti, sťažnosti a udania sú relevantným zdrojom pre skúmanie zainteresovania časti slovenskej spoločnosti na

⁶⁰⁸ SNA, f. MV, šk. 579, č. 1 (USHMM, RG-57.001M, m. 189, sn. 1366-1376). K podobnému udaniu v bánovskom okrese z júna 1944, v tomto prípade na veliteľa žandárskej stanice v Rybanoch, pozri ŠA Nitra, pobočka Topoľčany, f. Okresný úrad v Bánovciach nad Bebravou, šk. 84, č. D1-424/44.

⁶⁰⁹ ŠA Nitra, pobočka Topoľčany, f. Okresný úrad v Bánovciach nad Bebravou, 1923-1945, šk. 85, č. D1-728/44.

tzv. riešení židovskej otázky. Pri skúmaní a hodnotení týchto materiálov však musí čitateľ zvážiť viaceré skutočnosti. Napríklad ktoré časti spoločnosti sa priamo podieľali na rozkrádaní opustených židovských bytov či domov, kto boli typickí pisatelia sťažností, udaní alebo žiadostí o pridelenie židovského hnutel'ného alebo nehnuteľného majetku a nakoľko ich činy odrážajú skúmané širšie zainteresovanie spoločnosti? Je možné predpokladať, že vlúpania „cez okná zaistených bytov“ mali na starosti nižšie, na okraji spoločnosti žijúce skupiny. Z dochovaných materiálov je však zrejmé, že podobným – aj v slovenskom štáte nelegálnym – spôsobom sa obohatili aj predstavitelia miestnej politickej „elity“, funkcionári strany a gardy.⁶¹⁰

Aj pri hodnotení žiadostí o židovský majetok je na mieste opatrnosť. Na jednej strane, sociálna situácia niektorých pisateľov mohla byť skutočne natoľko zložitá, že prosba adresovaná predstaviteľom štátu, či dokonca ich manželkám, sa mohla zdať ako jediné východisko z ich situácie. Na druhej strane, pisatelia týchto žiadostí podporili svoje žiadosti vetami alebo spojeniami typu „[č]ítam noviny, stojím natom, aby židia zmyzli“, „[p]očula som že mnoho sa Židom teraz berie“, či „[n]eni tomu dávno, čo v rádiu hlásili, aby sa štátu škodliví nepriatelia ohlásili úradom, ktorý s takými ľuďmi urobia náležitý poriadok“ naznačuje, že títo pisatelia určitým spôsobom zareagovali na protižidovskú propagandu.⁶¹¹

Samostatnou kapitolou sú sťažnosti a udania. Aj tu je potrebné mať na pamäti niekoľko skutočností. Po prvé, že v slovenskom štáte, podobne ako v nacistickom Nemecku, neexistoval žiadny špecifický zákon, ktorý by obyvateľom prikazovať donášať informácie na druhých.⁶¹² Po druhé, neexistencia takého zákona ešte neznamená, že by oficiálne miesta takéto udania, ponosy a sťažnosti obyvateľstva odmietali. Vyšetrované boli aj zjavne neopodstatnené anonmne

⁶¹⁰ SNA, f. MV, šk. 709, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 303, sn. 1522); SNA, f. MV, šk. 709, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 303, sn. 1523).

⁶¹¹ SNA, f. MV, šk. 703, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 303, sn. 1319); SNA, f. MV, šk. 703, č. 2 (USHMM, RG-57.001M, m. 303, sn. 1658); SNA, f. ÚŠB, šk. 610, č. 6 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 911).

⁶¹² Pozri Robert GELLATELY, *The Gestapo and German Society: Enforcing Racial Policy 1933-1945*, Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press, 1990, s. 138.

udania.⁶¹³ Po tretie – a tu súhlasím s historikom Robertom Gellatelym, ktorý analyzoval udania v zložkách nemeckého Gestapa – ponosy, sťažnosti a udania, hoci anonymne, dávali ich pisateľom mieru spoločenskej moci, ktorú pred tým nikdy nemali a ani nemohli mať. Pomocou takýchto listov totiž mohli jednoducho „vyhrať spory, vyrovať účty, splatiť dlžoby, zbaviť sa nepríjemných ľudí, všetko s pomocou Gestapa“, v tomto prípade Ústredne štátnej bezpečnosti.⁶¹⁴

Motívy pisateľov žiadostí o židovský majetok, sťažností na tých, ktorí údajne Židom pomáhali, udania na skrývajúcych sa alebo pokrstených či hospodársky dôležitých Židov boli rôzne, od ideologických až po osobné. Forma týchto listov však naznačuje, že si ich pisatelia uvedomovali, že protižidovské postoje im môžu pomôcť dostať sa k majetku a postaveniu, ktoré by pre nich za iných okolností bolo ťažké získať.

⁶¹³ SNA, f. ÚŠB, šk. 610, č. 5 (USHMM, RG-57.001M, m. 410, sn. 902-906); SNA, f. MV, šk. 579, č. 1 (USHMM, RG-57.001M, m. 189, sn. 1366-1376).

⁶¹⁴ GELLATELY, *The Gestapo and German Society*, s. 153.

ZÁVER

Svoju doktorskú prácu som uviedla dvoma citátmi – a pretože sa vzťahujú k tomu, čo si táto práca predsavzala, považujem za dôležité sa k nim na tomto mieste vrátiť a zhodnotiť, do akej miery sa mi v úvode vytýčený zámer práce podarilo naplniť. Predovšetkým je ale cieľom tohto záveru kritické ohliadnutie sa za tým, nakoľko som bola úspešná pri hľadaní odpovedí na základnú výskumnú otázku mojej doktorskej práce – aké boli nálady a postoje slovenskej spoločnosti k prenasledovaniu Židov v rokoch 1938 až 1945?

Autorom prvého v úvode citovaného výroku je francúzsky teoretik Ernest Renan, ktorý pred sto dvadsiatimi rokmi výstižne podotkol, že podstatou národa je nielen to, aby toho spolu jednotlivcov veľa spájalo, ale tiež, aby jednotlivci na veľa vecí zabudli. Autorom druhého citátu je britský historik Tony Judt, ktorý píše, že k tomu, aby sa Európa s dedičstvom holokaustu vyrovnala – aby na svoju úlohu pri prenasledovaní Židov mohla, obrazne povedané, začať zabúdať – potrebuje si najprv vlastnú minulosť pamätať. Judt v tejto súvislosti upozorňuje na to, že „[z]lo, najmä zlo v miere, ako ho praktikovalo nacistické Nemecko, nikdy nemôže byť uspokojivo zapamätané. Sama ohavnosť zločinu robí akékoľvek pripomínanie nekompletným. Jeho inherentná nepochopiteľnosť – samotná ťažkosť predstaviť si ho v pokojnej retrospektíve – otvára dvere zľahčovaniu a dokonca popieraniu. Keďže si ho nemožno pamätať taký, akým naozaj bol, je inherentne zraniteľný, aby bol zapamätaný taký, aký nebol“.⁶¹⁵ Kým povojnová Európa bola podľa Judta v súvislosti s tragédiou holokaustu založená na „zabúdaní ako spôsobe života“, Európa po roku 1989 bola naopak budovaná na „inštitucionalizovanom verejnom pripomínaní si“.⁶¹⁶ V praxi to vyzerá tak, že dnešné pripomínanie si holokaustu je v západnej Európe – a Slovensko aspoň v tomto smere nie je výnimkou – najčastejšie zasadené do kameňa a poistené zákonmi.

V povojnovom Československu komunistickými orgánmi postavené pamätníky „protifašistickým bojovníkom“ vystriedali po roku 1989 viac adresné pamätníky obetiam

⁶¹⁵ JUDT, *Postwar*, s. 830.

⁶¹⁶ Tamže, s. 829.

holokaustu. Prišli neskoro, zato v hojnom počte. V roku 1992 boli na slovenskej strane odhalené pamätníky holokaustu v Poprade, Komárne, Nových Zámkoch, Košiciach, Bardejove, Liptovskom Mikuláši a v Nitre. V samostatnej Slovenskej republike bol v roku 1994 odhalený pamätník holokaustu v Nitre, o rok neskôr bol židovský symbol menory odhalený v areáli pamätníku v Kremničke. V roku 1997 bol v Bratislave, na mieste bývalej neologickej synagógy, odhalený Národný pamätník holokaustu. V roku 1998 boli odhalené ďalšie dva pamätníky tragédie holokaustu – v Seredi a Vyhniach. V roku 2002 boli pamätné tabule obetiam holokaustu odhalené v Bratislave, Huncovciach, v Topoľčanoch, Novákoch a v Poprade.⁶¹⁷ Ďalšie pamätníky budú zrejme nasledovať. Slovenský premiér Róbert Fico v septembri 2009, na stretnutí so zástupcami Amerického židovského výboru, povedal, že keďže „mladí ľudia dnes vedia o holokauste trestuhodne málo“, bude sa zasadzovať o to, aby sa pri školách stavali pamätníky obetiam holokaustu i tým, ktorí prenasledovaným Židom pomáhali.⁶¹⁸

Slovensko nie je v svojej snahe vytesať vlastnú minulosť do kameňa osamotené. Pamätníky a pamätné tabule obetiam holokaustu, podobne ako zákonné ukotvenie pamätného Dňa obetí holokaustu a rasového násillia, o ktorom som hovorila už v úvode k tejto práci, len potvrdzujú Judtovu tézu o inštitucionalizovanom pripomínaní si. Snaha reflektovať vlastnú minulosť odhaľovaním pamätníkov môže byť úprimná – predovšetkým je ale viditeľnejšia ako dlhodobá investícia do výskumu a vzdelávania. Judtovo upozornenie, že nástrojom rozpomínania sa nie je pamäť ale samotné dejiny a predovšetkým ich odborné spracovanie, znie natoľko logicky, že je ľahké nadobudnúť pocit, že autor podčiarkuje niečo samozrejmé. V krátkosti predstavený príklad reflektovania holokaustu na Slovensku však ukazuje, že Judtovo upozornenie je na mieste.

⁶¹⁷ Pozri internetovú adresu Dokumentačné centra holokaustu na Slovensku [cit. 2010-03-10]. Dostupné z WWW <<http://www.holokaust.sk/en/index.php?page=27>>

⁶¹⁸ Pozri internetovú adresu Úradu vlády Slovenskej republiky, *Predseda vlády SR Robert Fico sa stretol s predstaviteľmi zahraničnej židovskej obce* [cit. 2009-09-12]. Dostupné z WWW <<http://www.government.gov.sk/17111/predseda-vlady-sr-robert-fico-sa-stretol-s-predstavitelmi-zahranicnej-zidovskej-obce.php>>

V zmysle Judtovej tézy, že najúčinnjším nástrojom k vyrovnaniu sa s holokaustom je profesionálne skúmanie dejín, čiže história, sa moja práca usilovala prispieť analýzou doposiaľ málo prebádanej kapitoly slovenských moderných dejín – reakcií majoritnej spoločnosti na diskrimináciu Židov. Prehľad historiografie o holokauste na Slovensku, ktorý je súčasťou úvodnej kapitoly, poukázal v tejto súvislosti na tri skutočnosti. Po prvé, výskum holokaustu na Slovensku má často viac ideologický ako odborný charakter. Aj tento fakt podľa mňa podčiarkuje vyššie vyslovenú tézu o tom, že Slovensko si holokaust zatiaľ nevyrozprávalo. Po druhé, aj vďaka tomu, že šesť rokov existencie vojnového štátu je jedným z najviac kontroverzných období slovenských dejín, máme dnes už značné vedomosti, aspoň pokiaľ ide o „vrchné poschodia“ témy holokaustu na Slovensku, o úlohu prezidenta Tisa, rozhodnutia slovenskej vlády, protižidovské zákonodarstvo a postupné vylúčenie Židov z hospodárskeho a sociálneho života. Po tretie, napriek tomuto zjavnému pokroku v historickom výskume, existuje niekoľko oblastí, ktorým sa historici zatiaľ vyhýbali. Jednou z týchto tém sú reakcie slovenskej majority na perzekúciu Židov v období rokov 1938 až 1945.

Z predchádzajúcich odstavcov vyplýva, že prínosom tejto práce je zaplnenie medzery v doterajšom historickom výskume o holokauste na Slovensku. Táto práca však nie je nová iba svojim zameraním, ale tiež prístupom a s tým súvisiacimi archívnymi zdrojmi, o ktoré sa opiera. Nálady a postoje slovenskej väčšinovej spoločnosti som skúmala prostredníctvom niekoľkých zdrojov, tým kľúčovým však boli situačné správy okresných úradov, adresované Ústredni štátnej bezpečnosti v Bratislave. Tento zdroj som doplnila analýzou dobových periodík a pamätami a spomienkami tých, ktorí holokaust prežili. Väčšina z mnou skúmaných situačných správ okresných úradov sa nachádza v Slovenskom národnom archíve, vo fonde Ústredne štátnej bezpečnosti – 209. Informácie o náladách a postojoch slovenského obyvateľstva v jednotlivých okresoch som vo svojej práci porovnávala a tiež konfrontovala s poznatkami, ktoré som získala výskumom v pobočkách troch okresných archívov, v Topoľčanoch, Martine a vo Vranove nad Topľou. Pri svojom výskume a následnom spracovaní témy som sa držala niekoľkých zásad, na ktoré upozorňovali autori, ktorí tému nálad a postojov majoritnej spoločnosti skúmali na príklade

nacistického Nemecka. Po prvé, osvojila som si zásadu formulovanú Davidom Bankierom, že reakcie majoritnej spoločnosti na diskrimináciu Židov je nutné skúmať v širšom kontexte nálad a postojov, predovšetkým prejavov lojality alebo naopak nespokojnosti so štátnym zriadením, s čím súvisia reakcie verejnosti na dôležité domáce a zahraničnopolitické udalosti v štáte. Po druhé, pri analýze nálad a postojov slovenskej spoločnosti k židovskej otázke som mala na pamäti niekoľko upozornení Petera Longericha. Hlavný dôvod prečo sú situačné správy problematické je, že nie sú reprezentatívne – ich pisatelia nielenže nemali nástroje k spracovaniu reakcií verejnosti, ale sami neboli nezávislými pozorovateľmi, keďže ich zotrvanie v úrade záviselo od nálad a postojov obyvateľstva v nimi spravovaných okresoch. Navyše, situačné správy často viac ako reakcie verejnosti zachytávajú osobné preferencie toho ktorého úradníka a tiež prístup k práci, od horlivosti až po šlendriánstvo. Kritická analýza situačných správ je preto na mieste. Predísť najväčším úskaliam je možné len tak, ak si uvedomíme, že absencia správ neznamená, že tieto v spoločnosti neexistovali. Rovnako ani pozitívne správy automaticky neznamenajú len prežimné nálady v spoločnosti, ale tiež úspešnú indoktrináciu obyvateľstva. Dôležité je preto hlásenia situačných správ porovnávať, a to z časovej i geografickej perspektívy.

Skúmanie nálad a postojov spoločnosti k židovskej otázke sa neobíde bez zhodnotenia toho, do akej miery sa na Slovensku v skúmanom rozpätí necelých ôsmich rokov vyskytoval antisemitizmus – a aké boli jeho podoby. Práve antisemitizmus je totiž všeobecne chápaný ako príčina holokaustu. Prvá kapitola práce si v tejto súvislosti kládla dve otázky, ktoré som skúmala na teoretickej rovine a na príklade Slovenska v období medzi utváraním slovenského národného povedomia a koncom druhej svetovej vojny. Existuje spojovacia čiara medzi antisemitizmom a holokaustom? Bol holokaust logickým vyústením antisemitizmu? Cieľom tejto kapitoly bolo tiež ujasniť si terminológiu a poskytnúť historický kontext, na ktorý v zvyšných častiach práce už len odkazujem.

Ďalšie tri kapitoly sú zoradené chronologicky a skúmajú nálady a postoje slovenskej väčšinovej spoločnosti v období medzi vyhlásením autonómnej Slovenskej krajiny v októbri

1938 a slovensko-nemeckými rokovaniami v auguste 1940, medzi slovensko-nemeckými rokovaniami v lete 1940 a koncom augusta 1944, a následne obdobie medzi potlačením Slovenského národného povstania a aprílom 1945. V súlade s niekoľkokrát opakovanou zásadou, že reakcie verejnosti nemôžu byť skúmané izolovane, pretože by to znamenalo stratiť prehľad o pomere židovskej otázky k iným vnútropolitickým a zahraničnopolitickým faktorom, som nálady a postoje slovenského obyvateľstva skúmala v kontexte spoločenských zmien. V druhej kapitole som nálady a postoje väčšinového obyvateľstva skúmala v súvislosti so zachytenými reakciami verejnosti na výsledky Mníchovskej dohody, na vyhlásenie autonómie Slovenskej krajiny, na prvú zahraničnopolitickú porážku slovenskej vlády – Viedenskú arbitráž, ktorá vyústila v prvé deportácie Židov, na vypuknutie druhej svetovej vojny a vyhlásenie slovenského štátu. Ako to druhá kapitola mojej práce dokladá, vyhrotené udalosti tohto dvojročného úseku aktivovali v spoločnosti zakorenené protižidovské nálady. Tie boli už počas existencie Slovenskej krajiny umocnené všadeprítomnou čechofóbiou a s týmto prejavmi súvisiacim hľadaním vnútorných i vonkajších nepriateľov. Svojim postojom k židovskej otázke, ktorý sa prejavoval aj v práci dokumentovaným prehliadaním protižidovských prejavov v spoločnosti, naštartovala autonómna vláda mechanizmus ďalekosiahlej pauperizácie židovskej komunity, na ktorú nadviazala vláda slovenského štátu. Pomocou príslubu nasýtenia „nového slovenského človeka“ židovským a českým majetkom, si pritom novovzniknutý štát v prvých dvoch rokoch existencie Slovenskej republiky udržoval lojalitu obyvateľstva. Situačné správy okresných náčelníkov, ako je to vidieť z tretej kapitoly práce, zachytili reakcie spoločnosti na vládnu krízu, ktorá v lete 1940 vyústila v nemecko-slovenské rokovania v Salzburgu. Výsledkom rokovaní bola nielen vynútená obmena slovenskej vlády, ale tiež zavedenie takzvaného slovenského nacionálneho socializmu a radikalizácia protižidovskej politiky. Zatiaľ čo okresní náčelníci v pravidelných správach Ústredňu štátnej bezpečnosti informovali o očakávaniach spoločnosti v súvislosti s pripravovanými arizáciami, z dochovaných správ je tiež zrejmé, že sa slovenskej vláde nepodarilo očakávania naplniť. Prvé výrazné prejavy nesúhlasu s tzv. riešením židovskej otázky sa objavujú spolu s prvou vlnou deportácií slovenských Židov. Spolu s

vyvezením dvoch tretín židovskej komunity židovská otázka v situačných správach ustupuje do úzadia – a nahradzujú ju opakované správy o apatii, strachu a nervozite obyvateľstva. Tieto nálady čiastočne súvisia s porážkami nemeckej armády a pádom talianskeho režimu, odrážajú však aj rastúcu nespokojnosť spoločnosti s „prerozdelením“ židovského majetku. Potvrďuje to hypotézu, že režim slovenského štátu sa kladnému postojom obyvateľstva tešil najmä v prvých dvoch rokoch existencie republiky. Pokles lojality bol podľa mňa predovšetkým výsledkom nenaplnených sľubov slovenskej vlády – predovšetkým tých o „nasýtení“ nového slovenského človeka. Štvrtá kapitola skúma nálady a postoje slovenskej spoločnosti v posledných ôsmich mesiacoch existencie slovenského štátu. Je zrejmé, že najvýznamnejšiu udalosťou tohto obdobia bolo potlačenie Slovenského národného povstania a obsadenie republiky armádou nacistického Nemecka. Bezprostredná nemecká prítomnosť znamenala nielen obnovenie štvavej protižidovskej kampane ale tiež obnovenie deportácií. Z analýzy dochovaných situačných správ zo záverečnej fázy existencie vojnového štátu vyplýva, že viac ako strach o osud zvyšku židovskej menšiny prevládal v spoločnosti strach z individuálneho a kolektívneho ohrozenia. Dramatické udalosti tohto obdobia síce vyhrotili protižidovské nálady menšinovej časti obyvateľstva, v časti spoločnosti však došlo aj k aktivizácii pomoci Židom.

Napriek poslednému hodnoteniu je z mojej práce zjavné, že slovenská vláda sa po väčšinu skúmaného obdobia mohla opierať o nezáujem väčšinového obyvateľstva pokiaľ išlo o osud diskriminovaných Židov. Čoho bol tento nezáujem výsledkom? Posledná piata kapitola je svojim spôsobom špecifická, keď skúma, nakoľko boli nálady a postoje slovenskej spoločnosti ovplyvnené vidinou materiálneho obohatenia sa alebo spoločenského prilepšenia si, a to aj na úkor niekoho iného. Predchádza jej krátky teoretický úvod, ktorého cieľom je zasadiť faktor zainteresovanosti do širšieho rámca faktorov, ktoré „uľahčili“ holokaust. Mojim argumentom v tejto časti práce je, že kým zakorenené protižidovské predsudky v spoločnosti, autorizácia, dehumanizácia a rutinizácia hrali svoju úlohu, bol to faktor zainteresovanosti, bez ktorého nie je možné holokaust na Slovensku vysvetliť.

SUMMARY

By the end of the Second World War, the once flourishing Jewish community of Slovakia shrunk by two thirds when compared to its prewar numbers. This was the result of the so-called final solution, a Nazi attempt to exterminate European Jewry. Though undoubtedly a Nazi Germany plan, the Slovak government played an active role in the Holocaust by handing Germany its Jews. Thus, when it comes to reflecting on the Holocaust, Slovakia has reasons to confront its past. So far, however, rather than to reflect on the country's totalitarian history, Slovakia tries to forget crimes against its own Jews. On this topic, the historian Tony Judt concisely pointed out that a "nation has first to have remembered something before it can begin to forget," advocating thereby professional study of history as an instrument of recall.⁶¹⁹ In this respect, the aim of my dissertation is to reflect on the Holocaust by studying an aspect of the wartime history that has been so far largely overlooked – the mood and attitude of Slovak society towards the persecution of Jews.

Although I am mostly concerned with public responses to anti-Semitism, I agree with David Bankier that these responses "cannot be studied in isolation from its attitudes to the regime's policies in general."⁶²⁰ In other words, though the focus of my dissertation are public responses to the so-called Jewish question, I study these in a larger sociopolitical context. As for terminology, I agree with historians – Marlis Steinert, Ian Kershaw and Peter Longerich, among others – that the term public opinion may work for democratic systems, but has significant shortcomings when used in totalitarian systems. Hence, in my work, I prefer the concept of "mood and attitude," which in the words of Marlis Steinert has "the advantage of incorporating both the emotional, spontaneous, often short-lived opinion and the lasting frame of mind determined by character, education, and experience, representing the actual starting point of all assessments and expressions of opinions."⁶²¹

⁶¹⁹ JUDT, *Postwar*, s. 829.

⁶²⁰ BANKIER, *The Germans and the Final Solution*, s. 2.

⁶²¹ STEINERT, *Hitler's War and the Germans*, s. 5.

Acknowledging the difficulties that are necessarily connected with any research on public responses, my research aim has been to collect archival materials from as many different sources as possible. Consequently, though my research is primarily based on the examination of situational reports from local authorities in Slovakia, I have also studied state propaganda materials, eye-witness reports, and others.

Formally, my dissertation is divided into five chapters. The first chapter has a twofold aim. First, to analyze and define anti-Semitism both on a theoretical level by investigating works of Zygmunt Bauman, Walter Laquer, Yehuda Bauer, Joshua Trachtenberg, and as a case study of Slovakia in the period between the construction of Slovak national identity and the end of the Second World War. Second, to reinvestigate the link between anti-Semitism and the tragedy of the Holocaust in Slovakia. It is not without doubt that anti-Semitism is “the single most important element in analyzing the road to Auschwitz – twisted or direct.”⁶²² Hence, before analyzing the public responses to anti-Semitism I found it important to understand what links and what sets apart anti-Semitism as a phenomena and the Holocaust as a historical event. The first chapter thus offers an important theoretical and historical context for the subsequent parts of my dissertation.

The next three chapters are a chronologic analysis of mood and opinion of the Slovak population during three phases of the regime. In the second chapter I deal with the period from October 1938 until July 1940, that is, from the period when Slovakia was granted autonomy until the Slovak-German talks in Salzburg. In the third chapter I analyze reactions of the majority in a four-year period confined by the Salzburg talks and the Slovak national uprising. In the fourth chapter I am concerned with public mood and opinion in the last phase of the existence of the Slovak republic, during the German occupation of the country following the Slovak National Uprising.

As I have already mentioned, I investigated public responses to official anti-Semitism in a larger sociopolitical context of domestic and international events. Hence, as my study shows,

⁶²² VOLKOV, *Anti-Semitism as Explanation*, s. 34.

during the initial phase, the regime enjoyed the rather strong loyalty among the population. This can be explained by, first, the relative political stability and, second, by the massive propaganda that promised to “feed” the Slovak people with the property and social position of Jews and other groups, such as the Czechs, who were in large part forced out of the country. Speaking about propaganda, the first two years of the regime can also be seen as a period of searching for an internal and external enemy. This was a process aimed not only against the Jewish and Czech minorities, but also at Slovak society itself. By stirring the prejudices rooted in the society, the Slovak government aimed to construct a more coherent society. As my investigation shows, when it comes to the persecution of Jews, the policies aimed at Jewish economic rights were largely welcomed. The first recorded displays of repeated public discontent with the persecution of Jews can be traced back to the 1942 deportations. However, by autumn of that year – when more than 57 thousand Jews were deported from Slovakia – district authorities observed that the public ceased to discuss the Jewish question. In my opinion, this silence cannot be explained solely by the physical removal of the Jews or by the question of guilt. What also played a role was the public dissatisfaction with the results of aryanization and the growing disbelief in the German victory. The German occupation of Slovakia, that started in August 1944, on one hand stimulated part of the population in their effort to quickly enrich themselves at the expense of the Jews but it also, for the first time on a larger scale, activated public efforts to save Jews from the second wave of deportations.

Overall, however, I believe that the relative ease with which the Holocaust in Slovakia was carried out had been facilitated by general ignorance to the fate of Jews – and not their property. Hence, the last chapter investigates the factor of public interest in the Jewish property as a way of creating a mood of indifference. I study this issue on several levels – on the example of aryanization and liquidation of Jewish businesses, auctions that followed the deportations of Jews, but also on the individual level of pleas for Jewish belongings.

BIBLIOGRAFIA

ARCHÍVY

Slovenský národný archív (Bratislava)

fond Ministerstvo financií, 1939-1945

fond Ústredňa štátnej bezpečnosti (209)

fond Povereníctvo priemyslu a obchodu – VII reštitučný odbor, 1945-1950

fond Ústredný hospodársky úrad, 1940-1945

Štátny archív Nitra, pobočka Topoľčany

fond Okresný úrad v Bánovciach nad Bebravou, 1923-1945

fond Okresný úrad Topoľčany

Štátny archív Bytča, pobočka Martin

fond Okresný úrad Turčiansky Svätý Martin

Štátny archív Prešov, pobočka Vranov nad Topľou

fond Okresný úrad Vranov nad Topľou

United States Holocaust Memorial Museum (Washington, DC, USA)

fond Slovak documents related to the Holocaust

National Archives (College Park, MD, USA)

fond 242 Records of the Reich Leader of the SS and Chief of the German Police (T-175)

Yad Vashem (Jeruzalem, Izrael)

fond 03.M (Slovakia)

PERIODIKÁ

Gardista

Lidové noviny

Práca

Slovák

SME

ZBIERKY ZÁKONOV

Slovenský zákonník, 1939-1945

Zbierka zákonov, 2000

DATABÁZY

Conditions & Politics in Occupied Western Europe, 1940-1945

USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education

INTERNETOVÉ ADRESY

„Ivan Kamenec: Historik nemôže byť neutrálny, *Národná obroda*, 5. marca 2005“ <<http://www.obroda.sk/clanok/25147/Ivan-Kamenec:-Historik-nemoze-byt-neutralny/>> [cit. 2009-03-11]

„Téma dňa: Aký bol rok 2006. *Slovenská spravodajská stanica TA3*, 27. decembra 2006“ <http://www.ta3.com/sk/relacie/5_tema-dna/724_aky-bol-rok-2006> [cit. 2007-11-03]

„Poslanec Rydlo: Tiso je najväčší Slovák 20. storočia, *SME*, 9. februára 2007“ <<http://www.sme.sk/c/3137887/poslanec-rydlo-tiso-je-najvacsi-slovak-20-storocia.html>> [cit. 2007-02-09]

„Národná Rada Slovenskej republiky“ <<http://www.nrsr.sk/Dynamic/Download.aspx?DocID=218021>> [cit. 2009-09-04]

„Ústav pamäti národa, Súpis Židov“ <<http://www.upn.gov.sk/supis-zidov/>> [cit. 2009-12-12]

„Eduard Nižňanský, Židovská komunita na Slovensku 1938-1945“ <http://www.holocaust.cz/cz2/resources/texts/niznansky_komunita> [cit. 2009-12-12]

„Dokumentačné stredisko holokaustu na Slovensku“ <<http://www.holokaust.sk/en/index.php?page=27>> [cit. 2010-03-10]

„Úrad vlády Slovenskej republiky“ <<http://www.government.gov.sk/17111/predseda-vlady-sr-robert-fico-sa-stretol-s-predstaviteľmi-zahranicnej-zidovskej-obce.php>> [cit. 2009-09-12]

PRIMÁRNA A SEKUNDÁRNA LITERATÚRA

ABRAHÁM, Samuel. Ďurica, postmodernizmus a Európska únia. In *Kritika & Kontext*, roč. 2, 1997, č. 2-3. s. 26-32.

ALLPORT, Gordon W. *The Nature of Prejudice*. New York: Basic Books, 1979. 576s.

ALY, Götz – HEIM, Susanne. *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung*. Hamburg: Hoffmann und Campe, 1991. 539s.

ALY, Götz. *Hitlers Volksstaat: Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*. Frankfurt am Main: S. Fischer, 2005. 444s.

ANDRIEU, Claire – GOSCHLER, Constantin – THER, Philipp. *Raub und Restitution: „Arisierung“ und Rückerstattung des jüdischen Eigentums in Europa*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2003. 245s.

- BAJOHR, Frank. *„Aryanisation“ in Hamburg: The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of Their Property in Nazi Germany*. New York: Berghahn Books, 2002. 356s.
- . The „Folk Community“ and the Persecution of the Jews: German Society under National Socialist Dictatorship, 1933-1945. In *Holocaust and Genocide Studies*, roč. 20, 2006, č. 2. s. 183-206.
- BAKA, Igor. Mechanizmus, ciele a metódy pôsobenia ľudáckej propagandy v rokoch 1938-1939. In *Historický časopis*, roč. 51, 2003, č. 2. s. 277-293.
- . Spolupráca a vzťahy medzi Hlinkovou gardou a Slovenskou armádou (1939-1941). In *Vojenská história*, roč. 6, 2002, č. 1. s. 110-122.
- . *Židovský tábor v Novákoch 1941-1944*. Bratislava: Zing Print, 2001. 115s.
- BAKOŠ, Vladimír. *Kapitoly z dejín slovenského myslenia*. Bratislava: Slovenska akadémia vied , 1995.
- BANKIER, David. *The Germans and the Final Solution: Public Opinion Under Nazism*. Oxford, UK; Cambridge, Mass.: B. Blackwell, 1992. 206s.
- . *Probing the Depths of German Antisemitism: German Society and the Persecution of the Jews, 1933-1941*. New York, Jerusalem: Berghahn Books, Yad Vashem, Leo Baeck Institute, 2000. 585s.
- BARKAI, Avraham. *From Boycott to Annihilation: The Economic Struggle of German Jews, 1933-1943*. The Tauber Institute for the Study of European Jewry series, 11. Hanover NH: Published for Brandeis University Press by University Press of New England, 1989. 226s.
- BARON, Salo Wittmayer. Ghetto and Emancipation: Shall We Revise the Traditional View?. In *Menorah Journal*, roč. 14, 1928, č. 5. s. 515-526.
- BAUER, Yehuda. Problems of Contemporary Antisemitism. Príspevok na konferencii *Rethinking Antisemitism: The Holocaust and the Contemporary World*, 3.-5. mája 2003. Stevensen College: University of California, Santa Cruz.

- . *Rethinking the Holocaust*. New Haven – London: Yale University Press, 2001. 335s.
- BAUMAN, Zygmunt. *Modernosť a holokaust*. Preklad CHORVÁTHOVÁ, Michaela. Bratislava: Kalligram, 2002. 334s.
- BÁRKÁNY, Eugen – DOJČ, Ľudovít. *Židovské náboženské obce na Slovensku*. Bratislava: Vesna, 1991. 438s.
- BERDING, Helmut. Antisemitizmus v modernej spoločnosti. In *Emancipácia Židov – antisemitizmus – prenasledovanie v Nemecku, Rakúsko-Uhorsku, v českých zemiach a na Slovensku*, zost. HOENSCH, Jörg K. – BIMAN, Stanislav – LIPTÁK, Ľubomír. Bratislava: Veda, 1999. s. 73-84.
- BLALOCK, Hubert M. *Toward a Theory of Minority Group Relations*. New York: Wiley, 1967. 227s.
- BLET, Pierre. *Pius XII. a druhá svetová vojna podľa vatikánskych archívov*. Preklad BOROVSÁ, Zuzana – MICHALKOVÁ, Mária. Bratislava: Kalligram, 2002. 285s.
- BLUMER, Herbert. Race Prejudice As a Sense of Group Position. In *The Pacific Sociological Review*, roč. 1, 1958, č. 1. s. 3-7.
- BOBO, Lawrence – HUTCHINGS, Vincent L. Perceptions of Racial Group Competition: Extending Blumer's Theory of Group Position to a Multiracial Social Context. In *American sociological review*, roč. 61, 1996, č. 6. s. 951-972.
- BOHÁČ, Antonín. Česi na Slovensku. In *Statistický obzor*, roč. 16, 1935, s. 183-190.
- BROCK, Peter. *Slovenské národné obrodenie 1787-1847: K vzniku modernej slovenskej identity*. Preklad KROČANOVÁ-ROBERTS, Dagmar. Bratislava: Kalligram, 2002. 189s.
- BROWNING, Christopher R. *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. New York: HarperCollins, 1992. 231s.

- . *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939 - March 1942*. Lincoln: University of Nebraska, 2004. 615s.
- . *The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution*. Cambridge, New York, NY, USA: Cambridge University Press, 1992. 191s.
- BRUSTEIN, William – KING, Ryan D. Anti-Semitism As a Response to Perceived Jewish Power: The Cases of Bulgaria and Romania before the Holocaust. In *Social Forces*, roč. 83, 2004, č. 2. s. 691-708.
- BUMOVÁ, Ivica. Prejavy (in)tolerancie voči židovskej komunite v prostredí Dolného Kubína v rokoch 1918-1945. In *Slovenský národopis*, roč. 48, 2000, č. 1. s. 53-80.
- BURKE, Peter, zost. *New Perspectives on Historical Writing*. University Park, Pa.: Pennsylvania State University Press, 2004. 306s.
- BÜCHLER, Robert. *The Story and Source of the Jewish Community of Topoltchany and Source of the Jewish Community of Topoltchany*. Preklad ELIASBERG, Israel. Israel: Committee for Commemorating the Jewish Community for Topoltchany and Vicinity, 1976. 74s.
- . Židovská komunita na Slovensku medzi druhou svetovou vojnou. In *Tragédia slovenských Židov: Materiály z medzinárodného sympózia, Banská Bystrica 25.-27. marca 1992*, zost. TÓTH, Dezider. Banská Bystrica: Datei, 1992. s. 5-26.
- . *Židovská náboženská obec v Topoľčanoch: počiatky, rozvoj a zánik*. Bratislava: Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry, 1996. 193s.
- BYSTRICKÝ, Valerián. Národnostný štatút a štátoprávne programy na Slovensku v roku 1938. In *Historický časopis*, roč. 40, 1992, č. 1. s. 52-68.
- CAMBEL, Samuel. Arizácia a ďalšie zmeny v pozemkovej držbe na Slovensku do leta 1944. In *Historický časopis*, roč. 43, 1995, č. 1. s. 69-88.
- . *Slovenská dedina, 1938-1944*. Bratislava: Slovak Academic Press, 1996. 219s.

- ČAPLOVIČ, Dušan. Príhovor. In *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov VII: Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938-1945. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie Bratislava 21. - 23. apríla 2008*, zost. SOKOLOVIČ, Peter. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2008, s. 13-16.
- ČARNOGURSKÝ, Pavol. *14. marec 1939*. Bratislava: Veda, 1992. 269s.
- . *6. október 1938*. Bratislava: Veda, 1993. 329s.
- . *Svedok čias*. Bratislava: Vydavateľstvo USPO Peter Smolík, 1997. 258s.
- ČECHOVÁ, Františka. *Tragédia pezinských Židov v pamäti obyvateľstva mesta*. Pezinok: Mesto Pezinok, 2008. 124s.
- ČULEN, Konštantín. *Slováci a Česi v štátnych službách ČSR*. Trenčín: Vydavateľstvo Ivan Štelcer, 1994. 179s.
- DEAN, Martin. *Robbing the Jews: The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933-1945*. Cambridge : Cambridge University Press, 2008. 448s.
- DEAN, Martin – GOSCHLER, Constantin – THER, Philipp. *Robbery and Restitution: The Conflict Over Jewish Property in Europe*. New York: Berghahn Books, 2006. 295s.
- DEÁK, Ladislav. *Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938-1939*. Bratislava: Veda, 1990. 189s.
- DOHM, Christian Wilhem. Concerning the Amelioration of the Civil Status of the Jews. In *The Jew in the Modern world: A Documentary History*, zost. MENDES-FLOHR, Paul R. – REINHARZ, Jehuda. New York – Oxford: Oxford University Press, 1995. s. 28-36.
- ĎURČANSKÝ, Ferdinand. Es war nur eine sowjetische Partisanenaktion. In *Politische Studien*, 1963, č. 157. s. 567-575.
- ĎURICA, Milan S. *Dejiny Slovenska a Slovákov v chronologickom prehľade*. Bratislava: Pressko pre Ústav dejín kresťanstva na Slovensku v Bratislave, 1995. 287s.

- . Dr. Joseph Tiso and the Jewish Problem in Slovakia. In *Slovakia*, roč. 7, 1957, č. 3-4. s. 1-22.
- . *Dejiny Slovenska a Slovákov v časovej následnosti faktov dvoch tisícročí. 3. opravené a doplnené vydanie*. Bratislava: Lúč, 2003. 837s.
- . *Dejiny Slovenska a Slovákov*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1996. 274s.
- . *Dr. Joseph Tiso and the Jewish Problem in Slovakia*. Padova, Italy: Stamperia Dell' Università, 1964. 22s.
- . *The Slovak Involvement in the Tragedy of the European Jews*. Abano Terme: Piovan, 1989. 46s.
- ENGEL, David. Crisis and Lachrymosity: On Salo Baron, Neobaronism, and the Study of Modern European Jewish History. In *Jewish History*, roč. 20, 2006, č. 3-4. s. 243-264.
- FABRICIUS, Miroslav. Slovenské hospodárstvo v ‚európskom veľkopriestore‘. In *Podiel slovenských národohospodárov na príprave SNP. Materiál z odborného seminára, Múzeum SNP, Banská Bystrica, 18. júna 1999*, zost. TÓTH, Dezider. Banská Bystrica: Adade, 1999. s. 18-30.
- FABRICIUS, Miroslav – HRADSKÁ, Katarína, zost. *Jozef Tiso. Prejavy a články. (1938-1945)*. Zv. II. Bratislava: Academic Electronic Press, Historický ústav SAV, 2007. 696s.
- FABRICIUS, Miroslav – SUŠKO, Ladislav, zost. *Jozef Tiso. Prejavy a články. (1913-1938)*. Zv. I. Academic Electronic Press, Historický ústav SAV, 2002. 567s.
- FRIEDLÄNDER, Saul. Ideology and Extermination: The Immediate Origins of the „Final Solution“. In *Catastrophe and Meaning: The Holocaust and the Twentieth Century*, zost. POSTONE, Moishe – SANTNER, Eric. Chicago: University of Chicago Press, 2003. s. 17-33.

- . *Nazi Germany and the Jews. The years of persecution: 1933-1939*. New York: HarperPerennial, 1997. 436s.
- GELLATELY, Robert. *The Gestapo and German Society: Enforcing Racial Policy, 1933-1945*. Oxford, New York: Clarendon Press, Oxford University Press, 1990. 297s.
- GENSCHEL, Helmut. *Die Verdrängung der Juden aus der Wirtschaft im Dritten Reich*. Göttingen: Musterschmidt-Verlag, 1966. 337s.
- GOLDHAGEN, Daniel Jonah. *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Knopf, 1996. 622s.
- GREEN, Warren Paul. The Nazi Racial Policy Towards the Karaites. In *East European Jewish Affairs*, roč. 8, 1978, č. 2. s. 36 - 44.
- HAFNER, Georg M.– SCHAPIRA, Esther. *Die Akte Alois Brunner: Warum einer der grössten Naziverbrecher noch immer auf freiem Fuss ist*. Frankfurt; New York: Campus, 2000. 326s.
- HALLON, Ľudovít. Arizácia na Slovensku 1939-1945. In *Acta Oeconomica Pragensia*, roč. 15, 2007, č. 7. s. 148-160.
- . Arizácia na Slovensku 1939-1945. Krízy a konjunktúry: Nezamestnanosť v rokoch 1918-1945. In *História revue*, roč. 5, 2005, č. 4. s. 22-25.
- HILBERG, Raul. *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933-1945*. New York, NY: Aaron Asher Books, 1992. 340s.
- . *Pachatelé, oběti, diváci: Židovská katastrofa 1933-1945*. Preklad TROŠEVA, Margarita. Praha: Argo, 2002. 298s.
- HLAVINKA, Ján. *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938-1945*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2007. 281s.
- HORÁK, Emil. Štúrov spis Nárečja slovenskuo alebo potreba písanja v tomto nárečí v aktuálnom slovenskom kontexte. In *Slavica Slovaca*, roč. 38, 2003, č. 2. s. 97-103.

- HORKHEIMER, Max. *Die Juden und Europa. Autoritärer Staat. Vernunft und Selbsterhaltung, 1939-1941. Schwarze Reihe 3.* Amsterdam: de Munter, 1968. 21s.
- HRABOVECKÁ, Hilda. *Ruka s vytetovaným číslom.* Bratislava: Vydavateľstvo PT, 1998. 110s.
- HRADSKÁ, Katarína. Deportácie slovenských Židov v rokoch 1944-45 so zreteľom na transporty do Terezína. In *Historický časopis*, roč. 45, 1997, č. 3. s. 455-471.
- , zost. *Holokaust na Slovensku 3. Listy Gisely Fleischmannovej (1942-1944). Dokumenty.* Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec Bratislava, 123s.
- , zost. *Holokaust na Slovensku 8. Ústredňa Židov (1940-1944). Dokumenty.* Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu na Slovensku v KLEMO Zvolen, 2008. 451s.
- . Jozef Tiso v Hitlerovom hlavnom stane a na Ukrajine roku 1941 vo svetle nemeckých dokumentov. In *Historický časopis*, roč. 51, 2003, č. 4. s. 685-694.
- . Postavenie Židov na Slovensku v prvej Československej republike. In *Emancipácia Židov – antisemitizmus – prenasledovanie: v Nemecku, Rakúsko-Uhorsku, v českých zemiach a na Slovensku*, zost. HOENSCH, Jörg K – BIMAN, Stanislav – LIPTÁK, Ľubomír. Bratislava: Veda, 1999. s. 131-138.
- . *Prípady Dieter Wisliceny: Nacistickí poradcovia a židovská otázka na Slovensku.* Bratislava: AEP, 1999. 133s.
- . Revizionizmus holokaustu na Slovensku. In *Z dejín holokaustu a jeho popieraní*, zost. Nižňanský, Eduard. Bratislava: Stimul, 2007. s. 174-183.
- . Vplyv Nemecka na riešenie židovskej otázky na Slovensku. In *Stín šoa nad Európou: Sborník přednášek z cyklu uvedeného ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v lednu 2000 až prosinci 2001*, zost. POJAR, Miloš. Praha: Židovské muzeum v Praze, 2001. s. 67-75.
- . *Židovská Bratislava.* Bratislava: Marenčin PT, 2008. 247s.

- HUBAN, Dávid. *Bol som mladý a chcel som žiť*. Bratislava: Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry, 2004. 216s.
- HUBENÁK, Ladislav, zost. *Riešenie židovskej otázky na Slovensku, 1939-1945, Dokumenty, 1*. Bratislava: Slovenské národné múzeum, 1994. 228s.
- , zost. *Riešenie židovskej otázky na Slovensku, 1939-1945, Dokumenty, 2*. Bratislava: Slovenské národné múzeum, 1994. 178s.
- , zost. *Riešenie židovskej otázky na Slovensku, 1939-1945, Dokumenty, 3*. Bratislava: Slovenské národné múzeum, 1994. 242s.
- , zost. *Riešenie židovskej otázky na Slovensku, 1939 - 1945, Dokumenty, 4*. Bratislava: Slovenské národné múzeum, 1999. 221s.
- , zost. *Riešenie židovskej otázky na Slovensku, 1939 - 1945, Dokumenty, 5*. Bratislava: Slovenské národné múzeum, 2000. 146s.
- IGGERS, Georg G. *Dějepisectví ve 20. století: Od vědecké objektivitě k postmoderní výzvě*. Preklad KOLÁŘ, Pavel. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002. 177s.
- , *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Middletown, Con.: Wesleyan University Press, 2005. 198s.
- JAKUBÍK, Henrich. Funkcia židovských postáv v žánri ľudovýchovnej prózy. In *Zborník mladých filológov Univerzity Mateja Bela II*. Banská Bystrica. Banská Bystrica: FHV UMB, 2001. s. 181-185.
- , *Obraz židovstva v slovenskej klasicistickej a romantickej literatúre*. In *Zborník mladých filológov Univerzity Mateja Béla I: Materiály z I. konferencie mladých filológov UMB, Banská Bystrica 9. júna 1999*, Banská Bystrica. Banská Bystrica: FHV UMB, 1999.
- JAŠUREK, Igor. Tisova koncepcia národa. Spor univerzálneho humanizmu a národného partikularizmu. In *Středoevropské politické studie*, roč. 7, 2005, č. 2-3. s. 263-275.

- JELÍNEK, Yeshayahu. Katolícka cirkev a Židia na Slovensku v období jar 1942 - jar 1944. In *Tragédia slovenských Židov: Materiály z medzinárodného sympózia, Banská Bystrica 25.-27. marca 1992*, zost. Tóth, Dezider. Banská Bystrica: Datei, 1992. s. 121-137.
- . *The Parish Republic: Hlinka's Slovak People's Party, 1939-1945*. Boulder, Colo.: East European Quarterly, 1976. 206s.
- . Prevrät v rokoch 1918-1919 a Židia (poznámky a úvahy). In „*Spoznal som svetlo a uz viac nechcem tmu...“: Pocta Jozefovi Jablonickému*, zost. KMEŤ, Norbert. Bratislava: Veda, 2005. s. 29-43.
- . The Role of the Jews in Slovakian Resistance. In *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, roč. 15, 1967, č. 3. s. 415-422.
- JOSEPH II. Edict of Tolerance. In *The Jew in the Modern world: A Documentary History*, zost. MENDES-Flohr, Paul – REINHARZ, Yehuda New York – Oxford: Oxford University Press, 1995. s. 36-40.
- JUDT, Tony. *Postwar: A History of Europe Since 1945*. New York: Penguin Books, 2006. 960s.
- . *Povojnová Európa: História po roku 1945*. Preklad NAJŠLOVÁ, Lucia. Bratislava: Slovart, 2007. 841s.
- JUROVSKÝ, Anton. Slovenská národná povaha. In *Slovenská vlastiveda II*, zost. BEDNÁRIK, Rudolf. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení, 1943. s. 335-398.
- KAMENEC, Ivan – PREČAN, Vilém – ŠKORVÁNEK, Stanislav. *Vatikán a Slovenská republika, 1939-1945. Dokumenty*. Bratislava: Slovak Academic Press, 1992. 228s.
- KAMENEC, Ivan. Die Grundzüge des Arisierungprozesses in der Slowakei. In *Theresienstädter Studien und Dokumente*, 2003, s. 307-320.
- . Keď strieľajú aj slová: Funkcia, metódy a ciele antisemitskej propagandy na Slovensku v rokoch 1938-1945. In *Storočie propagandy*, zost. BYSTRICKÝ, Valerián – ROGUL'OVÁ, Jaroslava. Bratislava: AEP, 2005. s. 103-114.

- . Koncentračné a pracovné tábory pre rasove prenasledovaných občanov na Slovensku v rokoch 1938-1945. In *Terezínske listy*, roč. 5, 1975, s. 12-25.
- . Koncentračné, pracovné a zajatecké tábory na Slovensku v rokoch 1938-1945. In *Terezínske listy*, roč. 6, 1976, s. 15-28.
- . *Po stopách tragédie*. Bratislava: Archa, 1991. 285s.
- . Politický systém a režim Slovenského štátu v rokoch 1939-1945. In *Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny. (Materiály z vedeckého sympózia, Časť 6. - 7. novembra 1990)*, zost. BYSTRICKÝ, Valerián. Bratislava: Slovenská národná rada – Historický ústav SAV, 1991. s. 13-23.
- . Problémy asimilácie a identity židovského obyvateľstva na Slovensku od druhej polovice 19. storočia. In *Národ a národnosti na Slovensku. Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy*, zost. ŠUTAJ, Štefan. Prešov: Universum, 2004. s. 240-246.
- . Slovenská spoločnosť v rokoch 1939-1945. In *Česko-slovenská historická ročenka*, 2004, s. 87-102.
- . *Slovenský štát (1939-1945)*. Praha: Anomal, 1992. 143s.
- . Štátostrana v totalitnom politickom systéme – jej funkcie a postavenie. HSL'S v politickom systéme vojnového slovenského štátu. In *Studia historica Nitriensia* 3, 1995, s. 141-147.
- . *Tragédia politika, kňaza a človeka. Dr. Jozef Tiso 1887-1947*. Bratislava: Archa, 1998. 148s.
- . Trenčín v rokoch 1938-1945. Politický a spoločenský vývoj. In *Trenčín: Vlastivedná monografia*. Zv. 2, zost. ŠIMŠIŠ, Milan. Bratislava: Vydavateľstvo Alfa Press, 1997. s. 27-39.
- . Židovská otázka na Slovensku a spôsoby jej riešenia v čase autonómie. In *Nové obzory*, 1968, č. 10. s. 155-180.

- KAPLAN, Zvi. Eruv. In *Encyclopedia Judaica*, zost. BERENBAUM, Michael – SKOLNIK, Fred
Detroit: Macmillan Reference USA, 2007. s. 484-485.
- KARÁDY, Victor. Identity Strategies Under Duress Before and After the Shoah. In *The Holocaust
in Hungary: Fifty Years Later*, zost. BRAHAM, Randolph L. – PÓK, Attila. New York:
Columbia University Press, 1997. s. 147-178.
- KARPÁTY, Vojtech. Hlinkova mládež do leta 1940. In *Slovenská republika očami mladých
historikov VI: Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami*, zost. PEKÁR,
Martin. Prešov: Prešovská univerzita, 2007. s. 353-362.
- . Vývoj organizačnej štruktúry Hlinkovej gardy v rokoch 1938-1945. In *Pamäť národa*, 2005,
č. 4. s. 6-15.
- KATZ, Jacob. *From Prejudice to Destruction: Anti-Semitism, 1700-1933*. Cambridge, MA:
Harvard University Press, 1980. 400s.
- . *Out of the Ghetto: The Social Background of Jewish Emancipation, 1770-1870*. Cambridge,
Mass.: Harvard University Press, 1998. 271s.
- . *Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages*. Preklad COOPERMAN,
Bernard Dov. New York: Syracuse University Press, 2000. 392s.
- KELMAN, Herbert C. – HAMILTON, V. Lee. *Crimes of Obedience: Toward a Social Psychology
of Authority and Responsibility*. New Haven: Yale University Press, 1989. 382s.
- KELMAN, Herbert C. Violence Without Moral Restraint: Reflections on the Dehumanization of
Victims and Victimiziers. In *Journal of Social Issues*, roč. 29, 1973, č. 4.
- KERSHAW, Ian. *Hitler, the Germans, and the Final Solution*. Jerusalem: International Institute
for Holocaust Research, Yad Vashem; New Haven, Conn.: Yale University Press, 2008.
394s.
- . *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933-1945*. Oxford:
Oxford University Press, 1984. 425s.

- KIEVAL, Hillel J. *The Making of Czech Jewry: National Conflict and Jewish Society in Bohemia, 1870-1918*. New York: Oxford University Press, 1988. 279s.
- KIRSCHBAUM, Joseph M. *Náš boj o samostatnosť Slovenska*. Cleveland, OH: Slovenský ústav, 1958. 343s.
- KIRSCHBAUM, Jozef. *Náš boj o samostatnosť Slovenska*. Martin: Matica slovenská, 2000. 416s.
- KLAMKOVÁ, Hana. Edícia Holokaust na Slovensku. In *Český časopis historický*, roč. 106, 2008, č. 1. s. 137-142.
- . Holokaust slovenských Židov. In *Český časopis historický*, roč. 104, 2006, č. 2. s. 364-374.
- . Nálady a postoje slovenskej spoločnosti k tzv. židovskej otázke v rokoch 1939-1945. In *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov VIII: Od Salzburgu do vypuknutia Povstania. Zborník z vedeckej konferencie Trnava 20. - 22. apríl 2009*, zost. SOKOLOVIČ, Peter. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2009. s. 93-110.
- . Protižidovská propaganda: dehumanizácia Židov na stránkach Gardistu (1939-1942). In *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov VII: Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938-1945. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie Bratislava 21. - 23. apríla 2008*, zost. SOKOLOVIČ, Peter. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2008. s. 351-360.
- . Slovakizácia židovského majetku: Proces zainteresovania slovenskej spoločnosti na tzv. židovskej otázke. In *Acta historica posoniensia – Judaica et Holocaustica*, zost. NIŽŇANSKÝ, Eduard. (v tlači)
- . Všeobecnosť antisemitizmu a jedinečnosť holokaustu: príklad Slovenska. In *Historický časopis*, roč. 57, 2009, č. 4. s. 679-702.
- KOPEČEK, Lubomír. Slovensko v ére prvej diktatury: politický režim a jeho proměny (1938/1939 – 1945). In *Politologický časopis*, roč. 9, 2004, č. 1. s. 4-26.

- KOVÁČ, Dušan. Otázka interpretácie a hodnotenia SNP. In *Slovenské národné povstanie v československom kontexte*, zost. PETROVIČ, Michal. Bratislava: Slovenská komora Česko-Slovenského výboru a metodicko-pedagogické centrum, 2004. s. 18-20.
- KÖNÖZSYOVÁ, Lucia. Príprava na arizačný proces vo forme nariadení o vládnych dôverníkoch v podnikoch ako prejav hospodárskeho antisemitizmu: Židovská komunita v Nitre. In *Studia historica Nitriensia 11*, 2003, s. 165-181.
- . Zmena parlamentného demokratického systému na nedemokratický systém už počas autonómie Slovenska roku 1938 – modelové mesto Nitra. In *Acta Judaica Slovaca*, zost. 2000. s. 191-198.
- KUCHÁROVÁ – BADŽÁKOVÁ, Anna. *Spomínam, keď zhasli hviezdy*. Bratislava: Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry, 2003. 82s.
- KUČERA, Milan – PAVLÍK Zdeněk. Czech and Slovak Demography. In *The End of Czechoslovakia*, zost. MUSIL, Jiří. Budapest: Central European University Press, 1995. s. 15-39.
- KULKA, Otto Dov. „Public Opinion“ in Nazi Germany and the „Jewish Question“. In *The Jerusalem Quarterly*, jeseň 1982, s. 121-144.
- . „Public Opinion“ in Nazi Germany and the „Jewish Question“. In *The Jerusalem Quarterly*, zima 1982, s. 23-45.
- KULKA, Otto Dov – RODRIGUE, Aron. The German Population and the Jews in the Third Reich. In *Yad Vashem Studies*, roč. 16, 1984, s. 421-435.
- LACKO, Martin. 29. august 1944 – rozporné miesto našich dejín nielen pre historikov (Namiesto úvodu). In *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov III: Povstanie roku 1944*, zost. LACKO, Martin. Trnava: Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity Sv. Cyrila a Metoda, 2004. s. 9-17.

- . Slováci a židia, židia a Slováci, Rok 1942, (Zopár názorov na okraj problematiky). In *Historické rozhľady*, roč. 1, 2004, s. 263-275.
- . *Slovenská republika 1939-1945*. Bratislava: Perfekt, Ústav pamäti národa, 2008. 206s.
- . Ticho pred búrkou. (Sonda do nálad slovenskej spoločnosti na jar 1944). In *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov III: Povstanie roku 1944. Zborník príspevkov z druhého sympózia Katedry histórie Filozofickej fakulty UCM Trnava, Lúka 21. - 22. mája 2004*, zost. Trnava: Katedra histórie FF UCM, 2004. s. 19-32.
- LAIFEROVÁ, Eva. Nacionalizmus optikou slovenskej kresťanskej sociológie do r. 1948. In *Sociológia – Slovak Sociological Review*, roč. 33, 2001, č. 1. s. 99-110.
- LAJCHA, Ladislav, zost. *Dokumenty Slovenského národného divadla 1939-1945: Divadlo v rokoch vojny, II. časť*. Bratislava: Divadelný ústav, 2000. 585s.
- LAQUEUR, Walter. *Měníci se tvář antisemitismu: Od starověku do dnešních dnů*. Preklad ŠUSTROVÁ, Petruška. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2007. 216s.
- LÁNIK, Jozef. *Co Dante neviděl*. Praha: Naše vojsko, 1966. 243s.
- . *Čo Dante nevidel*. Bratislava: Obzor, 1989. 262s.
- . *Čo Dante nevidel*. Bratislava: Obzor, 1965. 268s.
- LEE, Martin A. *The Beast Reawakens: Fascism's Resurgence from Hitler's Spymasters to Today's Neo-Nazi Groups and Right-Wing Extremists*. New York: Routledge, 2000. 546s.
- LEVI, Giovanni. On Microhistory. In *New Perspectives on Historical Writing*, zost. Burke, Peter. University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2001. s. 97-119.
- LEVY, Richard S. *Antisemitism in the Modern World: An Anthology of Texts*. Lexington, Mass.: D.C. Heath, 1991. 270s.
- LIPSCHER, Ladislav. *Die Juden im slowakischen Staat, 1939-1945*. München; Wien: R. Oldenbourg Verlag, 1979. 210s.

- . *K vývinu politickej správy na Slovensku 1918-1938*. Bratislava: SAV, 1966. 244s.
- . *Ľudácka autonómia, ilúzie a skutočnosť*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1957. 319s.
- . *Židia v slovenskom štáte, 1939-1945*. Bratislava: Print-servis, 1992. 254s.
- LIPTÁK, Ľubomír. *Changes of Changes: Society and Politics in Slovakia in the 20th Century*. Bratislava: Academic Electronic Press, 2002.
- . *Ovládnutie slovenského priemyslu nemeckým kapitálom: 1939-1945*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1960. 174s.
- LIPTÁK, Ľubomír – KAMENEC, Ivan. *Storočie dlhšie ako sto rokov: O dejinách a historiografii*. Bratislava: Kalligram, 1999. 353s.
- LIPTÁK, Ľubomír. Slovensko medzi dvoma vojnami. In *Slovenské dejiny*, zost. MARSINA, Richard – ČIČAJ, Viliam – KOVÁČ, Dušan. Martin: Matica slovenská, 1992.
- . *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava: Kalligram, 2000. 376s.
- . Život na Slovensku v medzivojnovom období. In *Česko-slovenská historická ročenka*, 2004, s. 179-193.
- LOEWENSTEIN, Bedřich. My a ti druzí. In *Sociologický časopis*, roč. 31, 1995, č. 2. s. 187-200.
- LONGERICH, Peter. „*Davon haben wir nichts gewusst!*“ *Die Deutschen und die Judenverfolgung 1933-1945*. München: Siedler Verlag, 2006. 448s.
- LUPČO, Martin. *Židovská minorita v dejinách Slovenska a Vranovského okresu*. Vranov nad Topľou: Mesto Vranov nad Topľou, 2008. 131s.
- LUTHER, Daniel. Liberto výstavy Slovensko v 20. storočí, Spoločenstvo a kultúra mesta. In *Slovenský národopis*, roč. 56, 2008, č. 2. s. 199-222.
- MEDVECKÝ, Matej. Ústredňa štátnej bezpečnosti a prípravy SNP. In *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov V*, zost. ŠMIGEL', Michal – MIČKO, Peter – SYRNÝ,

Marek. Banská Bystrica: Ústav vedy a výskumu Univerzity Mateja Bela – Katedra histórie FHV UMB – Štátna vedecká knižnica, 2006. s. 55-62.

—. Vznik Ústredne štátnej bezpečnosti. In *Pamäť národa*, 2006, č. 2. s. 24-35.

MENDELSON, Ezra. *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*. Bloomington: Indiana University Press, 1983. 300s.

MICHNOVIČ, Imrich. „Riešenie“ židovskej otázky v okresoch Zemplína v prvých dvoch rokoch existencie Slovenskej republiky (1939-1940). In *Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2003*, zost. PEKÁR, Martin. Prešov: Universum, 2003. s. 115-126.

MIČKO, Peter. Vplyv nacistického Nemecka na slovenské hospodárstvo v rokoch 1939-1945. In *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov IV*, zost. ŠMIGEL, Michal – MIČKO, Peter. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied UMB – Ústav vedy a výskumu UMB, 2005. s. 52-63.

MILLA, Michal. *Hlinkova mládež 1938-1945*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2008. 279s.

MLYNÁRIK, Ján. *Dejiny Židov na Slovensku*. Praha: Academia, 2005. 358s.

MRVA, Ivan. Recenzia na knihu Ivana Kamenca: Tragédia politika, kňaza, človeka. In *Historický zborník*, roč. 15, 2005, č. 1. s. 170-175.

MURÍN, Karol. *Spomienky a svedectvo*. Hamilton, Ontario: Zahraničná Matica slovenská, 1987. 510s.

—. *Spomienky a svedectvo*. Partizánske: Priatelia prezidenta Tisu vo vydavateľstve Garamond, 1992. 510s.

MÜLLER-CLAUDIUS, Michael. *Der Antisemitismus und das deutsche Verhängnis*. J. Knecht: Frankfurt am Mein, 1948. 218s.

NIŽŇANSKÝ, Eduard. Deportácie Židov zo Slovenska v rokoch 1944/45 – niekoľko dokumentov. In *Studia historica Nitriensia* 8, 1999, s. 299-308.

- . Der Holocaust in der slowakischen Historiographie der neunziger Jahre. In *Bohemia*, roč. 44, č. 2. s. 370-388.
- , zost. *Holokaust na Slovensku 4. Dokumenty nemeckej proveniencie (1939-1945). Dokumenty*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec Bratislava, 328s.
- , zost. *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942. Dokumenty*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, 646s.
- , zost. *Holokaust na Slovensku 7. Vzťah slovenskej majority a židovskej minority (náčrt problému). Dokumenty*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Katedra všeobecných dejín Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, 2005. 119s.
- , zost. *Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie 6. 10. 1938 - 14. 3. 1939. Dokumenty*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec Bratislava, 362s.
- . *Interpretácie fašizmu historiografiou SRN, 1945-1990*. Nitra: Vysoká škola pedagogická, 1995. 178s.
- . Slovenská historiografia v 90. rokoch 20. storočia o holokauste. In *Historický časopis*, roč. 52, 2004, č. 2. s. 317-330.
- . Slovenská spoločnosť a židovské komunity na Slovensku 1938-1945. In *Česko-slovenská historická ročenka*, 2001, s. 89-104.
- . Typológia vzťahov majoritného obyvateľstva a židovskej minority v období holokaustu. In *Národnostná politika na Slovensku po roku 1989*, zost. ŠUTAJ, Štefan. Prešov: Universum, 2005. s. 191-205.
- . Voľby do Snemu Slovenskej krajiny v roku 1938. In *Studia historica Nitriensia* 7, 1998, s. 163-202.
- . *Z dejín Holokaustu a jeho popieraní. Acta historica Posoniensia* 7. Bratislava: Stimul, 2007.

- . Zásahy do samosprávnych orgánov (najmä mestských a obecných zastupiteľstiev a rád) v období autonómie Slovenska 1938/39. In *Studia historica Nitriensia* 9, 2001, s. 121-151.
- . *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov: Universum, 1999. 293s.
- , zost. *Židovská komunita na Slovensku: Obdobie autonómie. Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku*. Bratislava: Inštitút judaistiky Univerzity Komenského v Bratislave, 2000. 142s.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard – BAKA, Igor – KAMENEC, Ivan, zost. *Holokaust na Slovensku 5. Židovské pracovné tábory a strediská na Slovensku 1938-1944. Dokumenty*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec Bratislava, Vojenský historický ústav, 2004. 352s.
- NIŽŇANSKÝ, Eduard – KAMENEC, Ivan, zost. *Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke 1939-1945. Dokumenty*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec Bratislava, 2003. 364s.
- OLEJNÍK, Milan. Rast antisemitizmu na Slovensku v prvom roku existencie slovenského štátu. In *Slovenská republika očami mladých historikov VI: Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami*, zost. PEKÁR, Martin – PAVLOVIČ, Richard. Prešov: Prešovská univerzita, Filozofická fakulta – Universum, 2007. s. 150-165.
- PEKÁR, Martin. Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami. In *Slovenská republika očami mladých historikov VI: Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami*, zost. PEKÁR, Martin – PAVLOVIČ, Richard. Prešov: Prešovská univerzita, Filozofická fakulta – Universum, 2007. s. 11-20.
- PICHLER, Tibor. Národ, národnosti, štát: O politike etnického entuziazmu. In *Historický časopis*, roč. 54, 2006, č. 4. s. 569-590.

- . *Národovci a občania: O slovenskom politickom myslení v 19. storočí*. Bratislava: Veda, 1998. 131s.
- PIŠŮT, Milan. *Dejiny slovenskej literatúry*. Bratislava: Obzor, 1984. 904s.
- PODOLEC, Ondrej. Hlinkova slovenská ľudová strana v pozícii štátnej strany (1938-1945). In *Slovenská ľudová strana v dejinách 1905-1945*, zost. LETZ, Róbert – MULÍK, Peter – BÁRTLOVÁ, Alena. Matica slovenská: Martin, 2006. s. 306-325.
- . Ticho pred búrkou (Sonda do nálad slovenskej spoločnosti na jar 1944). In *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov III: Povstanie roku 1944*, zost. LACKO, Martin. Trnava: Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity Sv. Cyrila a Metoda, 2004. s. 19-32.
- POJAR, Miloš. *Stín šoa nad Európou: sborník přednášek z cyklu uvedeného ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v lednu 2000 až prosinci 2001*. Praha: Židovské muzeum, 2001. 315s.
- POLAKOVIČ, Štefan. *K základom slovenského štátu: Filozofické eseje*. Martin: Matica slovenská, 1939. 176s.
- . Tvoríme nového človeka. In *Kalendár Hlinkovej slovenskej ľudovej strany na rok 1942*. Bratislava: Generálny sekretariát Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, 1942. s. 68-71.
- POLIAKOV, Leon. *The History of Anti-Semitism: Suicidal Europe, 1870-1933*. Preklad KLIN, George. Philadelphia, Pa.: University of Pennsylvania Press, 2003. 440s.
- PREČAN, Vilém, zost. *Slovenské národné povstanie: Dokumenty*. Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1965. 1218s.
- PRŮCHA, Václav a kolektív. *Hospodárske a sociální dějiny Československa 1918 - 1992, 1. díl, období 1918-1945*. Brno: Nakladatelství Doplněk, 2004.

- PRŮCHA, Václav. Economic development and relations, 1918-1989. In *The End of Czechoslovakia*, zost. MUSIL, Jiří. Budapest: Central European University Press, 1995. s. 40-76.
- RATAJ, Jan. Česká politika v druhé republice – kritický pohled na „neznámé“ češství. In *Židovská menšina za Druhé republiky*, zost. POJAR, Miloš – SOUKUPOVÁ, Blanka – ZAHRADNÍKOVÁ, Marie. Praha: Židovské muzeum v Praze, 2007. s. 21-44.
- . *O autoritativní národní stát: Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938-1939*. Praha: Karolinum, 1998.
- RENAN, Ernst. Co je to národ. In *Pohledy na národ a nacionalismus*, zost. HROCH, Miroslav. Preklad BAKEŠOVÁ, Alena – ČERNÁ, Marie – GJURIČOVÁ, Adela. Praha: Slon, 2003. s. 24-35.
- . What is a Nation? In *Becoming National: A Reader*, zost. ELEY, Geoff – SUNY, Ronald Grigor. New York – Oxford: Oxford University Press, 1996. s. 42-55.
- ROGUĽOVÁ, Jaroslava. Likvidácia Slovenskej národnej strany. In *Slovensko a druhá svetová vojna*, zost. CSÉFALVAY, František – PÚČIK, Miloslav. Bratislava: Vojenský historický ústav, 2000. s. 97-104.
- RUBINSTEIN, Hilary L. *The Jews in the Modern World: A History since 1750*. London: A Hodder Arnold Publication, 2002. 480s.
- RYCHLÍK, Jan. *Česi a Slováci ve 20. století: Česko-slovenské vztahy, 1914-1945*. Bratislava: Academic Electronic Press, 1997. 360s.
- . Perzekúcia odporcov režimu na Slovensku 1938-1945. (K problematike charakteru ľudáckeho režimu.) In *Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov IV*, zost. ŠMIGEL', Michal – MIČKO, Peter. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela – Ústav vedy a výskumu, 2005. s. 119-134.

- SAFRIAN, Hans. *Eichmann und seine Gehilfen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1997. 362s.
- SALNER, Peter. *Prežili holokaust*. Bratislava: Veda, 1997. 189s.
- . *Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou*. Bratislava: Zing Print, 2000. 295s.
- . *Židovská komunita po roku 1945*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, 2006. 192s.
- , zost. *Židia v Bratislave*. Bratislava: Zing Print, 1997. 118s.
- SCHVARC, Michal. *Sicherheitsdienst a Slovensko v rokoch 1938-1944: od autonómie po Povstanie. Slovenský štát vo vybraných správach SD od jesene 1943 do septembra 1944*. Bratislava: SNM - Múzeum Kultúry Karpatských Nemcov, 2006. 460s.
- SIDOR, Karol. *Ako vznikol „Slovenský štát“*. Bratislava: Povereníctvo pre informácie, 1945. 31s.
- . *Šesť rokov pri Vatikáne*. Scranton: Obrana Press, 1947. 293s.
- ŠKVARNA, Dušan – BARTL, Julius – ČIČAJ, Viliam, zost. *Lexikón slovenských dejín*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1999. 381s.
- SLNEKOVÁ, Veronika. Arizácia židovského hnutelného majetku ako súčasť „riešenia“ židovskej otázky v hospodárskej oblasti – modelové mesto Trnava v rokoch 1939-1945. In *Studia historica Nitriensia* 8, 1999, s. 205-235.
- . Arizácia židovských podnikov v Trnave ako súčasť tzv. riešenia židovskej otázky v rokoch 1938-1945. In *Studia historica Nitriensia* 9, 2001, s. 165-202.
- SOKOLOVIČ, Peter. *Hlinkova garda 1938-1945*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2009. 559s.
- SOLANÍK, Igor. *Stručné dejiny Židov vo Vranove nad Topľou*. Vranov nad Topľou: Vydalo mesto Vranov nad Topľou, 2002. 53s.
- SOUKUPOVÁ, Blanka. Český antisemitizmus v podmímkach pluralistickej spoločnosti národného štátu. In *Židovská menšina v Československu ve třicátých letech: Sborník přednášek z cyklu ve Vzdělávacím a kulturním centru Židovského muzea v Praze v říjnu 2003 až červnu 2004*,

zost. POJAR, Miloš – SOUKUPOVÁ, Blanka – ZAHRADNÍKOVÁ, Marie. Praha: Židovské muzeum v Praze, 2004. s. 21-35.

STEINERT, Marlis G. *Hitler's War and the Germans: Public Mood and Attitude during the Second World War*. Athens: Ohio University Press, 1977. 387s.

—. *Hitlers Krieg und die Deutschen: Stimmung und Haltung der deutschen Bevölkerung im Zweiten Weltkrieg*. Düsseldorf – Wien: Econ-Verlag, 1970. 646s.

STOLÁRIK, Mark. Slovak Historians in Exile in North America, 1945-1992. In *Human Affairs*, roč. 6, 1996, č. 1. s. 34-44.

ŠPITZER, Juraj. *Nechcel som byť žid*. Bratislava: Kalligram, 1994. 303s.

—. *Svitá, až keď je celkom tma*. Bratislava: Kalligram, 1996. 244s.

ŠTEFÁNEK, Anton. *Slovenska vlastiveda III: Spoločnosť*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1944. 446s.

ŠTEFKO, Vladimír. *Slovenské činoherné divadlo 1938-1945: Pokus o náčrt problematiky*. Bratislava: Tália - press, 1993. 171s.

ŠTÚR, Ľudovít. *Dielo v piatich zväzkoch. Zväzok I. Politické state a prejavy*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1954. 431s.

ŠUCHOVÁ, Xénia – RUMAN, Ladislav – NIŽŇANSKÝ, Eduard. Dokumenty o likvidácii politických strán v období autonómie Slovenska na príklade československej sociálnej demokracie. In *Studia historica Nitriensia* 6, s. 217-243.

TÖNSMEYER, Tatjana. Der Raub des jüdischen Eigentums in Ungarn, Rumänien und der Slowakei. In *Raub und Restitution: „Arisierung“ und Rückerstattung des jüdischen Eigentums in Europa*, zost. GOSCHLER, Constantin – THER, Philipp. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2003. s. 73-91.

- TRABALKA, Valerian. Židia v Bratislave do 18. storočia. In *Židia v Bratislave*, zost. SALNER, Peter. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1997. s. 17.
- TRACHTENBERG, Joshua. *The Devil and the Jews: The Medieval Conception of the Jew and its Relation to Modern Anti-Semitism*. The Jewish Publication Society: Philadelphia, 2002. 278s.
- . *Jewish Magic and Superstition: A Study in Folk Religion*. New York: Behrman's Jewish Book House, 1939. 356s.
- VNUK, František. *Dr. Jozef Tiso: President of the Slovak Republic in Commemoration of the Twentieth Anniversary of His Death at the Hands of the Enemies of Slovak independence*. Sydney: Association of Australian Slovaks, 1967. 50s.
- . *Mať svoj štát znamená život: Politická biografía Alexandra Macha*. Cleveland, OH: Slovenský ústav, 1987. 383s.
- . *Mať svoj štát znamená život: Politická biografía Alexandra Macha*. Bratislava: Odkaz, 1991. 383s.
- . *Neuveriteľné sprisahanie*. Trenčín: Vydavateľstvo Ivana Štelcera, 1993. 194s.
- . *Neuveriteľné sprisahanie: Vojenské a politické akcie proti Slovenskej republike v roku 1944*. Middletown, Pa.: Literárny almanach Slovák v Amerike, 1964. 215s.
- VOLKOV, Shulamit. Anti-Semitism as Explanation: For and Against. In *Catastrophe and Meaning: The Holocaust and the Twentieth Century*, zost. POSTONE, Moishe – SANTNER, Eric L. Chicago: University of Chicago Press, 2003. s. 34-48.
- VRBA, Jozef. *Muž, ktorý sa vzoprel Hitlerovi: Osobné svedectvá o živote, činnosti a cnosti ThDr. Jozefa Tisu, prezidenta prvej Slovenskej republiky*. Bratislava: Konfederácia politických väzňov Slovenska, 1999. 115s.
- WARD, James Mace. *No Saint: Jozef Tiso, 1887-1947*. Nepochikovaná doktorská práca. Stanford University: Department of History, 2008. 601s.

- . „People Who Deserve It“: Jozef Tiso and the Presidential Exemption. In *Nationalities Papers*, roč. 30, 2002, č. 4. s. 571-602.
- WETZLER, Alfréd. *Čo Dante nevidel. So správou Wetzlera Vrbu*. Dunajská Lužná: Millanium, 2009. 328s.
- WICKERT, Christl. *Probing the Depths of German Antisemitism: German Society and the Persecution of the Jews, 1933-1941*. New York – Oxford – Jerusalem: Berghahn Books – Yad Vashem – Leo Back Institute, 2002. s. 282-295.
- WISTRICH, Robert S. *Antisemitism: The Longest Hatred*. London: Thames Methuen, 1991. 341s.
- . *Demonizing the Other: Antisemitism, Racism and Xenophobia*. Amsterdam: Published for the Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism, the Hebrew University of Jerusalem by Harwood Academic Publishers, 1999. 392s.
- ZIMMERMANN, Mosche. *Wilhelm Marr: The Patriarch of Anti-Semitism*. New York: Oxford University Press, 1986. 178s.